

**ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
PhD.03/04.06.2020.Fil.113.02. РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ
АСОСИДАГИ БИР МАРТАЛИК ИЛМИЙ КЕНГАШ
ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ**

Қўлёзма ҳуқуқида
УДК 821.512.133.091

ХОШИМХОНОВ МЎМИН

**БОБОРАҲИМ МАШРАБ ИЖОДИЙ МЕРОСИННИНГ ИЛМИЙ-
БАДИИЙ АДАБИЁТДАГИ ТАЛҚИНИ
(XVII-XVIII асрлар)**

Ихтисослик: 10.00.02. – Ўзбек адабиёти

Филология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини
олиш учун ёзилган диссертация

Илмий маслаҳатчи: филология фанлари доктори, профессор Ш.С.Сирожиддинов

Жиззах – 2021

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3-14
I-БОБ. БОБОРАҲИМ МАШРАБ ДАВРИ ВА АДАБИЙ МУҲИТИ ТАЛҚИНЛАРИ	15
1.1. XVII – XVIII асрлар Мовароуннаҳр сарҳадида маданият ва илм-фан равнақиға мухтасар нигоҳ.....	15-25
1.2. Бобораҳим Машраб яшаган муҳитнинг адабий талқинлари.....	25-50
Боб бўйича хулосалар.....	50-51
II-БОБ. БОБОРАҲИМ МАШРАБ ИЖОДИ ВА ҒОЯВИЙ ТАЪСИР МАНБАЛАРИ	52
2.1. Шоирға нисбат берилган асарлар: тахмин ва ҳақиқат.....	52-62
2.2. Машраб шеърятининг ғоявий йўналишлари	62-98
а) Тасаввуфий ғоялар	
б) Комил инсон муаммоси	
2.3. Машраб ҳаёти ва ижодига таъсир кўрсатган мутасаввифлар.....	98-160
Боб бўйича хулосалар.....	160-163
III-БОБ. ШОИР ФЕНОМЕНИ: СЎФИЙЛИК, ҚАЛАНДАРЛИК, ДАРВЕШЛИК ШЕЪРИЯТИ	164
3.1. XVII-XVIII асрлар Мовароуннаҳр бадий йўналишининг муштарак жиҳатларига мухтасар шарҳ.....	164-176
3.2. Девоналик замирида пинҳон буюклик сифатларининг акс этиши.....	177-202
Боб бўйича хулосалар.....	202-204
IV-БОБ. МАШРАБ ШАХСИЯТИ: БАДИЙ ТАЛҚИН ВА ҲАҚИҚАТ	205
4.1. Шоирнинг ахлоқий ғоялари тараннуми.....	205-211
4.2. Ўзбек адабиётида Машраб шахсиятининг бадий талқини.....	211-256
Боб бўйича хулосалар.....	256-258
ХУЛОСА	259-262
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	263-277

КИРИШ

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тамаддуни тарихида ижтимоий-сиёсий муҳит таъсирида адабий жараёнда ҳам, образ ва қаҳрамонлар талқинларида ҳам, ғоя ва мавзу доирасида ҳам янгилашлар, ўзгаришлар бўлиши табиийдир. Ўтмиш адабий меросимиздаги устувор ижтимоий ғоя ва қарашларни, буюк шахслар ижоди, тақдири ҳамда улар яратган бадиият намуналарини давр руҳи ва талабларидан келиб чиқиб чуқур ўрганиш, шунингдек, уларни амалиётга татбиқ этиш ҳамisha долзарб аҳамиятга эга. Хусусан, беназир шоир ва мутафаккир Бобораҳим Машраб ижодида давр муаммолари, ижтимоий-фалсафий ғояларнинг акс этиши, уларнинг тарихий-илмий ва бадиий манбалардаги талқини муаммосини илмий-назарий жиҳатдан ўрганиш адабиётшунослигимизнинг муҳим вазифаларидан саналади. Бу эса ҳозирги адабиётшуносликда бадиий ижод ва диний-маърифий ғояларнинг узвий боғлиқлиги, миллий-маънавий қадриятлар ва комил инсон муаммоларини Машраб ижодий мероси асосида ёритиш, шунингдек, асарларидаги ранг-баранг образларнинг ғоявий-эстетик манба ва хусусиятларини аниқлаш заруриятини кун тартибига қўймоқда.

Дунё адабиётшунослигида олиб борилган бир қатор илмий изланиш ва тадқиқотлар Машраб ижодида ижтимоий-фалсафий, диний-ахлоқий ғоялар ва поэтик тафаккурнинг вобасталиги, бадиий тасвир воситаларининг ижодкор тафаккури, поэтик маҳоратини акс эттиришдаги ўрни ва аҳамияти каби масалалар хусусидаги илмий маълумотлар берилгани билан аҳамиятли. XVII-XVIII асрлар Мовароуннаҳр сарҳадида маданият ва илм-фан равнақи, шоир ижод этган муҳитнинг ўзига хос ғоявий-бадиий ва эстетик хусусиятлари ҳақидаги фикр-мулоҳазалар, уларни ўрганишга қаратилган тадқиқотларга алоҳида диққат қилинмоқда.

Мустақилликнинг сўнгги йилларида миллий маънавиятимизнинг ажралмас қисми бўлган ўзбек адабиёти тарихи, буюк шоирларимизнинг поэтик маҳоратини ўрганиш борасида фундаментал фанлараро чуқур илмий асосланган тадқиқотлар яратилмоқда. “Наманган қадимдан кўп-кўп истеъдод

эгаларининг парвозига канот берган илохий бир макондир. Бу кўхна юртда туғилиб ижод қилган Махдуми Аъзам Косоний, Бобораҳим Машраб, Фазлий, Нодим Намангоний, Исҳоқхон Ибрат, Муҳаммадшариф Сўфизода сингари шоир ва маърифатпарварларнинг номларини халқимиз хурмат билан тилга олади”¹. Бу борада Бобораҳим Машраб ижодий меросининг илмий-бадиий адабиётдаги талқини масаласи долзарб аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонлари, 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш тўғрисида”, 2017 йил 18 апрелдаги ПҚ-2894-сон “Алишер Навоий номидаги Миллий боғда Адиблар хиёбонини барпо этиш тўғрисида”ги қарорлари ҳамда соҳага оид бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифалар амалга оширилишида ушбу тадқиқот муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Диссертация бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи². Ўзбек адабиёти тарихи масалалари, мумтоз ўзбек адабиёти намояндалари ижодини

¹ Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. -Т.: Ўзбекистон, 2017. –Б.73.

²Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий-тадқиқотлар шарҳи <https://www.istanbul.edu.tr>/<http://www.washington.edu/>, [www.university of california.edu](http://www.universityofcalifornia.edu/), www.harvard.edu, www.indiana.edu, www.intl.aks.ac.kr, www.uni-bonn.de, www.uio.no/english, [www.univie. ac.at/en](http://www.univie.ac.at/en), www.vu.lt, www.bsu.edu.az, www.kaznu.kz, <https://islaminstitut.uz>. ва бошқа манбалар асосида амалга оширилди.

ўрганишга йўналтирилган илмий изланишлар жаҳоннинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасалари, Шарқ мамлакатлари адабий-тарихий фикр ривожланиши, шу жойда яшаб ижод этган буюк шоир ва адиблар меросини ўрганишга бўлган илмий изланишлар дунёнинг бир қатор етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасалари, жумладан, Akademy of Korean Studies Grand (South Korea), University of California, University of Harvard, Indiana University of Bloomington (USA); Universitat Boon (Germany). University of Oslo (Norwegian), University of Vienna (Austria), Vilniaus Universitetas (Lithuania), Кіевський національний університет (Украина); Вакі Dовлет universiteti (Озарбайжон), Москва давлат университети, Санкт-Петербург давлат университети, Воронеж давлат университети, Петрозаводск давлат университети (РФ), Қозоқ миллий университети (Қозоғистон), Қозон давлат университети, Уфа давлат университети, шунингдек, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, ЎзР ФА ҳузуридаги ўзбек тили, адабиёти ва фольклор илмий-тадқиқот институти (Ўзбекистон)да олиб борилмоқда.

Бугунги кунда жаҳон адабиётшунослигида Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўрганиш бўйича қатор, жумладан, қуйидаги устувор йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда: 1900 йил Парижда шарқшуносларнинг биринчи халқаро конгрессида Goltsier томонидан «Islam in Persien» номли маърузасида Машрабга муносабат билдирилган. Немис олими Martin Hartman «Devoni Mashrab» ва «König Mashrab» асарлари асосида «Ein weiser Derwisch und heiliger Atheist» (1902 йил), «Ein Schritt» (1903 йил) мақолаларини ёзган. Ditrel den Ren “Wissenschaftsreise nach Großasien”, турк олими С.Улудоғ томонидан “Тасаввуф терминлари луғати” каби илмий изланишлар олиб борилган³. Г.П.Снесаров, А. D. Schmidt каби олимлар шоир

³ Goltsier I. Islam in Persien. -Berlin, 1900. -S. 202; Hartman Martin. Ein Schritt. -Berlin, 1903. -S. 108; Ditrel den Ren. Wissenschaftsreise nach Großasien. -Parij, 1895. -S. 116; Улудоғ С. Тасаввуф терминлари луғати. -Истанбул, 1995. -Б. 299.

ҳаёти ва ижодини ўрганишга ўз ҳиссаларини қўшганлар⁴. 1993 йил Машраб юбилейи муносабати билан Францияда «Қиссаи Машраб» нашр қилинган⁵.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ўзбек адабиётшунослигида Абдурауф Фитрат, Ғ.Ғулум, И.Мўминов, А.Ҳайитметов, И.Ғафуров, А.Абдуғафуров, И.Абдуллоҳ, М.Зокиров, Ж.Юсупов, Д.Ҳамроева, Э.Мусурманов ва бошқа адабиётшуносларнинг тадқиқот ишларида Машраб шахсияти, ҳаёти ва ижоди масалалари ўрганилди⁶. В.Абдуллаев, И.Султон, И.Салоҳий, А.Шарипов. А. Шаръий Жўзжоний, А.Рустамов, А.Ёқубов, Б.Дўстқораев, Б.Валихўжаев, Ҳ.Болтабоев, Б.Тўхлиев, В.Раҳмонов, Д.Салоҳий, Й.Жумабоев, Ш.Сирожиддинов, И.Ҳаққул, И.Мўминов, И.Сувонқулов, И.Ғозий, И.Адизова, К.Қаҳҳорова, М.Хайруллаев, М.Ҳасаний, М.Назаров, М.Тожиҳўжаев, Н.Комилов, Н.Жумахўжа, П.Қайюмий, П.Равшанов, Р.Воҳидов,

⁴ Schmidt A. D. Alexandria. –Taschkent, 1923. –S. 202; Хорошхин А.П. Сборник статей касающихся до Туркестанского края. –Санкт-Петербург, 1876. –С. 230-231; Веселовский Н.И. Восточные заметки. –Петербург, 1895. –С.88; Ликошин Н.С. Дивана-и Машраб. –Т., 1910. –С. 106; Ликошин Н.С. Туркестанские ведомости. 1905. –№ 53; Вяткин В.А. Ферганский мистик Диванаи Машраб. –Т., 1923. –С.108; Миронова Л. Цветоведение. –Москва, 1984. –С. 72; Пантусов Н.Н. Протоколы. Туркестанского крупка любителей археологии. –Туркестан, 1899-1900. –С. 24; Wamberi H. Westasien-Unterricht. –Leipzig, 1897.-S. 218. –S. 204; Wamberi H. Zwei moderne zentralasiatische Dichter, Munis und Amiri. –Wien, 1892.-S. 233.

⁵ Machrab. LE VAGABOND FLAMBOYANT Anecdotes et poemes soufis. Diwan. -Editions Gallimard, 1993.-S. 104.

⁶ Абдурауф Фитрат. Машраб / Танланган асарлар. Иккинчи жилд. –Т.: “Маънавият”, 2000; Ғ.Ғулум. Икки Машраб / Адабий танкидий мақолалар. –Т.: Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976; Мўминов И. Философские взгляды Мирзы Бедия. –Т., 1957. Мўминов И. Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари / Танланган асарлар. I том. –Т.: Фан, 1969; Ҳайитметов А. Ҳаётбахш чашма. –Т., 1974; Ҳайитметов А. Машраб лирикаси // Шарқ юлдузи, 1980. –№ 3; Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. –Т., 1970; Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. –Т., 1997; Ғафуров И. Озод нафас / Дил эркинлиги. –Т.: «Маънавият», 1998; Ғафуров И. Ҳаё-халоскор. –Т.: “Шарқ”, 2006; Абдуғафуров А. Ўзбек адабиёти тарихи. II том. –Т., 1984. Абдуғафуров А. Қалб қаъридаги қадриятлар. –Т.: Ўқитувчи, 1998; Ҳамроева Д. Бобораҳим Машраб ғазаллари поэтикаси. Номз. ...дисс. Т., 2004; Юсупов Ж. Ҳақиқий Машрабни излаб. –Т., 1990. Юсупов Ж. Уни девонаи Машраб дерлар // Ёзувчи. 1998 йил, 5 август. Тадқиқ қилувчи, қўлёзма ва босма манбаълардан жамлаб нашрга тайёрловчи, луғатлар ҳамда изоҳлар муаллифи: Юсупов Ж. Машраб. Девон. –Т.: Янги аср авлоди, 2006; Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Машраб таржимаи ҳолига оид ғазал // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1992 йил, 17 январь; Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Машраб ҳикматлари. –Наманган, 2000; Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Қўнгулни узма шундоғ кимёдин // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1999 йил, 23 апрель; Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Ғайри илм шарпаси // Тафаккур, 2005. № 1; Зокиров М. Машраб. Адабий-танкидий очерк. –Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1966; Зокиров М. Эрк ва маърифат куйчилари. Т., 1984. Мусурманов Э. Раҳимбобо Машраб ва унинг бадиий адабиётдаги талқини. Фил. фан. номз. ...дисс. –Самарқанд, 1995; Ҳошимхонов М. Машраб ва Ўрта Осиёда ижтимоий фикр таракқиёти. Ўқув қўлланма. Т., 1994; Ҳошимхонов М. Бобораҳим Машраб ижодини ўрганиш. Методик қўлланма. Т., 2002; Ҳошимхонов М. Машраби мўътабар ўзум. (“Машрабнинг ижтимоий фалсафий қарашлари”). Монография. –Т.: “Шарқ”, 2001; Ҳошимхонов М. Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодий фаолияти. Монография. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007; Ҳошимхонов М. Машраби мўътабар ўзум. (Машраб ва Мовароуннаҳрда ижтимоий таназзулнинг социологик таҳлили. XVII-XVIII асрлар). Монография. Иккинчи жилд. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007; Ҳошимхонов М. “Машраби мўътабар ўзум”. (Бобораҳим Машраб ижтимоий-маънавий, диний-тасаввуфий, ахлоқий мероси ва унинг илмий-бадиий адабиётдаги талқини. XVII-XVIII асрлар). Монография. III-жилд. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008; Ҳошимхонов М. Машраби мўътабар ўзум. (Бобораҳим Машрабнинг матний портрети: Мажзуб сўфий, каландар ва шоир). Монография. –Т.: “Noshirlik yog’dusi”, 2018.

Р.Орзибеков, С.Рафъиддин, Ф.Каримова, Э.Шодиев, Қ.Тўқсонов, Ғ.Ғафуров, Ғ.Саломов, Ҳ.Ҳомидий, Ҳ.Алиқулов, Ҳ.Мухаммадхўжаев ва бошқа тадқиқотчиларнинг илмий ишларида Машраб ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ масалаларга тўхтаб ўтилган⁷.

Унинг шеърӣ девонларини ўрганиш жараёнида ғазал, мухаммас ва турли жанрлардаги асарларини ўз ичига олган шеърӣ мажмуа ва девонлари, шунингдек, унинг ҳаёт ва фаолиятини ёритувчи қисса ва тазкиралар нашр этилди⁸.

1995 йилда Эркин Мусурманов «Раҳимбобо Машраб ва унинг бадиий адабиётдаги талқини» мавзuida номзодлик десертацияси ҳимоя қилиб, ўз

⁷ Абдуғафуров А. Ўзбек адабиёти тарихи. II том. -Т., 1984. Абдуғафуров А. Сўзбоши ўрнида / Машраб. -Т., 1979; Абдуғафуров А. Эрк ва эзгулик куйчилари. -Т., 1979; Абдуғафуров А. Бобораҳим Машраб. -Т., 1979; Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. -Т., 1995; Абдуғафуров А. Қалб қаъридаги қадриятлар. -Т., 1998; Шарипов А. Миpовоззрение Машраба / Очерки истории общественно философской мысли в Узбекистане. -Т., 1977; Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон. -Т., 2001; Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Ишқанишда // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1992 йил, 13 ноябрь; Муаллиф-тузувчи: Жўраев Зуфаржон. Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. -Т.: Ўқитувчи, 1994; Дўстқораев Б. Ўзбек насрида Машраб тимсолини яратиш тажрибаси ҳақида мулоҳазалар. Тўплам. -Т., 2006; Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. -Т., 1993; Тўхлиев Б. Маккага ёрсиз бориш жоизми? Тўплам. -Т., 2006; Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. -Т., 1980; Раҳмонов В. Буюк исёнкор / Машраб. Девон. -Т., 1980; Салоҳий Д. Навоийнинг шеърӣ услуби масалалари. -Т., 2005; Жумабоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараккиёти тарихидан. -Т., 1997; Султон Иззат. Асл Машраб. -Т., 1972; Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърӣят. -Т., 1991; Ҳаққул И. Адабиёт ва санъат. Тўплам. -Т., 1982; Сувонқулов И. Қалб гавҳари. -Т., 2006; Салоҳий И. Ижтимоий муносабатлар қурбони // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1997 йил, 14 февраль; Ғозий Илёсхон. Махдуми аъзам Имом ал-Косоний. -Т., 1996; Адизова И. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. -Т., 2006; Қаҳҳорова К. Матнга эътибор керак // Шарқ юлдузи, 1983. №11; Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. -Т., 1971; Ҳасаний М. Муқаддима / Шоҳ Машраб қиссаси. -Т., 1991; Тожихўжаев М. Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодининг хорижда ўрганилиши // Адабиёт кўзгуси, 2000. № 5; Тожихўжаев М. Бобораҳим Машраб шахсининг Европача эътирофи / Олими нуқтадон манам. -Т., 2006; Жўраев М., Рафиддин С. Қиссаи Машраб хусусида / Қиссаи Машраб. -Т., 1992; Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. -Т., 1999; Комилов Н., Саломов Ғ. Шоири аналҳақ. -Т., 1999; Жумахўжа Н. Машраб ҳамма замонда исёндиp // Гулистон, 1998. № 5; Қайюмов П. Тазкират уш-шуаро. II-китоб. -Т., 2006; Равшанов П., Ҳусенов М. Ҳофиз Рўзибой Машраб. -Т., 1997; Воҳидов Р., Эшонқулов П. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. -Т., 2006; Орзибеков Р. Ўзбек адабиёти тарихи. -Т., 2006; Воҳидов Р., Ҳомидий Ҳ. Ҳиммат иноятсиз бўлмас. Тўплам. -Т., 2006; Каримова Ф. Халқчил шеърӣят. Тўплам. -Т., 2006; Шодиев Э. Машраб «Девон»и ҳақида мулоҳазалар // Адабий мерос, 1983. № 3; Шодиев Э. Шоир Машрабнинг адабий таҳаллуслари // Адабий мерос, 1986. № 2; Тузувчи ва илмий муҳарриp: Назаров Қ. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. -Т., 2004; Тўқсонов Қ. Шавкат Бухорий Бобораҳим Машраб билан учрашганми? // Ўзбек тили ва адабиёти, 1997. № 6; Ғ.Ғулом. Икки Машраб / Адабий танқидий мақолалар. X том. -Т., 1976; Ғафуров Ғ. Шарқ жавоҳирлари. -Т., 2000; Саломов Ғ. «Девон»га сўзбоши / Тилларда дoston шоирим Машраб. 2006; Ҳомидий Ҳ. Қўҳна Шарқ дарғалари. -Т., 1999; Ҳомидий Ҳ., Маъмуров М. Наманган адиблари. -Т., 2007; Болтабоев Ҳ. Ислom тасаввуфи манбалари. -Т., 2005; Болтабоев Ҳ. Мумтоз сўз қадри. -Т., 2004; Болтабоев Ҳ. Машраб ва қаландарийлик тариқати манбалари. Тўплам. -Т., 2006; Ғулом Ҳ. Машрабга дебоча // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1990 йил, 3 август каби тадқиқотчиларнинг илмий ишлари қиради.

⁸ Машраб. Избранное. Перевод с узбекского на рус. язык. -Т., 1959; Машраб. Танланган асарлар. -Т., 1963; Машраб. Танланган асарлар. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971; Машраб шеърӣятидан. -Т.: Ўзбекистон КП МКнинг нашриёти, 1979; Машраб. Девон. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980; Бобораҳим Машраб. «Меҳрибоним қайдасан». -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990; Боғистоний Исҳоқ. Тазкираи қаландарон // Шарқ юлдузи, 1990. №. 8; Сеторий Пирмат. Шоҳ Машраб қиссаси. -Т.: «Шарқ», 1991; Қиссаси Машраб. -Т.: «Ёзувчи», 1992; Тадқиқ қилувчи, қўлёзма ва босма манбаълардан жамлаб нашрга тайёрловчи, луғатлар ҳамда изоҳлар муаллифи: Юсупов Ж. Машраб. Девон. -Т., Янги аср авлоди, 2006.

давригача яратилган бадиий асар ва маноқибларни таҳлил этди, Машраб образининг бадиий тасвирини адабиётшуносликка маълум қилди.

2004 йилда Дилором Ҳамроева «Бобораҳим Машраб ғазаллари поэтикаси» мавзусида диссертация ҳимоя қилиб, унда Машраб сиймосини хорижий ва олдинги асрлардаги ёзилган қисса ва маноқибларда ёритилиши масалалари, Машраб адабий меросини унга замондош ва ундан кейин яшаган шоирлар ижоди билан қиёслаб ўрганишга ҳаракат қилган. Абдусаттор Жуманазар “Машраб муаммо ва ечимлар”⁹ монографиясини яратди, Эркин Мусурманов “Раҳимбобо Машраб ҳақидаги янги маълумотлар”¹⁰ монографиясини эълон қилди.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Жиззах давлат педагогика институти истиқболли илмий-тадқиқот ишлари режасининг 2-сон “Ўзбек адабиёти танқиди, тарихи ва бадиий маҳорат масалалари” йўналиши доирасида бажарилган (2017-2021 йй.).

Тадқиқотнинг мақсади Бобораҳим Машраб ижодий меросининг моҳияти, адабий-маърифий кўлами, шеърятининг замон маънавий муҳитига таъсири, шоир шеъряти адабий-эстетик негизларининг асл моҳиятини кенг жараёнда очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Машраб асарларидаги муқаддас илоҳий манбаларда номлари келтирилган, тасаввуфий ва афсонавий ҳамда тарихий шахслар тимсолидаги образ ва рамзларнинг ғоявий-бадиий мазмуни, тағмаёнолари ва хусусиятларини аниқлаш;

Машраб асарларида акс этган ирфоний қарашлар ва ижтимоий-маънавий воқеъликка муносабат, унинг диний-маърифий қарашларининг асослари масаласи ва бадиий тафаккури талқинини очиб бериш;

⁹ Жуманазар А. Машраб муаммо ва ечимлар. -Т.: “Академнашр”, 2015.

¹⁰ Мусурманов Э. Раҳимбобо Машраб ҳақида янги маълумотлар. Самарқанд, 2015.

XVII-XVIII асрлар Мовароуннахр сарҳадида маданият ва илм-фан равнақини тарихийлик асосида очиб бериш;

Бобораҳим Машраб яшаган муҳитнинг ўзига хос бадиий хусусиятларини таҳлил этиш;

шоирга нисбат берилган асарлар атрофидаги бахсларга муносабат билдириш, тахмин ва мавҳумликларга аниқлик киритиш;

Машраб шеърятининг ғоявий ва адабий-эстетик тамойилларини аниқлаш;

Машраб ҳаёти ва ижодига таъсир кўрсатган мутасаввиф сўфийлар фаолиятини мавзу доирасида талқин қилиш;

XVII-XVIII асрлар Мовароуннахр бадиий тафаккур йўналишининг давр шоирлари ижодидаги муштарак ва фарқли жиҳатларини таҳлил этиш;

зоҳирий “девона”лик замирида пинҳон бўлган маънавий буюклик сифатларига аниқлик киритиш;

шоир шеърятини бадииятида акс этган исломий ғоялар моҳиятини белгилаш, “шаккоклик” ва “ахлоқсизлик” ҳаракатларининг туб мазмуни ва сабабларини ёритиш;

бадиий адабиётларда шоир образининг ёритилиш даражасини аниқлаш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Бобораҳим Машраб адабий ижодий мероси бўйича яратилган манбалар, илмий тадқиқотлар, диссертация ва монографиялар ҳамда илмий мақолалар танланган.

Тадқиқотнинг предметини Бобораҳим Машраб ижодий меросининг илмий-бадиий адабиётдаги талқини ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда қиёсий-тарихий метод, тавсифлаш, таснифлаш, қиёслаш, анализ ва синтез, умумлаштириш, компонент таҳлил, тарихийлик ва мантиқийлик каби усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

XVII-XVIII асрларда Мовароуннахрда яшаб, ижод этган Саидо Насафий, Сўфи Оллоёр, Бобораҳим Машраб, Хўжанар Хувайдо сингари мутасаввифларнинг асарларида маънавий мерос, ватанпарварлик,

халқпарварлик, меҳнатсеварлик каби умуминсоний ва ота-онага ҳурмат, ҳалоллик, ҳамиятлилик, саҳийлик каби миллий қадриятлар улуғланганлиги аниқланган;

Машраб шахсиятининг ғоявий маслағи, ижтимоий-маънавий ва тасаввуфий қарашлари, шоир бадий тафаккури қирралари “Мабдаи нур”, “Вайс ул-Қараний”, “Қиссайи меърожи Расули акрам с.а.в.” сингари диний-ирфоний асарларида намоён бўлганлиги далилланган;

шоир дунёқарашининг шаклланишига пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) сиймолари, Шайх Шиблий, Боязид Бистомий, Иброҳим Адҳам, Мансур Халлож, Мулло Бозор охунд, Офокхожа, Сўфи Оллоёр, Саид Имодиддин Насимий каби суфий мутафаккирларнинг таъсир кўрсатганлиги исботланган;

ўзбек адабиётида Машраб образи яратилган Ойбекнинг “Машраб” шеъри, Муҳаммад Алининг “Машраб” шеърий достони, Миркарим Осимнинг “Синган сетор” қиссаси, Хайриддин Бегматнинг “Девона Машраб” ҳамда Шухратнинг “Машраб” романлари сингари асарларда суфий шоирнинг дарвешона ҳаёти, руҳий олами, мусаффо ҳис-туйғулари талқини акс этганлиги аниқланган;

Машрабнинг шоир сифатида адабий сиймоси, бадий маҳоратини белгиловчи “Машраб девона”лиги замирида пинҳон бўлган буюклик иқтидори дунёнинг Осиё, Африка, Шарқ мамлакатларигача етиб борганлиги, туркий шеърият билан халқларни баҳраманд этганлиги далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

мутасаввиф Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодини ёритишда у яшаб ижод этган XVII-XVIII асрлар Мовароуннаҳр сарҳадида маданият ва илм-фан равнақи, шоир ижод этган муҳитнинг ўзига хос ғоявий-бадий ва эстетик хусусиятлари ҳақидаги фикр-мулоҳазалар ва уларни ўрганишга қаратилган тавсия ва кўрсатмалар ишлаб чиқилган;

мутасаввиф шоир Машрабга нисбат берилган асарлар: тахмин ва қарашларга аниқликлар киритилган, Машраб шеъриятининг ғоявий йўналишлари ва бадиияти таҳлил қилинган, шоир поэзиясида тасаввуфий

ғоялар, комил инсон муаммоси, шунингдек, Машраб ҳаёти ва ижодига таъсир кўрсатган мутасаввиф-сўфийлар ҳақидаги фикрлар ёритилган;

мутасаввиф Машраб феномени, Мовароуннаҳр адабий-бадий йўналишининг муштарак жиҳатлари шарҳланган, каландария тариқати ва девоналик замирида пинҳон буюклик моҳияти ҳақида хулосалар чиқарилган;

Машраб шахсияти: бадий талқин ва аслият мавзусини ёритишда шоир ва ахлоқ ёхуд унинг шеъриятидаги ғайриодатий ҳолатлар, “Қиссаи Машраб” сюжетларига муносабат, шунингдек, шоир шахсиятининг бадий адабиётдаги талқини очиб берилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги муаммонинг тўғри кўйилганлиги, илмий муаммонинг ўрганилиш доираси аниқлиги, умумлашма фикр ва хулосалар илмий-манتيқий жиҳатдан асослангани, таҳлиллар қиёсий-тарихий, поэтик ва автобиографик тавсифлаш ва таснифлаш воситасида олиб борилганлиги, назарий фикр ва хулосалар амалиётга жорий қилинганлиги, таҳлил ва талқин жараёнида ўзбек мумтоз адабиёти ва жаҳон адабиётшунослиги талабларига таянилганлиги билан белгиланади

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти XVII-XVIII асрлар адабиётининг улкан намояндаси Бобораҳим Машраб ижодий меросининг илмий-бадий адабиётдаги талқини масаласини тадқиқ этиш орқали чиқарилган хулосалар, назарий қарашлар адабиётшунослик учун янги илмий-назарий маълумот ва хулосалар бериши, мавжуд дарслик, қўлланмаларнинг такомиллашувида ёрдамчи манба бўлиб хизмат қилиши билан асосланган.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти ўзбек адабиёти ва ўзбек адабиётшунослиги фанлари бўйича таълим тизимининг барча босқич талабаларига дарс машғулотлари олиб боришда, махсус курс, амалий машғулот ва семинарлар ўтишда, шунингдек, бу фанлар бўйича ўқув қўлланмалар, дарслик, мажмуалар, атамалар луғати яратишда, оммавий ахборот воситаларида Машраб ижодини ва XVII-XVIII асрлар шеъриятини тарғиб ва ташвиқ қилишда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Бобораҳим Машраб ижодий меросининг илмий-бадиий адабиётдаги талқини, ундаги илмий таклифлар бўйича олинган илмий натижалар асосида:

Бобораҳим Машраб ижодий меросининг илмий-бадиий адабиётдаги талқини, ундаги илмий таклифлар бўйича олинган илмий натижалар асосида: Бобораҳим Машраб тасаввуфий қарашларининг Жиззах вилояти “Истиқбол” минтақавий тадқиқот марказининг “Аҳоли ҳуқуқий маданиятини юксалтиришда жамоатчилик таъсирини оширишнинг инновацион йўллари жорий этиш” мавзусида 2020 йилда бажарилган 68-11/78 рақамли грант лойиҳасида белгиланган вазифалар ижросини таъминлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Жиззах вилоят “Истиқбол” минтақавий тадқиқот марказининг 2021 йил 7 сентябрдаги 10-сон далолатномаси). Натижада тадқиқотдан мазкур грант режасининг “Таълим соҳасида ўқувчи ва талабалар ҳуқуқий онги ва маданиятини ошириш борасида олиб борилаётган инновацион чора-тадбирлар бўйича таҳлилий тадқиқот ўтказиш ва тегишли таклифлар бериш” деб номланган 2-бандида кўзда тутилган вазифалар ижросини таъминлашда самарали фойдаланилган;

Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодини ўрганишда Ўзбекистонда янги Уйғониш даври, яъни учинчи Ренессанс пойдеворини яратишга оид илмий-амалий таклиф ва тавсиялардан Республика Маънавият ва маърифат марказининг 2019-2020 йилларда ўтказилган тарғибот ишларида фойдаланилган (Республика маънавият ва маърифат кенгаши, Республика маънавият ва маърифат марказининг 2021 йил 05 майдаги 02/08-506-сон далолатномаси). Натижада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 3 майдаги “Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарор дастурининг VIII боб “Халқимизнинг тарихий мероси, урф-одатлари ва миллий тарбия анъаналарини асраб-авайлаш, кенг аҳоли қатламлари, айниқса, ёшлар ўртасида динлараро бағрикенглик, миллатлараро тотувлик ва меҳр-оқибат муҳитини

мустаҳкамлашга доир тадбирлар” 33-банди “12 ойга-12 аллома” лойиҳасини амалга ошириш доирасидаги тарғибот ишларида фойдаланилган;

Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодининг илмий натижаларидан ёшларнинг ҳаётдаги ўрни ва ролини янада юқорига кўтаришга доир истиқболларини ўрганиш масаласига эътиборни кучайтириш механизмларини ишлаб чиқишда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Ёшлар ишлари агентлиги 2021 йил 12 апрелдаги 4-01-23-898-сон далолатномаси). Натижада тадқиқотда Ўзбекистон Ёшлар ишлари агентлиги ёшларни жинойтчиликка қарши курашиш ва ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ишларини самарали ташкил этишда, мунозара маданиятини шакллантириш мақсадида ўтказилган ўқув-семинар, тарғибот тадбирларида материал (қўлланма) сифатида фойдаланилган. Ёшлар ишлари агентлиги ёшларда ижтимоий-сиёсий жараёнларни англаш, ёшларга оид давлат сиёсатининг моҳияти, таъсирчанлиги, амалий аҳамиятини олиб боришда қўлланилган;

Ўзбек мумтоз адабиётида Бобораҳим Машраб шахсиятининг бадиий талқини, улуғ мутасаввифларнинг Машраб ижодига таъсири, шоирнинг маънавий оламини акс эттирувчи қисса ва тазкиралардаги афсона ва ривоятлар заминидаги тўқималарни бадиий адабиёт мухлисларига етказиб беришда мазкур илмий тадқиқот натижалари Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси қошидаги “Онажоним шеърят” тўғарагида фойдаланилган (Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг 2021 йил 12 апрелдаги 01-03/523-сон далолатномаси). Натижада тадқиқотдан Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижоди билан яқиндан таништириш жараёнида фойдаланилган;

Бобораҳим Машраб ижодий меросининг илмий-бадиий адабиётдаги талқинини ёритишда, сўфий шоир Машраб феномени, давр мафкуравий йўналишларининг ўзига хос хусусиятлари, Машраб ва қаландария таълимоти ҳақидаги хулосаларни ёритишда фойдаланилган (Наманган вилоят телерадиокомпанияси 2021 йил 25 январдаги 08-02-41-сон маълумотномаси). Натижада илмий таклиф ва хулосалар Наманган вилоят телевидениесининг “Буюк аждодларимиз” рукни остидаги қатор кўрсатувларда ёритилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 2 та халқаро ва 9 та Республика илмий-амалий конференцияларида апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича 35 та илмий иш чоп этилган, шундан, 2 та монография, 1 та ўқув қўлланма, Ўзбекистон Республикаси Олий Аттестация Комиссиясининг докторлик диссертациялари илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 16 та мақола, жумладан, 15 таси Республика ва 1 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, тўрт боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатини ўз ичига олган. Диссертациянинг ҳажми 260 бетни ташкил этади.

I-БОБ. БОБОРАҲИМ МАШРАБ ДАВРИ ВА АДАБИЙ МУҲИТИ ТАЛҚИНЛАРИ

1.1.XVII-XVIII асрлар Мовароуннаҳр сарҳадида маданият ва илм-фан равнақиға мухтасар нигоҳ

XVII-XVIII асрлар Мовароуннаҳр сарҳади Бобораҳим Машраб яшаган муҳитида маданият ва илм-фан равнақи қай ҳолатда эди? – деган табиий савол туғилади. Бу ҳолат ўша муҳитнинг шоири ва мутасаввифи Машраб ҳаёти ва ижодиға маълум даражада таъсири сезилиши табиий ҳолдир.

Машраб яшаган даврдаги маданий ҳаёт ҳақида шуни қайд этиш лозимки, ҳукмрон сулола намояндалари, мамлакат арбоби бўлиш билан бирға ўз даврларининг етук илм эгалари ҳам эдилар. Уларнинг барчаси туркийдан ташқари форс ва араб тилларини билганлар, шу тилларда хат ёзганлар, дунёвий ва диний илмлардан чуқур билимға эға бўлганлар. Имомқулихон, Назрмуҳаммадхон, Абдулазизхон, Субхонқулихонлар шеър ёзиб шоир бўлиб танилганлар. Субхонқулихон «Нишоний», Абдулазизхон «Азизий» таҳаллуси билан ижод қилган. Абдулазизхон насх ва настаълиқ хатларида ёзишни, мактуб ва иншо машқини замонасининг энг сара алломаларидан ўрганган. Кейинчалик олий ҳукмдор даражасиға етишганда, Ҳиндистон, Эрон ва Румға хоҳ туркий, хоҳ форсийда бўлсин, нома битиларкан, уларни ўзи таҳрир қилиб, ёқмаса бошқатдан шахсан ўзи ёзган¹¹.

Шу боис XVII асрнинг биринчи ярмида Бухоро давлатида маданий ҳаёт бирмунча ўзига хос йўсунда ва йўналишда ривожланиб борди. Гарчанд, бу асрларда диний мутаассиблик, жамиятидаги биқиклик ва иқтисодий таназзуллар таъсирида анъанавий дунёвий фанларнинг ривожланиши у қадар кўзға ташланмаса-да, бироқ тарихшуносликка оид муҳим қимматға молик бўлган талай асарларнинг яратилганлиги, адабий-бадий ижодда кўплаб истеъдодли шоиру адиблар қалам тебратганлиги аниқдир. Бу даврда яратилган тарихий асарлар сирасиға Муҳаммад Юсуф муншийнинг «Муқимхон тарихи» (1704 йилгача бўлган аштархонийлар даври тарихи), Муҳаммад Амин

¹¹ Муқимхон тарихи. Силсилот ас-салотин. 295 а, 6 варақлар.

Бухорийнинг «Убайдуллонома» (аштархонийлар ҳукмдори Убайдуллахон (1702-1711) даври тарихий воқеаларини ўз ичига олган) сингари тарихий китобларни нисбат бериш мумкин¹².

Аштархонийлар илм, фан, санъат, меъморчиликка ҳомий бўлишган. Шу сабабдан ҳам Бухорода Абдулазизхон, Убайдуллахон мадрасалари, Боқимуҳаммадхон, Убайдуллахон масжидлари, Субхонқулихон Регистонда қурдирган ҳовуз ва Бухородаги касалхона (Доруш-шифо), Балхда Назрмуҳаммадхон, Субхонқулихон мадрасалари, Балх атрофидаги қатор чорбоғлар саройлари билан, Балх аркидаги иморатлар, жоме масжиди, ҳазрати Али мазоридидаги гумбаз ҳамда Имомқулихон Мадинада қурдирган чорбоғ, Нур тоғидаги ҳовуз, Маккада Каъбага қираверишдаги дарвозалардан бири остонаси учун ишлатилган олтин ва кумуш тутқичли ёғоч зиналар ҳақида маълумотлар тарих саҳифаларидан ўрин олади. Бундай савобли ишларни бошқалар, хусусан, маҳаллий сулолалар, амиру амалдорлар ҳам бажарган. Чунончи, XVII асрда Хивада Араб Муҳаммадхон, Хожамберди, Шерғозихон мадрасалари, Бухорода Пояндабий оталиқ масжиди, Шодимбек, Назр девонбеги мадрасалари, мазкур девонбегининг ҳаракатлари билан бунёд қилинган. Хонақоҳ ва ҳовуз; Бозори гусранд мадрасаси; Самарқандда Ялангтўшбий қурдирган Шердор, Тиллақори мадрасалари, Самарқанд атрофидаги Назр девонбеги мадрасаси, шаҳардаги қози Соқий мадрасаси қурилди¹³.

Йирик бадавлат зодагонлардан бири Ялангтўшбий бўлиб, у Самарқанд Регистонида катта қурилиш ишларини бошлаб, бу ерда ҳозирги кунга қадар сақланиб қолган ёдгорликлар қурдирди¹⁴.

Улуғбек мадрасасига ҳамоҳанг Шердор (1613), майдоннинг учинчи томонидан «Тиллақори» мадрасалари қурилган. Бухорода Улуғбек мадрасаси қаршисида солинган бинолар, Самарқандга яқин жойда Хўжа Аҳрор қабри ёнидаги мадрасалар шу даврда қурилган. Машраб Хожа Аҳрор хилхонасини

¹² Бобобеков Х., Каримов Ш., Содиков М., Усмонов Қ., Холбоев С., Шамсуддинов Р. Ўзбекистон тарихи. – Т.: «Шарқ», 2000. –Б. 151.

¹³ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: «Шарқ», 2000. –Б. 272.

¹⁴ Сағдуллаев А.С., Эшов Б.Ж. Ўзбекистон тарихи. – Т.: «Университет», 1999. –Б. 290.

бир неча бор зиёрат қилган. Бухорода 1712 йилда қурилган Лабиҳовуз масжиди ўша замондаги энг йирик бинолардандир.

Машраб ҳаёт кечирган аштархонийлар даврига оид яна бир меъморлик ёдгорлиги Бухорода бўлиб, у Абдулазизхон мадрасасидир. Ундан ташқари XVII асрда Ўрта Осиёнинг кўпгина шаҳар ва қишлоқларида саройлар, масжидлар, бозорлар, карвонсаройлар, ҳаммомлар қурилдики, ўша давр ўзаро урушларга, ички жанжалларга қарамай, меъморчилик санъатида олдинги давр иншоотларига нисбатан ўзига хос томонлар пайдо бўлди. Хонликнинг кўпгина бошқа шаҳарларида ҳам йирик қурилишлар олиб борилган, хусусан, Қаршида XVIII аср бошларида 2та иншоот – Шермуҳаммадбий ва Хўжа Қурбонбий мадрасалари, Шаҳрисабз воҳасида Хўжа Илимхон меъморий мажмуаси барпо этилди.

XVII асрда Бухоро хонлигидаги йирик шаҳарларда олий таълим берувчи 150га яқин мадрасалар фаолият кўрсатган бўлса-да, улардаги таълим тизими замон тараққиётини белгилаб берадиган билимларни беришда ожиз эди. Бухорода Субхонқулихон даврида тиббиётга ихтисослашган мадраса ва шифохона фаолият кўрсатган бўлиб, бу ерларда бу соҳага оид билимлар ўқитилиши билан бирга, беморларни даволаш ишлари олиб борилган. Шунингдек, бу даврда тарих, адабиёт каби фанлар фаолиятида ҳам ривожланиш давом эттирилди¹⁵.

XVII – XVIII асрларда хаттотлик, тасвирий санъатга, меъморчилик, мусиқага ҳам алоҳида эътибор берилди. Султон Али Машҳадий, Мир Али Ҳиравий ва бошқалар машҳур ҳуснихат усталари эдилар. Мусаввирлардан Маҳмуд Музаҳҳиб, Жалолиддин Юсуф, Муҳаммад Мурод Самарқандийларнинг тасвирий санъат ривожига қўшган ҳиссалари салмоқлидир.

XVII аср бинокорларида ишлаб чиқариш техникаси такомиллашган, нафис панжара ишланиш кенг расм бўлган. Бухородаги кошин нақшли

¹⁵ Сағдуллаев А. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т.: “Академия”, 2000. – Б.186.

панжаралар билан безалган Мир Араб мадрасаси, Абдуллахон, Кўкалдош мадрасаси, Баҳоуддин Нақшбанд мақбаралари(Бу мақбараларни шоир Машраб, бир неча бор зиёрат этган)га қўйилган мраморсимон оҳактошлардан ясалган панжаралар ажойиб меъморчилик намуналаридандир¹⁶.

XVII – XVIII асрларда Мовароуннаҳр маданияти ҳар қандай зодагон маданиятга хос хислатларга эга эди. Фан, санъат ва маорифдан асосан аҳолининг юқори қатлами баҳраманд эди. Муҳим маданий бойликларнинг катта қисмини тарихда номи қолмаган халқ усталари яратган бўлишига қарамай, баъзан зулмдан эзилган, юқори қатлам орасидаги низо-жанжаллар дастидан хонавайрон бўлган халқ оммаси фан, санъат ва маориф ишларига яқин йўлатилмасди. Шубҳасиз, халқнинг ўз маданияти алоҳида ривожланиб борди: халқ ўз дostonларини, қўшиқ ва эртакларини, мақол ҳамда масалларини яратди. Халқ оммаси мана шу қўшиқлар, мақол ва маталларда ҳукмрон тузумга қарши ўз норозилигини изҳор қилди.

XVII – XVIII асрларда Самарқанд аввалгидек йирик шаҳар бўлиб қолаверди. Бу ерда ижтимоий фанлар ривожланди, тиббиёт равнақ топди ва ихтисослашди, тасвирий санъат юксалди.

XVII асрда Самарқандда йирик олимлар Маҳмуд ибн Муҳаммад, математик ва астрономлар Мирам Чалабий (Али Қушчининг шогирди), мулло Назмуддин ибн Муҳаммад (Али Қушчининг шогирди), таниқли шоир ва созанда Давоий Самарқандий, олим ва шоир, миниатюрочи мусаввир Муҳаммад Дарвеш Самарқандий, олим, шоир Дўстий Самарқандий ва бошқалар илмий иш олиб бордилар.

Самарқандда таниқли шоирлар, олимлар ва аскиячиларнинг иштирокида мадрасаларда, хусусий уйларда, хунармандлар ва савдогарларнинг дўконларида, бозорларда қизиқарли йиғилишлар, мунозаралар ўтказилар эди. Турли табақа намояндаларининг адабий ижодга жалб этилиши бадий асарларнинг мазмуни ва тилига ўз таъсирини ўтказди.

¹⁶ Бобобеков Ҳ., Каримов Ш., Содиқов М., Усмонов Қ., Холбоев С., Шамсуддинов Р. Ўзбекистон тарихи. – Т.: “Шарқ”, 2000. –Б. 130.

XVII асрнинг 40-йилларидан бошлаб Самарқандда адабиёт ривожлана бошлади. Атоқли шоир Малехо Муҳаммад Баде ибн Муҳаммад Шариф Самарқандий (Машраб Самарқандда бўлиб, Малехо билан икки бора учрашган) ўзининг «Музаккир ал-асҳоб» (1692) асарида Мовароуннаҳрдаги 200га яқин шоирнинг номини тилга олади. Шу шоирларнинг кўпчилиги самарқандлик бўлган ёки Самарқандда ижод қилган¹⁷.

Самарқанд мадрасаларининг ўқув курсида тилшунослик, мантиқ, дин қоидалари, қонуншунослик (шариат) ҳодисаларнинг шарҳи ва пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг ривоятлари тўғрисидаги таълимот бор эди. Ўқувчилар ҳисоб бўйича тўрт амални, алгебра ва геометриянинг бошланғич қисмини ўрганишарди. 16 ёшдан бошлаб, 8 йилдан то 15 йилгача ва ҳатто 20 йилгача ўқитилар эди. Бинобар, баъзи бир кишилар мадрасани 36 ёшда ва бундан ҳам катта ёшда тамомлаб чиқишлари мумкин эди. Мадрасада жума ва пайшанба кунлари, рамазон ойи ва ёз фаслида уч ой таътилдан ташқари ҳар куни эрта тонгдан кун ботгунча маърузалар ўқиларди.

Мактабнинг иккинчи тури – қуйи мактаб эди. Бу мактабларда 6 ёшдан 16 ёшгача бўлган болалар саводга ўргатиладиган ва дини ислом йўлида тарбияланар эди.

Самарқандда ҳар бир маҳалла, ҳар бир гузарда мактаб бор эди. Яқин атрофдаги масжиднинг имоми ана шу мактабнинг домласи ҳисобланарди. Мактаблар ўқувчиларнинг ота-оналаридан йиғиладиган маблағ ҳисобига сақланарди. Бундай мактабларда ҳам ўқиш муддати белгиланмаган эди. Қизлар учун ҳам махсус мактаблар бор эди.

XVII асрда китобларни безатиш ва ҳуснихат санъати бениҳоя юксак даражага кўтарилганди. Миниатюралар соҳасида Бухоро ва Самарқанд мактабларининг ўтган асрдаги анъаналари давом эттирилди. Самарқандлик миниатюрочи мусаввирлар, хаттот-муқовасозлар Мовароуннаҳрдагина эмас, балки бошқа мамлакатларда ҳам шуҳрат қозонган эдилар. Бўёқнинг ранг-баранглиги, расмнинг нозиклиги, ҳаракатни моҳирона бера олиш, кўп фигурали

¹⁷ В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. –Т.: «Ўқитувчи», 1980. –Б. 11.

композицияларни яратиш санъатини XVI – XVII асрлардаги миниатюрачилар яхши эгаллаб олишган эди¹⁸.

Самарқандлик мусаввир Муҳаммад Шариф Самарқандий 1616 йили Саъдийнинг «Бўстон» достонига ишлаган тўртта миниатюрадан бирини чизган. Муҳаммад Дарвеш Самарқандий 1618 йили ўзининг «Достон Зебо Зевар» асарига тўртта миниатюра ишлаган. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида еттита миниатюра бор.

Халқ театр санъати ривож топди, кўғирчоқ театри XVII асрнинг охиридан бошлаб тез ривожланди. Мусиқа соҳасида уста созандалар етишиб чиқди. Машхур муаррих ва шоирлар Биноий, Ҳофиз Таниш Бухорий, шоирлардан Лутфий, Ҳасан Ансорий, хаттот Маҳмуд Исҳоқ, табиб мавлоно Ҳасан Самарқандий ва бошқалар етишиб чиқди.

«Ўн икки мақом» деб аталган мусиқа назарияси бўйича кўпгина рисолаларнинг муаллифи мавлоно Кавкабий, мусиқа назариясига оид рисолаларнинг муаллифлари Хўжа Муҳаммад ибн Абдулҳасан Самарқандий, Дарвеш Алилар мусиқа соҳасида йирик назариётчилар эди¹⁹.

XVII асрда қўлёзма китобларни безаш ишлари жуда юқори даражада эди. Мовароуннаҳр шаҳарлари, айниқса, Бухоро ўзининг ажойиб хаттотлари билан шуҳрат қозонган эди, булар ҳуснихат санъатида ривож топган, Самарқанд қоғозининг сифати эса жуда юқори турган. Абдулазизхоннинг хаттоти Ёдгор XV асрдаги машхур Ҳирот хаттотларидан қолишмайдиган ажойиб санъаткор эди.

Ҳиротлик мусаввирларнинг Бухорога кўчиб ўтиши билан жуда кўп ажойиб санъаткор мусаввирлар тўпланган эди. Машхур уста Жаҳонгир шундай мусаввирлардан бўлиб, донғи кетган Беҳзод унинг шогирди эди. XVII асрда яшаган турк ёзувчиси Авлиё Чалабий Султон Боязид II замонида Туркияга Ўрта Осиёдан уста Бобо наққош кўчиб келиб, турк мусаввирларига устозлик қилади,

¹⁸ Акад И.М.Мўминов таҳрири остида. Самарқанд тарихи. 1-жилд. – Т.: «Фан», 1971. –Б. 296.

¹⁹ Бобобеков Ҳ., Каримов Ш., Содиков М., Усмонов Қ., Холбоев С., Шамсуддинов Р. Ўзбекистон тарихи. -Т.: «Фан», 1999. –Б. 408-410.

натижада Туркияда мусаввирлик ривожлана бошлайди, бу эса Бухорода тасвирий санъатнинг ривож топганидан далолат беради²⁰.

XVII-XVIII асрлар адабиётида шаҳар хурфикрлиги дид ва талаблари билан ўзини намоён қилади. Убайдуллахон вақтида Бухоро шоирлари орасида энг машҳурлари – «Убайдулломома» муаллифининг таърифи билан айтганда, «Бухоро шоирлари тахтига минган шахзода» – Саидо Насафий, шоир Қосимхўжа, касби каштачи самарқандлик Фитрат ва ниҳоят пардозчи уста мулла Мулхан эди.

XVII-XVIII асрларида кўшиқлар, ҳикоялар ва эртақларда оммавий халқ ижоди намоён бўлди. Халқ театр санъати кенг ривож топди. Икки турдаги театр бор эди. Биринчи турдаги театрлар сайёр артистлар (акробатлар ва жанглёрлар, дорбозлар, раққослар, фокусчилар, айиқ ва эчкиларни ўргатувчилар)нинг кўча-кўйда кўрсатадиган томошаларидир. Қизиқчилик – аскиябозлик халқ театрининг энг ёрқин тури эди. Тўйлар, байрамлар сайёр созандаларсиз ўтмас эди. Халқ театри санъаткорлари, шу жумладан, созандалар ва хонандалар маданий уюшмани ташкил этишарди.

Ўрта Осиёнинг XVI – XVII асрлардаги маданий ҳаёти ниҳоятда оз ўрганилган. Вамбери бу даврда маданият таназулга юз тутган эди деб ёзган эди. Бунга кўшилиб бўлмайди. Бу хусусда Ўрта Осиё тарихининг йирик тадқиқотчиси П.П.Иванов фикрини келтириш ўринлидир:»Дарҳақиқат, Ўрта Осиёда эски маданий анъаналар XVI асрда ҳам, XVII асрда ҳам сақланиб қолди. Ўзбекларнинг ҳукмрон синфи ўтмиш маданий анъаналарига адоват кўзи билан қарамади, аксинча уларни давом эттириш ва ривожлантиришга интилди»²¹.

XVII – XVIII асрларда илм-фан, санъат ва маърифатдан, асосан, халқнинг юқори табақалари баҳраманд бўлдилар. Шунга қарамай, муҳим маданият дурдоналари халқнинг номаълум санъаткорлари томонидан яратилган эди. Турли нифоқ ва урушлар туфайли меҳнат аҳли ижод жараёнига дахлсиз эди. Эл-улус ўзига хос маданият намуналарини яратар эдилар.

²⁰ Турсунов Х., Бекназаров Х. Ўзбекистон тарихи. – Т.: “Ўқитувчи”, 1982. –Б. 599.

²¹ М.Нуритдинов. Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI-XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр. -Т.: “Фан”, 1991. –Б. 17-18.

Халқ орасидан машхур алломалар, файласуф ва тарихчилар, шоир ва адиблар етишиб чиқди. Улар ўз ижодларида илғор анъаналарни ривожлантиришга, халқ армон ва орзуларини ҳаққоний ифодалашга ҳаракат қилдилар.

Ўзбек халқининг ана шундай қадимий, бой оғзаки ва эпик, бадий, мазмунан тафаккурга бой мероси XVII – XVIII асрларда ҳам мавжуд эди. Бу асрларда «Гўрўғли» туркумидаги ва бошқа ўнлаб жангномалар, тарихий, бадий, панд-насихат мазмунидаги романтик ҳамда қаҳрамонлик асарлари: «Тохир ва Зухра», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Сайёд ва Ҳамро», «Асли ва Карим», «Санобар», «Юсуфбек ва Аҳмадбек», «Алибек билан Болибек», «Хуршид ва Маликаи Дилором» каби дostonлар, уларнинг фольклор ва халқ китоби хиллари тарқалди²². Айниқса XVII асрдан бошлаб катор ўзбек шоирлари бой фольклор ашёлари, айрим ҳолларда эса ёзма адабий манбалар асосида ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ўша давр адабий бадий илмида «ривоят», «қисса» номлари билан юритилган халқона руҳдаги асарларни яратдилар.

Жонийлар давридаги бадий ва тарихий адабиёт соҳасидаги илмлар бирмунча кўзга кўринарлидир. Бу даврда Бухорода ва Балхда адабий марказлар бор эди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, бу даврда Ўрта Осиё халқлари адабиёти аввалги даврларга нисбатан сезиларли ривожланди. Субхонқулихон даврида тартибнинг қаттиқлигидан баъзи бир сарой шоирлари мамлакатни тарк этдилар. Аммо шаҳар ҳунармандлари орасида тушкунлик кам эди. Ҳунармандлар орасидан машхур шоирлар етишиб чиқдилар.

Бу даврда ижод қилган шоирлар ичида Турди Фароғий (XVII аср) фаолиятини алоҳида айтиб ўтиш лозим. Ўзбекларнинг юз уруғидан бўлган бу шоир Абдулазизхон даврида анча нуфузга эга бўлиб, сарой доираларига яқин турган бўлса, Субхонқулихондан анча зулм кўради ва хонга қарши кўтарилган кўзғолонда ҳам иштирок этади. Ундан 400 мисрадан ортиқроқ шеърлар бизгача етиб келган бўлиб, уларда меҳнаткаш халқ аҳволига ачиниш, амалдорлар зулмини қоралаш, ўзаро тотувликка, тинчликка чорловчи ғоялар етакчи ўрин

²² А. Абдуғафуров. Ўзбек адабиёти тарихи. III жилдТ.: «Фан», 1978. –Б. 78.

тутади. Турди Фароғий айниқса «Тор кўнгуллик беклар», «Субхонқулихон ва унинг амир амалдорлари ҳақида ҳажв» каби шеърлари билан машҳурдир²³.

Сайидо Насафий бу даврнинг йирик шоирларидан эди. У Абдулазизхон, Субхонқулихон ва Убайдуллахон замонларида яшади ва ижод қилди. Ўз ижодий фаолиятини дастлабки даврда Сайидо бир неча хукмрон доира вакиллари билан яқинлашиб, уларнинг таъсири остида бир нечта қасидалар битди. Унинг ижоди халқчиллиги, ҳаққонийлиги ва ҳаётийлиги билан ажралиб туради. Шоирнинг «Баҳориёт» асари айниқса катта аҳамиятга эгадир. Шоир бу асарида ҳайвонлар образи орқали жамиятдаги турли маънавий қатламларни ифодалар экан, оддий меҳнат аҳлини чумолига қиёслаб, агар улар жипслашса шерни ҳам енгиши мумкин деган ғояни илгари суради. Сайидо Насафий аштархоний хонлари даврида биринчи бўлиб, ўз жамиятини танқид қилиб, ҳимоя қилиб асарлар яратди²⁴.

XVII асрда Самарқандда кўпгина шоирларни бирлаштирган адабий мактаб вужудга келди. Унинг вакиллари ижодида ҳам ҳалол меҳнатни улуғлаш, зулмни қоралаш ва шарқ шеърлятига хос бошқа ғоялар етакчи ўрин тутди. Самарқандлик бу ижодкорлар ичида атторлик билан шуғулланган Ғофур Самарқандийни, темирчи Масиҳони, этиқдўзлик билан ҳаёт кечирган Манзур Самарқандийни ва бошқаларни, адабиёт, хусусан, шеърлят ривожига бирмунча ҳисса қўшган ижодкорлар сифатида айтиб ўтиш мумкин.

Хива хонлигида XVII асрда рўй берган маданий ҳаётдаги тушкунлик Бухоро хонлигидагига қараганда кучлироқ бўлган. Абулғози Баҳодирхон хон бўлган даврда Хоразм тарихини ёзиб қолдириш масаласи кўтарилганда, бу ишни эплай оладиган бир кимса топилмаган. Бу ҳақда Абулғози Баҳодирхоннинг ўзи қуйидагича ҳикоя қилади: “Аммо бизнинг ота ва ақоларимизнинг бепарвойилиқи ва Хоразм халқининг беуқувлиқи, бу икки сабабдин, бизнинг жамоатимизни Абдуллахоннинг оталари бирлан бизнинг оталаримизнинг айрилган еридин то бизга келгунча тарихларни битмай

²³ А.Сагдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. –Б.187.

²⁴ Х.Бобобеков ва бошқ. Ўзбекистон тарихи. –Б.152.

эрдилар. Бу тарихни бир кишига таклиф қилали теб фикр қилдук. Ҳеч муносиб киши топмадук. Зарур бўлди. Ул сабабдин ўзимиз айтдук. Туркнинг масали турур:» Ўқсўз ўз киндигини ўзи кесар, деган”²⁵.

XVI-XIX асрларда содир бўлган турли турфа жараён, ходисаларга карамай, Самарқандда таълим тизими, олий таълим даргоҳи мадрасалари ўз фаолиятини давом эттирганлар. Аммо, уларнинг ўқув дастурлари йўналишида нақлий илмлар, шаръий илмларни ўқитишга мойиллик етакчилик қилган.

Шарқ шеърятининг даҳоларидан бири улуғ мутасаввиф шоир Мирзо Бедил Ҳиндистонда яшаб ижод этган бўлса-да, унинг ота-боболари Ўрта Осиёнинг Кеш-Шаҳрисабз туркий қабилаларидан чиққан эдилар.

Бедил энг яхши асарларида мумтоз адабиёт-классикларимизнинг гуманистик анъаналарини давом эттирди. Унинг асарлари, айниқса, Ўрта Осиё ва Афғонистонда шуҳрат топди.

XVII асрда Абулғозидан ташқари, мавлоно Ҳасанкули Аҳсаний, Вафой, Нодир каби ёзувчи-шоирлар, XVIII асрда Умархўжа Ҳожи Ҳевакий, мавлоно Насриддин бин Омонхўжа бин Гулшан, Яҳё Байзо, Саид Муҳаммад охунд, шунингдек, Муҳаммад Тоҳир Хоразмий, Равнақ, Роқим, Нишотий, Андалиб, Муҳаммад Хоксор, Киромий, Умар Боқий, ниҳоят Мунис каби шоирлар, ёзувчилар, хаттотлар яшаган ва ижод қилганлар.

XVI – XIX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиёдаги ҳар учала амирлик ва хонликларнинг маданий тараққиётига хос бўлган умумий ўхшашликлар диққатга лойиқдир. Бу ўхшашликларнинг сабаблари ҳам бир-бирига жуда ҳамоҳангдир. Биринчидан, Ўрта Осиё ҳудудидаги давлатлар XV асрларда маданий тараққиётда дунёдаги энг етакчи ўринларда турган бўлса, XVI – XVII асрлардан эътиборан бу ҳудудда тушкунлик бошланди. Иккинчидан, ҳар учала давлат бирликлари ўзлари алоҳида мустақил фаолият кўрсатсалар-да, давлат идора ишлари ўзбек ва форс тилида олиб борилган. Бухорода форс, Қўқонда форс-ўзбек, Хивада ўзбек тили расмий тил бўлиб ҳисобланган. Турмушда, адабий ижодда ўзбек ва форс тиллари кенг қўлланилар эди. Учала давлатда ҳам

²⁵ Абулғози. «Монофёе-ул-инсон». ЎзРФАШИ қўлёзмалар фонди, инв. №4107, 48-саҳифа.

аҳолининг асосий қисми туркий тилда сўзлашган. Учинчидан, анъанага кўра фанда, адабиёт ва мактабда араб ва форс тилининг обрўси сақланиб қолганди.

Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликларида халқ таълимининг тузилиши ва фаолияти деярли бир хил бўлган. Уларда мадрасалар, мактаблар ва корихоналар мавжуд эди. Мадрасалар мусулмон олий ўқув юртлари ҳисобланган²⁶.

Мактаблар масжидлар қошида ва хусусий уйларда ташкил этилган.

Машраб Наманган шаҳрида шундай масжид ва хусусий уйда саводини чиқарган эди.

XVII – XVIII асрлар Мовароуннаҳр маданияти ва илм-фани ўзига хос равишда ривожланишда бўлди. Аштархоний ҳукмдорлар томонидан бир қанча меъморий обидалар қад кўтарди.

Муסיқа, хунармандчилик соҳасида бақувват асарлар яратилди, маънавий бўшлиқ тўлдирилди.

Халқнинг кўпроқ қуйи поғонасидан санъат ва адабиёт вакиллари етишиб чиқдилар, улар ўз даври, бадиий ҳаёти ҳақида халқ кайфиятини ифода этиб, назм ва насрда ижод қилдилар.

Халқ кайфиятини ифода этиб қуйлаган забардаст шоирлардан бири, оташин мутасаввиф Бобораҳим Машраб эди.

1.2. Бобораҳим Машраб яшаган муҳитнинг адабий талқинлари

Шарқ классиклари ижодида анъанавий хислат ва белгилар қанча кенг ўрин тутмасин, шу асосда бу ижодкорларнинг ҳар бирининг ўзига хос ғоявий-бадиий қиёфаси, услуби йўқ, деб айта олмаймиз. Чунки ижодий иш ҳамма вақт ҳамма ерда ўзига хос хусусиятга эга бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Ҳақиқий санъаткор ўз она тилидаги адабиётни, маълум бир даврдаги воқеа ва ҳодисаларга, илғор ғоя ва интилишларга, шу давр кишиларининг ҳис-туйғу ва қарашларига ўзига хос муносабатда бўлиб, уни ўз қараши, ўз ҳаётий тажрибаси, ўз хусусияти орқали бадиий акс эттириши

²⁶ Х.Бобобеков ва бошқ. Ўзбекистон тарихи. –Б. 152-153.

туфайлигина бойитиши, унинг тараққиётига ҳисса қўшиши мумкин. Шу жихатдан ўзбек адабиёти тарихида Лутфий, Саккокий, Атоий, Навоий, Бобур, Турди, Машраб, Огаҳий, Мунис, Муқимий, Фурқат, Аваз ижодлари қанча кўп умумий хусусиятларга эга бўлмасин, уларнинг ҳар бири бошқасидан яққол ажралиб туради²⁷.

Бобораҳим Машраб яшаб, ижод этган XVII – XVIII асрларда Мовароуннаҳрдаги маънавий-бадий тараққиёт ўзига хос хусусиятга эга ҳолда ривожланишда давом этди. Бу даврда яшаган ва ижод этган мутасаввифлар ўтмиш тадрижий-тарихий бадииятини, салафлар маънавий меросини, улар қолдирган умуминсоний ва маънавий қадриятларни, ундаги илғор бадий ғояларни кенг халқ оммасига ёйдилар, ўзлаштирдилар, такомиллаштирдилар ва уларга шарҳлар битдилар. Умумбашарий ва миллий қадриятларнинг ривожланишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

XVII – XVIII асрлар Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон мамлакатларида яшаган ўз даврининг етук фозил ва шоирларидан, шарқнинг улуғ мутасаввифлари ҳукмдор Абулғози Баҳодирхон, туркий миллатнинг турли тоифа ва табақаларидан етишган Сўфи Оллоёр, Мирзо Бедил, Хўжаназар Ҳувайдо, Юсуф Қорабоғий, Сайидо Насафий, Турди Фароғий, Муҳаммад Шариф Бухорий, Бобораҳим Машраб ва бошқа кўплаб улуғ алломалар ўз асарларида даврнинг илғор ижтимоий, маънавий, сиёсий, диний, тасаввуфий, ахлоқий, таълимий, бадий муаммоларини ёритиб беришга ҳаракат қилдилар. Улар ўзларининг сермаҳсул ижодлари, дунёвий ғоялари билан Ватан, миллат тўғрисидаги илғор фикрларни илгари сурдилар.

Биз таҳлил қилаётган асрларда Мовароуннаҳр ўзининг бадий ижод бобидаги тарихий анъаналарини давом эттирди. Бу даврда бадий ижоднинг турли жанр ва йўналишларида шоир ва адиб, олим ва фозил кишилар етишиб чиқдилар. Улар ўз ижод дурдоналари билан жаҳон фани ва маданияти хазинасига муносиб ҳисса қўшдилар.

²⁷ А.Ҳайитметов. Табаррук излар изидан.–Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1979. –Б. 24.

Мактаб ва мадрасаи олияларда илм олиш мувафакқиятли тартибда олиб борилганки, XVII – XVIII асрларда ҳам боланинг ёш хусусияти алоҳида эътиборга олиниб, кичик ёшдаги ўқувчиларга ҳуснихат ва оғзаки ҳисоб ўргатилса, катта ёшдаги ўқувчиларга Қуръоннинг оят ва сураларидан ташқари форс, араб, туркий тилларда ёзилган ўнлаб ҳаётий китобларни ўқитиш ўргатилган.

Дастлабки бошланғич таълимдан сўнг Қуръон хатм қилиниб, «Чор китоб», кейин эса «Сўфи Оллоёр» ибтидо қилинган. Ўқувчиларга «Одобнома» дастурлари асосида дарс берилган. Халқ оғзида юрган ахлоқий, бадий руҳдаги мақоллар, масаллар, мажмуалар, ривоятлар, хикоятлардан эса тарбия воситаси сифатида фойдаланилган²⁸.

Мадрасаларда Қуръон илми, фикҳ (шариат қонунлари) ҳандаса, илми нужум, ахлоқ, фалсафа, мантиқ, адабиёт, география, тарих, табобат фанлари ўқитилган. Талабалар араб ва форс тиллари орқали Фаридуддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» Ҳофиз Шерозий девони, Машрабнинг турли жанрдаги халқчил шеърятини, Мирзо Абдулқодир Бедил девони, Мир Алишер Навоийнинг «Чор девон»и, Фузулий ғазалиёти ҳамда Шарқда миллий таълим соҳасида дарслик ва қўлланма сифатида фойдаланиб келинаётган Сўфи Оллоёрнинг “Сабот ул-ојизин”, «Маслак ул-муттақин», шунингдек, «Аввали илм», «Муъзи Вазанжоний», «Авомил», «Ҳаракат», «Қофия», «Шарҳи муллои Жомий», «Рисолаи Шамсия» каби рисолалар билан танишиш имконига ҳам эга бўлганлар. Бу эса мадрасаларда таълим жараёнида бадий адабиётнинг мумтоз намуналари кенг ўрин олганлиги, дунёни англаш, тафаккурни ўстириш борасида бадий асарларга алоҳида аҳамият берилганлигини кўрсатади.

Мадрасаларда билим олиш мумкинлиги, бу ерда ҳам диний, ҳам дунёвий фанлар бўйича дунёга танилган мударрислар, олимлар бор бўлганлиги учун ҳам Туркистонда турли мамлакатлардан кўплаб талабалар келиб ўқиганлар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг сулоласининг Ҳиндистондаги ҳукмронлиги Эрон ва Марказий Осиёдан форсийзабон ва туркий тилли олим,

²⁸ Р.Шамсутдинов ва бошқ. Ватан тарихи. – Т.: “Шарқ”, 2003. –Б. 117-118.

адиб, шоир, ижодкорларнинг Ҳиндистонга ташриф буюришлари натижасида адабиёт, фан, санъат, маданият ва бадиий адабиёт ривожланиши, бадиий ижод илғор хусусиятларининг намоён бўлиши билан ўз аксини топган эди.

Бобурийлар саройида туркий ва айниқса, форсий тилдаги адабиёт, санъат, илм-фан ривож топди. Бу Марказий Осиё, хусусан, Туркистон ва Ҳиндистондаги бобурийлар давлати ўртасидаги маданий алоқаларнинг кучайишига, уларнинг ўзаро таъсири орта боришига олиб келди.

XVII – XVIII асрларда ўзбек ва тожик тилларида шеърӣ асарлар битган Туркистоннинг турли шаҳарларидан чиққан шоир, адиблар Сайидо Насафӣ, Турди Фароғӣ, Бобораҳим Машраб, Хўжаназар Ғойибназар ўғли Ҳувайдо, Сўфи Оллоёр бўлиб, уларнинг ижоди турли йўналишда эканлиги ўз даврининг тушкунликлари, зиддиятлари, қийинчиликларини ўзида ифодалаши билан кўзга ташланади. Бу даврда Ҳиндистонда яшаб ижод этган, ўз асарларини форсийда ёзган Мирзо Абдулқодир Бедилнинг бадиий мазмундаги шеърлари Туркистон зиёлилари орасида эътибор қозонди.

XVII асрда Субхонқулихон даврида Муҳаммад Бадеъ Малехо “Музаккири асҳоб” (Дўстлар ёдномаси) тазкира тузиб, унда ўз замонасининг 200та шоир, адиб, адабиётшунослари ҳақида маълумот беради. Умуман XVI – XVIII асрлар маънавий ҳаётида Туркистонда тасаввуф таълимотлари, хусусан, нақшбандия, яссавия, кубровия таълимотларининг кенг тарқалгани, уларнинг адабиёт, санъат, бадиий билимларга катта таъсир кўрсатганини кўрамиз. Санъаткорлар тасаввуфдан замона қийинчиликларини енгиш, зулм-адолатсизликка қарши кураш, ҳақиқий инсоний муносабатларни тарғиб қилиш йўлида фойдаланишга интилдилар.

Мовароуннаҳр санъати, илм-фани, маданияти бу асрларда ҳам бошқа мусулмон Шарқи, Эрон, Туркия, Қашқар, Ҳиндистон каби мамлакатлар билан яқин алоқада бўлди, ўзаро таъсирда ривож топди. Бошқа ўлкалардан Мовароуннаҳрга турли зиёли, маданият арбоблари келиб ўз фаолиятини давом эттирганидек, Бухоро, Самарқанд каби турли шаҳарлардан чиққан олим,

донишманд, санъат арбоблари бошқа мамлакатлардаги маданий оқимда иштирок этдилар²⁹.

Шу билан бирга бу муҳит ўзбек ва тожик адабиёти тарихида ўчмас из қолдирган, халқнинг оғир аҳволини, кайфиятини, орзу-умидларини ачиниш билан ўз асарларида баён этган Саидо Насафий, Абулғози, Турди, Машраб, Сўфи Оллоёр каби шоирлар сермахсул ижод этдилар. Улар ўз асарларида маънавий ҳаётдаги зиддиятлар, босқинчиликнинг шафқатсизликлари ҳақида ҳаққоний куйладилар, халқни ахилликка, меҳнатга, ўзаро бирликка чақирдилар.

Мутасаввифларнинг асарларида Ўрта Осиё ва бошқа Шарқ мамлакатлари, Эрон, Озарбайжон, Туркия, Афғонистон, шунингдек, Ҳиндистон билан бўлган маданий алоқалар ҳам ўз ифодасини топади. Бу ижодкорларнинг асарларида ўз даври илмий-маданий алоқаларига оид муҳим маълумотлар билан бирга, ўтмишдаги олимлар – Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Навоий, таълимотларига ҳурмат-эҳтиром, қадимги юнон олимлари Арасту, Афлотун, Суқрот кабиларнинг меросига зўр ҳурмат ҳисси ёрқин сезилиб туради. Уларнинг асарларида шогирдни маърифатли қилиш, уларда илм-фанга муҳаббат уйғотиш, одоб-ахлоқ қоидаларини эгаллашга даъват, устоз-шогирд, ота-ўғил муносабатларига оид таълимий фикрлар ҳам ифодаланади³⁰.

Машраб билан ҳамаср Бинни Оқатойхон бинни Ҳожимуҳаммад бинни Арабмуҳаммад Абулғози Хоразмий (1603-1664) ҳам олим, тарихнавис, адиб, тилшунос, шоир ва давлат арбоби сифатида жаҳон илм-фани, айниқса, ўзбек халқи бадиий маданиятига беҳад катта ҳисса қўшган ижодкорлардан биридир.

Абулғози Баҳодирхон Хоразм ҳукмдори Арабмуҳаммадхон (1602-1623)нинг тўртинчи ўғли эди. У ёшлигидан ўз отаси номи билан аталгувчи Арабмуҳаммад мадрасасида замонасининг энг билимдон мударрисларидан, олиму фузалоларидан таълим олди. Абулғози ўз ака-укалари ўртасида ўта зеҳдли, қобилиятли бўлган³¹.

²⁹ М.М. Хайруллаев таҳрири остида. Буюк сиймолар, алломалар. –Т.: “Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти”, 1997. –Б.10.

³⁰ Зуннунов А. умумий таҳрири остида. Ўзбек педагогикаси тарихи. – Т.: “Ўқитувчи”, 1997. –Б. 132-133.

³¹ Солий Ҳасанов. Хоразм маърифати-олам кўзгуси. –Т.: «Ўқитувчи», 1996. –Б. 199.

Ороллик ўзбеклар 1643 йили Абулғозини хон қилиб кўтардилар. Орадан бир йил ўтгач, 1644 йили, у кўпчилик рақибларини енгиб, Хоразм тахтини эгаллашга муваффақ бўлди.

Абулғозихон йигирма (1644-1664) йил давомида тарқоқ ҳолатга келиб қолган Хоразм давлатини мустақил ва марказлашган давлатга айлантиришга эришди. 1655-1664 йиллари эса Бухоро устига юриш қилди. Ниҳоят, у мамлакатни иқтисодий ва маданий жиҳатдан мустаҳкамлади.

Абулғози Бухоро, Тошкент ҳамда Эронда бўлган чоғларида кўпинча илғор фикрли олимларнинг тарихий асарлари билан танишди. Бу ҳол Абулғозида ижоднинг шаклланишида ва унинг кейинчалик ўз замонасининг маърифатпарвар кишиларидан бўлиб етишишида катта рол ўйнайди. У Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома», эронлик машхур тарихчи Рашидиддиннинг «Жомеъ ут-таварих» («Тарихлар мажмуаси»), Биноийнинг «Шайбонийнома», Мирхонднинг «Равзотус сафо», Бобурнинг «Бобурнома», Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома», Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асарлари, Хондамир, Зайниддин Восифий, Абдураззоқ Самарқандий, Жуваний, Ибн Арабшоҳ каби муаррихларнинг китобларини ўқиб чиққанлигини қайд этади: «Эрон билан Туронда ўтган Чингизхон ўғилларининг оталарини айтилган тарихлардан ушбу замон фақирнинг (Абулғози) олдинда ўн саккиз мужаллид ҳозир турар»³².

XVII асрда яшаб ижод қилган Абулғози Баҳодирхон олий насаб тож-тахт соҳиби, ўз сулоласининг шону-шуҳрати учун кураш олиб борган, айна чоғда парчаланиб кетаётган Хива хонлигини кучли марказлашган давлатга айлантириш учун ҳам қурол билан, қалам билан кураш олиб бориб, нисбий осойишталик ўрнатишга эришаолган ҳукмдор ҳам эди. У қоқлашиб қолган Хоразмни ҳам иқтисодий, ҳам маданий жиҳатдан юқори кўтаришга интилди. Ҳукмдор сифатида бекликлар ўртасидаги зиддиятлар, ўзаро қирғин урушларга барҳам беришга қаратилган тадбирлар кўрган бўлса, ижодкор сифатида «Шажараи турк» («Турк сулоласи тарихи»), «Шажараи тарокима»

³² Абулғози. «Шажараи турк». –Т.: «Чўлпон», 1992. –Б. 3.

(«Туркманлар тарихи») ва «Манофе-ул-инсон» («Инсон учун фойдали тадбирлар») каби тарихий-бадий ҳамда табибликка оид китоблар ёзди³³.

Абулғози бу китоблари билан Хоразм тарихнавислик мактабига асос солди. Абулғози яратган тарихнавислик мактабини Мунис, Огаҳий, Баёнийлар давом эттирдилар.

Абулғози «Шажараи тарокима» асарида туркий қабилаларнинг, хусусан, туркман халқининг келиб чиқиши ҳақида қимматли маълумотлар беради. Асарда барча туркий халқларнинг афсонавий подшоси Ўғузхон ва унинг авлоди, тарихи, шунингдек, туркман уруғлари келиб чиқиши қисқа тарзда баён этилган. Бу асарда туркман халқи яратган кўпгина ривоят ва ҳикоятлар, хусусан, афсонавий ўғуз-туркман, дада Қурқут ҳақидаги эртак ва афсоналар, шеърлар ўрин олган.

Абулғози Хива хонлигида яшовчи ўзбек уруғи ва қабилаларини тўрт гуруҳга бўлади: 1. уйғур ва найман; 2. қўнғирот ва қиётлар; 3. нукуз ва манғитлар; 4. қангли ва қипчоқлар. Мазкур гуруҳларга у бир неча майда қabila вакиллари ҳам киритган. Бундай гуруҳларнинг номи 14та бўлиб, шулардан жалоир ва али-элилар қиётларга қўшилган, кенагаслар нукузларга, хўжаэлилар манғитларга, дўрмонлар, юзлар, минглар уйғурларга, саидлар найманларга қўшилган. Хивада ўзбеклар гуруҳига кирган қўнғиротлар ва хитойлар жуда озчиликни ташкил этади³⁴.

«Шажараи тарокима» 1893 йилда А.Г.Туманский томонидан русчага таржима қилинган. Кейинроқ эса бу асарнинг тўлиқ таржимаси А.Н.Кононов томонидан амалга оширилади. Асар тили, услуби фонетик, морфологик, синтактик жиҳатдан чуқур таҳлил этилиб, изоҳлар ҳам берилади. Академик А.Н.Кононов шундай дейди: «Шажараи тарокима» асари фақатгина тарихий манба бўлиб қолмасдан, балки адабий ёдгорлик сифатида ҳам аҳамиятли

³³ Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Убайдуллаев Ў. Ватан тарихи. – Т.: «Шарк», 2003. –Б.119.

³⁴ Исо Жабборов. Антик маданият ва маънавият хазинаси. –Т.: «Ўзбекистон», 1999. –Б. 170.

бўлган, чунки унда халқ афсоналари, халқ этимологияси, этноми, мақол ва маталлари, масаллари моҳирона тасвирланган³⁵.

Абулғози «Шажараи турк»ни ... «Туркий билан айтдум. Туркийни ҳам андоқ айтубманким, беш ёшли ўғлон тушунур», дейди.

1664 йили Абулғозихон оғир дардга чалиниб ётиб қолди, тожу тахтни эса ўғли Анушахонга (1664-1687) топширди. У 1664 йили вафот этди.

«Шажараи турк» Абулғозихоннинг вафоти сабабли тугалланмай қолди. Асар 9-бобининг давоми, яъни 1644-1663 йиллар воқеалари Анушахоннинг топшириғи билан Маҳмуд ибн мулла Муҳаммад Урганжий деган уламо тарафидан ёзилган.

Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» тарихий-бадий мемуар асарининг илмий қиммати, хусусияти, бадиияти жиҳатлари, аҳамияти тўғрисида тўхталиб ўтиш ўринлидир. Олим бу асарида одоб-ахлоққа оид маърифий-дидактик ғояларни ҳам илгари суради.

«Шажараи турк»нинг илмий-тарихий қиммати ҳақида Ҳ.А.Вамбери: «Абулғозининг кўпчилик ишлари Заҳириддин Муҳаммад Бобурни хотирага туширади, жаҳон унинг «Шажараи турк»и учун миннатдордир», – деган бўлса, таниқли адабиётшунос Олим Шарафиддинов: «Абулғози Баҳодирхон бинни Арабмуҳаммад ўзбек хонлари ичида Бобурдан кейинги муҳим шахсдир. Унинг маданият тарихида қилган ишлари улуг» деб юксак баҳо берган.

Абулғозининг «Шажараи турк» асари машхур рус ёзувчилари Владимир Галактинович Короленко, Максим Горькийда ҳам катта таассурот қолдирган эди. М.Горький 1895 йил 7 августида Короленкога ёзган хатида: «Баҳодирхоннинг китобидан бошқа мўғуллар тарихига оид яна бирор манбани менга тавсия қилсангиз-чи, жуда қизиқ экан, бу мўғуллар» – деб «Шажараи турк» асарини тавсия қилганлиги учун устозига миннатдорчилик билдирган.

Марказий Осиё тарихини ўрганган шарқшунос олимлар Ҳ.А.Вамбери, В.В.Бартольд, Н.Н.Полтов, А.Н.Самойлович, А.Н.Кононов, А.И.Абрашеев, Н.Веселовский, А.Якубовский, К.Юсупов, С.И.Иванов, П.П.Иванов, В.Зоҳидов,

³⁵ Кононов А.Н. Родословная туркмен. М-Л., 1958. С. 23.

А.В.Абдуллаев, Н.М.Маллаев, Я.Ғуломов, К.Муниров, Ҳ.Худойназаров ва бошқалар ҳам Абулғозининг «Шажараи турк» асари юксак маърифий-илмий манба сифатида муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайдилар.

Шунингдек, Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» асари XVIII – XIX асрларда жаҳон илм аҳлининг диққат марказида бўлиб, 1726, 1732, 1770 йилларда немис, француз, инглиз, лотин, татар ва бошқа тилларга таржима қилиниб, қайта-қайта нашр этилди. 1825 йили бу асар С.Г.Саблуковский томонидан рус тилига таржима қилинди. Ниҳоят қарийб 330 йилдан сўнг, яъни 1992 йилда «Шажараи турк» асарини ўз она тилимизда ўқишга муяссар бўлдик³⁶. «Шажараи тарокима» асари эса 1898 ва 1906 йилда бир неча маротаба нашр қилинган. 1871-1874 йиллар орасида П.Н.Демезон «Шажараи турк»ни француз тилига ағдаради. Бу асар Англия ва Америка халқлари орасида ҳам кенг тарқалган.

Абулғози Баҳодирхон ўзининг «Шажараи турк» асари билан Хоразм тарихчилиқ мактабига асос солди. Хоразм халқининг буюк фарзанди Абулғози бошлаган ғоятда улуғ ва мўътабар ишни ундан кейинги авлодлар Мунис Хоразмий ва Муҳаммад Ризо Огаҳийлар давом эттиради³⁷.

Абулғозихоннинг асарлари Хоразмнинг узоқ ўтмишидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий ҳаётига оид жуда кўп маълумот беради. Шу сабабдан ҳам уни Хоразм тарихига оид қимматли ёзма манбалар қаторига кўшиш мумкин. Улар ўзбек халқининг илмий ва маданий ҳаётида муҳим воқеадир. Абулғози асарлари ўз хусусиятлари билан адабиёт, тарих, фалсафа, тиббиёт фанлари тараққиётига хизмат қилади.

Самарқанд мадрасалари талабалари нақлий илмлар билан бир қаторда бадиий адабиёт билан, хусусан Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий, Сўфи Оллоёр, Хўжаназар Ҳувайдо, Бобораҳим Машраб, Абдулқодир Бедиллар мероси билан танишиб борганлар. Ана шунинг натижасида бу муаллифларнинг мерослари, хусусан девонлари,

³⁶ Ҳасанов Солий. Хоразм маърифати – олам кўзгуси. – Т.: “Ўқитувчи”, 1996. –Б. 214-215.

³⁷ Р.Шамсутдинов ва бошқ. Ватан тарихи. –Б.129.

танланган асарлари жуда кўплаб кўчирилган ва ўрганилган. Жумладан, XVI аср охиридаёқ Муҳаммад Фузулийнинг девони Самарқандда маълум бўлган. XVIII аср охири ва XIX аср бошларида эса Сўфи Оллоёр илоҳиёти, Бобораҳим Машраб оташин шеърляти, Абдулқодир Бедил девонларининг шуҳрати таралган. Алишер Навоий, Саъдий, Хожа Ҳофиз, Абдурахмон Жомийларнинг асарлари эса бундан анча олдин маълум ва машҳур бўлган. Шу туфайли мадраса хужраларида «Саъдийхонлик», «Хофизхонлик», «Навоийхонлик», «Фузулийхонлик», «Бедилхонлик», «Сўфи Оллоёрхонлик», «Машрабхонлик» гуруҳлари давом этган. Хусусан «Бедилхонлик»ка интилиш анча кучли бўлган.

Абдулқодир Бедил ифода этган бадий масалалар ниҳоятда мураккаб бўлганидан унинг шеърй услуби ҳам ўзига хос, бедилона услубда эди. Шу муносабат билан «бедилхон»ликларда турли баҳсу мунозаралар давом этар, уни ҳар хил тушунишлар кўзга ташланарди. Ҳар ҳолда муҳими шундаки, Абдулқодир Бедилни тушунишга интилишлар, турли хил изланишлар жараёни узликсиз давом этар эди³⁸.

Шарқ буюк шоири, адабиётшунос, мутасаввиф, улуғ беназир адиб Мирзо Абдулқодир Бедил Бенгалиянинг Азимобод шаҳрида 1664 йилда хизматчи оиласида туғилади.

Асли шахрисабзлик Машраб замондоши Бедил туғилган шаҳри Азимободдан Ҳиндистоннинг сиёсий ва маданий пойтахти Дехлига кўчиб келиб, умрининг охиригача шу ерда яшаб, 1721 йилда вафот этади³⁹.

Бедил Ҳиндистон халқлари – ҳинд ва мусулмонларнинг турмушини, диний ва миллий урф-одатларини, халқ оғзаки ижодини чуқур ўрганайди. Бу – унинг ижодиёти учун муҳим манба бўлди.

Бедил ҳинд бадииятини мукаммал ўрганган. Ҳинд тасаввуфи, араб, форс ва Марказий Осиё адабиёти Бедил бадиияти шаклланишига зўр таъсир кўрсатди.

³⁸Ботурхон Валихўжаев. Самарқандда олий таълим-мадрасаи олия – университет тарихидан лавҳалар. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Самарқанд, 2001. –Б. 141-142.

³⁹ А.Зуннунов ва бошқ. Педагогика тарихи. –Т.: «Шарқ», 2002. –Б. 152.

Абдурауф Фитрат Мирзо Бедилни Шарқ Гегели деб атагани бежиз эмас. Бедилнинг «уруғ» истилоҳи Гегелнинг «дунёвий руҳи»га монанд. «Уруғ» – «ҳақ» илоҳиётдир. «Дарахт» эса Гегелнинг «мутлоқ руҳнинг бегоналашуви» истилоҳига, яъни моддий оламга мос келади⁴⁰.

Бедил Ҳиндистон, Марказий Осиё, Озарбайжон, Эрон, Арабистон фани, адабиёти, фалсафасига доир асарларни кунт билан ўрганиш орқали ўз даври маданиятининг юксак босқичига кўтарилди. У Низомий, Аттор, Саъдий, Жомий, Дехлавий, Ҳофиз, Алишер Навоий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Бобур каби буюк алломаларнинг бадий ва илмий асарларини зўр қизиқиш, меҳр билан ўқиб, ўрганади. Ўзи «Бедил» (яъни «Дилсиз») тахаллуси билан 130 мингдан ортиқ шеърӣ, 50 босма табоқдан ортиқ насрий асарлар ёзади. «Тилсими ҳайрат» (1669), «Тарқибот ва таржибот», «Муҳити аъзам» (1681), «Турли маърифат» (1687), «Ишроқ ва ҳикоёт», «Риқоъот», «Чор унсур» («Тўрт унсур», 1703), «Ирфон»⁴¹ («Билим», 1721) ва бошқа асарлар яратди.

Бедил ўзининг «Ирфон» асарида ёшларни илм-маърифатга, адолатга даъват этади, хунарни, санъатни, шахс эркинлиги, дўстлик, муҳаббат, вафодорлик ва адолатни мадҳ этади. Бедилнинг «Ирфон» асаридан ўрин олган «Комде ва Мудан» достонида адолатсизлик устидан адолат тантанаси ғояларини ифодалади, бу достони билан ўз замонасининг адабиёти, бадий фикрлар тарихида янгилик яратди.

Ҳиндистонда яратилган форс-тожик тилидаги адабиётнинг улкан намояндаси Бедил Шарқнинг энг йирик файласуф шоири сифатида жуда кенг шуҳрат қозонди. У ўзидан сўнг унинг услуби билан боғлиқ бўлган алоҳида адабий мактабга, йўналишга асос солди. Ўрта Осиё ва унга қўшни бўлган жойлардаги жуда кўп шоирлар бошқа буюк салафлар қаторида Бедил ижодиётидан ҳам баҳра олишиб, унинг услуби тарзида асарлар ёздилар. «Бедил ижодиёти, – деб ёзади чех олими, доктор Иржи Бечка, – Ўрта Осиёдаги тожик

⁴⁰ Жумабоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлокий фикрлар таракқиёти тарихидан. – Т.: “Ўқитувчи”, 1997. –Б. 140.

⁴¹ Тўланов Ж., Ғофуров З. Фалсафа. – Т.: “Ўқитувчи”, 1997. –Б. 84.

ва ўзбек адабиётига жиддий таъсир қилиб, XX асрнинг 20-йилларигача унинг ўсишида маълум рол ўйнади».⁴²

XVII-XVIII асрлар бадииятининг муҳим ўзига хос хусусиятлари ҳақида тўхталганда, шоир Машраб билан уч бора учрашган комилликка йўлловчи байтлар битган Сўфи Оллоёр ижоди ва шахсияти ҳақида кенгроқ сўз юритиш мақсадга мувофиқдир.

Ўтмишдаги мактаб ва мадрасаларимизда, хусусий муаллимлар ихтиёридаги таълим тизимида Қуръони карим, Ҳадиси шариф, Ҳафтияк, Чор китоблар билан бирга машҳур зуллисонайн лирик шоир, дostonнавис, ислomий аҳкомларнинг жон-фидо тарғиботчиси Сўфи Оллоёрнинг «Саботул ожизин», «Маслак-ул-муттақин» асарлари ҳам бир дарслик сифатида ўқитилган.

Сўфи Оллоёр 1644 йили Каттақўрғоннинг Минглар қишлоғида зиёли оиласида дунёга келади. Отаси Темирёр ўғлининг тарбияси билан жиддий шуғулланди: у 12 ёшигача ўз қишлоғида ўқийди, кейинчалик Бухорога бориб мадрасаларда билим олиб, замонасидаги барча фанларни ўрганади, бадиий ижод сеҳрини эгаллайди, ўзбек ва тожик тилларида асарлар ёза бошлайди. Мадраса хатмидан сўнг Сўфи Оллоёр бир неча йил Бухоро амирининг Ҳисор ва Қубодиён туманлари солиқ маҳкамаларида ишлайди, «Шумлиғим, расволиғим тегди вилоят халқига», деб кейинчалик адиб ўзининг ана шу фаолиятдан надомат чекади⁴³.

Мутасаввиф шоир бу давр ичида «Мурод ул-орифин», «Сабот ул-ожизин», «Маҳзан ул-мутеън», «Нажот ут-толибин» каби ислomий-бадиий асарлар яратди. У ўз қарашлари билан ожизларга, йўлдан озганларга ҳидоят ва нажот йўлини кўрсатиб беради. Толибларга тўғри йўл кўрсатади. Инсофу адолатни, ҳалоллик ва тўғрилиқни, орифлик, ошиқлик, хилват ва узлатни тўлиб-тошиб куйлайди, баднафслик ва худбинликни қаттиқ танқид қилади. Дунё лаззатларидан воз кечиб, ўзни Ҳақнинг инон-ихтиёрига топшириш

⁴² Иржи Бечка. «Бедил бедилизм». Москва, издательство «Прогресс», 1970. С. 358.

⁴³ Ҳамиджон Ҳомидий. Кўхна Шарқ дарғалари. –Т.: «Шарқ», 1999. –Б. 278.

ғоясини илгари суради. Марказий Осиёда кенг тарқалган яссавия-жаҳрия тариқати ғоялари учун курашади.

Сўфи Оллоёрнинг дунёвий ишларни тарк этиб, нақшбандия тариқати йўлига ўтишини таниқли навоийшунос олим Ёқубжон Исҳоқов қуйидагича изоҳлайди: “Оллоёр божхона хизматига кириб, бир неча йил қаттиққўл, шафқатсиз амалдор сифатида фаолият кўрсатади. Шайх Ҳабибуллоҳнинг бир муриди ғайриқонуний йўл билан Бухорога мол олиб кираётганда Оллоёр томонидан қаттиқ қалтакланганлиги ҳақидаги ривоят жуда машҳур”.

Оллоёр Шайх Ҳабибуллоҳ таъсирида нақшбандия тариқатига кириб, мансаби ва бошқа дунёвий амалларни тарк этади. У ўн йил шайх Ҳабибуллоҳ мадрасасида таълим олиб, етук олим ва валий даражасига етишади.

Сўфи Оллоёр ўзбек адабиёти тарихида Навоийдан сўнг нақшбандия тариқатини шеърий шаклда энг изчил тарғиб қилган улуғ сўз санъаткори ҳисобланади. Унинг асарлари, гарчанд диний-тасаввуфий ахлоқ ташвиқига қаратилган ирфоний адабиёт намунаси бўлса ҳам, ўзининг такрорланмас санъаткорона услуби туфайли бадий шеъриятнинг энг юксак намуналари сифатида эътироф этилган⁴⁴.

Сўфи Оллоёрнинг исломий ақидалар яловбардори даражасига етишишида унинг шайх Наврўзга қўл бериб, ундан дарс олиши, машҳур Офоқхожа эшон, оташзабон шоир Машраблар билан мулоқотлари, оддий меҳнаткаш халқ ҳаёти, руҳияти билан яқинроқ танишуви муҳим босқич бўлган. Умрининг кўп қисмини тасаввуфий ғояларни тарғиб этиб, комиллик сари интилган забардаст шоир 1721 йили Вахшиворда вафот этган. Оллоёршунос олим И.Сувонқуловнинг уқтиришича, бу сана «Саботул-ожизин»нинг бир дастхати ҳамда «Шарҳи Сўфия» китобида аниқ кўрсатилган.

⁴⁴Ёқубжон Исҳоқов. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. –Т.: “Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти”, 2002. –Б. 105-113.

Сўфи Оллоёрдан бизга қадар катта ҳажмда ижодий мерос қолган: турли мажмуалар, баёзларда сақланиб қолган лирик шеърлар, ахлоқий-таълимий, бадий маснавийлар шулар жумласидандир⁴⁵.

«Сабот-ул-ожизин» Сўфи Оллоёрнинг маснавий шаклида ёзган асари. Бугунги кунда «Сабот-ул-ожизин»ни шарҳлаш эҳтиёжи юзага келди. Бу эҳтиёжни қондиришга Тожуддун исмли киши киришиб шарҳ ёзади ва унга «Рисолаи Азиза» номини беради. Зеро, шарҳ қизи Азизанинг бир неча бор илтимоси билан ёзилган эди.

«Рисолаи Азиза» – «Саботул-ожизин» шарҳи асарида келтирилишича, Оллоёрнинг уч хотини, икки қизи ва бир ўғли бор эди. Бир қизининг исми Омина, иккинчиси Ҳалима эди. Ўғли – Муҳаммад Сиддик. Муҳаммад Сиддик Бухорода туғилиб йигирма етти ёшига етганда ота юрти Самарқандга кетди. Оллоёр Бухорода қолди. Ўн йилдан сўнг Оллоёр Байтуллоҳни зиёрат қилиш учун азм айлаб йўлда Булғор юртига дуч келиб бир оз вақт Қозон шаҳрида тўхтади. Ул замонда Булғорнинг бир комил сўфиси бор эди. Исми – Идрис Ҳофиз. Оллоёр бу сўфи билан бир силсилада экан. Оллоёр Булғордан Арзи Румга борган. У ерда ундан кароматлар кўрингач, Искандария шаҳрига келди⁴⁶.

Сўфи Оллоёр илм ва бадий ижод жаҳасида ўзигача бўлган туркий ва форсий тилдаги кўп асрлик бой адабиётни чуқур ўрганиб, унинг ўзига хос анъаналарини чуқур ўзлаштириб кириб келди. Шубҳасиз, унинг бадий ижод соҳасидаги дастлабки қадамлари ҳаётий ҳис-туйғуларнинг ифодаси сифатида юзага келган. Зероки, ҳеч ким ҳам тайёр мутасаввиф шоир бўлиб дунёга келмайди. Шунингдек, ҳеч ким ҳам дунё ташвишларидан, унинг шодлик ва ғамларидан ташқарида яшай олмайди.⁴⁷

Сўфи Оллоёр адабий мероси ўзбек мумтоз адабиёти, тасаввуф ва ўзбек маърифатчилиги тарихида алоҳида аҳамиятга эга. Сўфи Оллоёр хизматларининг буюклиги шундаки, агар Хожа Аҳрор Вали, Махдуми Аъзам

⁴⁵ Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. –Т.: «Шарк», 2004. –Б. 183.

⁴⁶ Ўша асар, ўша жой.

⁴⁷ Р.Зоҳид. Рисолаи Азиза. «Саботул ожизин» шарҳи. Т.: “Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти”, 2000. –Б.5-6.

каби аллома бобоколонларимиз сўфия тариқати таълимотларини ҳаётга татбиқ этишда намуна кўрсатган бўлсалар, Сўфи Оллоёр бу тариқатнинг барча даврлар учун долзарб, мадрасаларнинг миллий таълим тизимига олиб кирди. Ўз ижодида комил инсонни тарбиялашни бош мақсад қилиб олди. У ўзининг ана шу хизмати билан даврларнинг, миллионлаб кишиларнинг муаллими ва мураббийсига айланди, буюклик касб этди⁴⁸.

Айниқса, Сўфи Оллоёрнинг икки китоби «Маслак ул-муттақин» ва «Сабот-ул-ожизин» анъанавий давлат тили бўлиб келган форсий ва туркий адабий тилларни улуғлади. Ўзининг бу фаолияти билан Сўфи Оллоёр Чин (Хитой)дан Шом (Сурия)гача, оқ Эдил (Волга) бўйларидан Ҳинд сарҳадигача бўлган минтақаларда яшовчи туркий ва форсийзабон халқларни яққалам қилди. Уларни асл исломий эътиқоддан чалғимаслик, ёт мафкураларнинг турли бидъат таълимотларига учмасликка даъват этади. Яъни уларни исломий-ахлоқий, бадиий-эстетик, ғоявий ялов остида бирлаштиради. Бу эса ҳар қандай давр ҳамда сиёсий муҳитларда унча-мунча мутасаввиф ижодкор қўлидан келаверадиган иш ҳам эмас эди. Сўфи Оллоёр буюклигининг туб боиси, аввало, ана шундадир. Негаки, унинг бу саъй-ҳаракати туфайли курраи заминнинг турли минтақаларида яшовчи халқлар бир-бирлари билан яқинлашадилар, бир-бирларининг маърифатларидан бохабар бўладилар.

Ана шундай маърифатлантирган китоблардан бири «Сабот ул-ожизин»дир. Туркистон халқлари бу китобдан ўта таъсирланганларидан адиб-мутасаввифнинг номини китоб номи қилиб олганлар. Шунинг учун «Сўфи Оллоёр» номи билан халқ орасига ёйилган. Бу китобдаги масалалар сўзга чечанлик йўли билан ояту ҳадисга мувофиқ ёзилган. Ўзлари Аллоҳ томонидан илҳом берилган зот бўлганлари учун, бу китобни ким ўқиса секин-аста юрагига тақво, амал қилиш, яхши ахлоқни ўзига сингдириш, камтаринлик кириб кела бошлайди⁴⁹.

⁴⁸ Иноятулла Сувонқулов. Сўфи Оллоҳёр. Самарқанд, 2000. –Б.6-8.

⁴⁹ Шухрат Сирожидинов. Сўфи Оллоҳёр илоҳиёти. 1 қисм. Тошкент, 2001. –Б. 15.

Сўфи Оллоёр «Сабот ул-ожизин» китобининг ибтидосидан интиҳосигача инсонни ботиний-покиза ҳаёт кечиришга ташвиқ этувчи фикрларни баён этади. У жамиятнинг ҳар бир аъзоси диёнатли бўлиши керак, деб ҳисоблайди. Унингча диёнат виждон, инсоф, адолат, ҳақиқат тушунчалари билан яқин маънодош бўлиб, уни акси эса хиёнатдир. Шунинг учун ҳам диёнат эгаси бўлган инсон хиёнатга йўл қўймаслиги керак⁵⁰.

«Сабот-ул-ожизин» ислом дини асосларини ўргатувчи энг муҳим фан бўлган ақида (ақоид) масалаларининг туркийдаги шарҳидир.

Сўфи Оллоёр унда Аллоҳ таолонинг маърифати, тавҳиди, сифатлари, имон, фаришталар, қабр азоби, қиёмат куни, пайғамбар шафоати, умрнинг фонийлиги ҳақида хабар беради. Шунингдек, авлиёлар каромати, пири комиллар, ризо ва сабр, таъма, дунё ҳийлаларидан қочиш, тажарруд, кибр, таваккул, дарвешлик, мулойимсўзлик, эзгулик, ҳақирлик, садоқат, чин эрлик, Худодан умидворлик каби инсон камолотини белгиловчи ҳолатлар ҳақида содда тил ва таъсирчан руҳда баён этади⁵¹.

Сўфи Оллоёр мумтоз адабиётимизнинг мутасаввифларидан бири сифатида бадий-дидактик шеърят тараққиётига катта ҳисса қўшган. Бу унинг лирик асарларида ҳам равшан сезилиб туради. Оллоёр лирикасида жавонмардлик маслаги ва мафқураси илгари сурган гўзал ахлоқий сифатларни улуғловчи бир қатор намуналар мавжуддирки, улар бугунги кунда ҳам ўз гоъвий-тарбиявий аҳамиятини йўқотмаган:

Ҳар кимни нияти бўлса, эҳсонда нон каби,

Гар солсалар танура, ичидин сурхрў чиқар.

(Ҳар кимнинг ниятида яхшилик бўлса, уни тандирга (оловга) солсалар ҳам у қизилюзли (пок) бўлиб қолаверади)⁵².

Сўфи Оллоёрнинг лирик шеърлари орасида шундай бир намуна борки, у мутасаввиф шоирнинг дунё, инсон ахлоқи, фаолияти ва тақдири ҳақидаги жуда чуқур, ҳаётий ва бадий хулосалардан таркиб топган.

⁵⁰ Иноятулла Сувонқулов. Сўфи Оллоҳёр. –Т.: «Фан», 1995. –Б.65.

⁵¹ Шуҳрат Сирождинов. Сўфи Оллоҳёр илоҳиёти. 1 қисм. Тошкент, 2001. –Б. 15.

⁵² Ўша асар, ўша жой.

Сўфи Оллоёрнинг рисолалари кейинги асрларда, хусусан, XIX-XX асрларда Тошкент, Қозон, Боку ва бошқа шаҳарларда қайта-қайта чоп қилинган, унинг номи халқ орасида машхур бўлган. Шунини айтиш керакки, унинг илмий ва адабий мероси ҳали мукамал ўрганилган эмас. Шоир ижодини чуқур таҳлил қилиш унинг бадииятидаги тасаввуф ғоялари, ижтимоий-бадиий ва ахлоқий қарашларининг муҳим хусусиятларини очишга имкон беради деган умиддамиз.

Машрабга замондош сўфий, йирик мутасаввиф Шарқ, Мовароуннаҳр сарҳадининг яна бир мўътабар фарзанди мулла Хўжаназар Хувайдо XVIII аср ўзбек адабиётининг кўзга кўринган ва ўзининг лирик шеърлари, дostonлари билан машхур бўлган шоирлардан биридир. Унинг лирик асарларида шоирнинг шахсий кечинмалари, ҳаёти, замонасининг турмуш тарзи ўзининг ёрқин ифодасини топган. «Роҳати дил» достони диний-ахлоқий ва дидактик мазмундаги асардир. У ўзбек адабиётининг энг ажойиб анъаналарини ўзида мужассамлаштирган бебаҳо асарлиги билан алоҳида аҳамият касб этади.⁵³

Хўжаназар Хувайдо XVIII аср ўзбек мумтоз адабиётининг йирик вакили, мутасаввиф шоирдир. У ўзининг салафлари: Аҳмад Яссавий, Бобораҳим Машраб ва Сўфи Оллоёрлар йўлидан бориб, шеърларида Илоҳий ишқ, олижаноб инсоний фазилатларни, ҳалоллик, поклик, ростгўйлик, диёнатлилик, инсонпарварлик, сахийлик, камтаринликни улуғлади; маънавий камолотга эришишда диний қадриятларнинг катта аҳамиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлади.

Хувайдо шеърлари ўзбек мумтоз адабиёти, бой маданиятимиз ва тарихимизни ўрганишда ғоят муҳим манба бўлиш билан бирга, энг муҳими ахлоқий ва тарбиявий аҳамиятга моликдир⁵⁴.

Хўжаназар Ғойибназар ўғли Хувайдо Ўшда туғилиб, умрининг охиригача Фарғонанинг Чимён деган жойида яшаб, ижод этган. Хувайдонинг замондоши

⁵³ Хўжаназар Хувайдо. Роҳати дил. -Т.: “Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти”, 1994. –Б.3.

⁵⁴ Хўжаназар Хувайдо. Девон. Сўзбоши Қодиркул Рўзматзоданики. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2017. –Б. 2.

мавлоно Носеҳ ва шогирди Мир Ҳасан Садоийларнинг марсия-таърихларида шоирнинг вафот этган санаси 1780-1781 йиллар деб кўрсатилади.

Ҳувайдонинг отаси Ғойибназар сўфи ўз даврида Қашқарда машҳур бўлган шайхул аъзамлардан Офоқхожа эшон (Машрабнинг маънавий пири)нинг муридларидан бири бўлиб, Чимёнда масжид ва хонақоҳлар курдириб, эшонлик қилган. Ҳувайдонинг девонида келтирилган бир нақлга кўра, шоирга Хўжаназар исми ҳам Офоқхожанинг «илтифоти» билан қўйилган экан.

Кўкон мадрасаларидан бирида таҳсил олган Ҳувайдо отаси ўлимидан сўнг мактабдорлик – домлалик ва хонақоҳларда воизлик қилади.

Мактабдорлик, ҳунармандлик ва шеър ижод этиш билан машғул бўлган Ҳувайдо замонаси нафосатчиларидан биридир. У ўзбек адабиёти тарихида ҳамда халқ ҳаёти ва авлодлар дилида ўзига хос чуқур из қолдирган санъаткорлардан биридир. У, бир неча муҳим, истиқболли мувафиқлаштирувчи масалаларда ўзбек бадиий маданияти ва фалсафий онги тарихида катта ўрин эгаллаган ижодкорлардандир⁵⁵.

Ҳувайдодан сўнг унинг авлодидан бир неча шоир ва шоиралар етишиб чиқиб, улар бадиий ижодда Ҳувайдо анъаналарини издоши бўлдилар. Чунончи, Ҳувайдонинг набираси Мавлавий Сирожий, чеваралари Самарбону, Салоҳиддин Соқиблар соҳиби девон шоирлар бўлганлар.

Ҳувайдонинг адабий мероси шоирнинг чевараси Ҳожи Салоҳиддин ва Мирза Ҳаким ибни Мирза Умид Марғилонийлар кўчирган мукамал қўл ёзма девонда тўпланган бўлиб, у шоирнинг қаламига мансуб асарларни деярли тўла қамраб олади. Ҳатто уни Ҳувайдонинг куллиёти дейиш ҳам мумкин. Салоҳиддин Соқибнинг ушбу китоб сўнггида келтирган маснавийсидан кўринадики, у Қашқар, Ёркент, Оқсув, Хўтан, Балх, Бухоро, Хоразм ва бошқа жойларда бўлиб, ҳамма ерда Ҳувайдо шеърларига қизиқиш кучли бўлганлигини кўради.

⁵⁵ В.Зоҳидов. Ҳаётбахш бадиият тароналари. –Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1975. –Б.137.

Хувайдо шеърлятида май, майхона, май сузадиган ва айлантирадиган соқий образлари кўп учрайди. Бу мумтоз адабиётимизга хос мавзу бўлиб, бундай шеърларни ёзган Навоий, Машраб, Хувайдо ва бошқаларнинг ҳеч бири май ичувчи бўлмаган, шариат ҳаром қилган нарсани ҳатто қўлларига ҳам олмаганлар.

Хувайдо ғазаллари бадий жихатдан ғоят пишиқ-пухта бўлиб, уларда турли-туман бадий санъатлардан моҳирона фойдаланиш, тил безаклари, сўз ўйинлари, Қуръон ва ҳадислардан унумли фойдаланиш, араб ҳарфлари ёрдамида турли мажозий образлар яратиш яққол кўзга ташланиб туради⁵⁶.

Хувайдода май мавзусида шеърлар бор. Май Аллоҳ жамолига бўлган ишқнинг ғалаботи дейилади. Хувайдода май мадҳи, уни йигитликда ичишга чорлашни қариган чоғда эмас, ёшлиқдан ишқи ҳақиқий майдан маст бўлишлиқни, худованд ишқи омонатини бандасига майхонада беради, деган тасаввуфий ақидани уқтиришлик деб англаш керак. Бу майхона шундай бир майхонаки, унда дунёвий ғам-ташвишлардан холи бўлиб, ёлғиз Аллоҳ ишқи билан ёнилади⁵⁷.

Хувайдо ўз қалами ва бадий ижоди билан ҳаётни кенг қамраб олишга, ҳар бир муҳим масалага ўз муносабатини билдиришга ва шундай қилиб ўз замонининг ҳозиржавоб шоири бўлишга интилди. Ҳақиқатдан ҳам унинг асарлари ўзбек халқи ва ватани тарихидаги маълум босқичнинг анчагина жихатдан умумлашган яхлит бадий ифодасидир деса бўлади. Унинг ижодида инсоннинг, халқнинг олижаноб хислатларидан ва Ватан табиати гўзалликларидан тортиб, то давр чиркинликлари, одам қиёфасидаги ёвузларнинг разил қилмишларига қадар бутун воқелик ўзининг барча зиддиятлари, илғор жихатлари ва заифликлари билан акс этди.

Хўжаназар Хувайдо ўз замонининг илғор фарзанди сифатида адабий муҳит ўртага қўйган муаммоларни ҳал эта билди. Ўзига яқин замондош бўлган

⁵⁶ Исмаилов Абдуллоҳ, Қодиркул Рўзматзода. “Чороғи субҳидам янглиғ...”. Сўзбоши. Хўжаназар Хувайдо. Девон. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2005. –Б. 9.

⁵⁷ Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Суйима Ғаниева. Хувайдо. Кўнгил дарди. –Т.: “MERIYUS”, 2009. –Б. 4.

буюк мутасаввиф шоирлар Бобораҳим Машраб, Сўфи Оллоёрнинг илғор бадий-тасаввуфий ғояларини ижодий ривожлантирди⁵⁸.

XVII асрда Мовароуннаҳр минтақасидан форс-тожик адабиётининг бир неча ёрқин юлдузлари етишиб чиқдики, улар орасида оташзабон ширинкалом шоир-Бобораҳим Машрабга замондош Сайидо Насафий алоҳида мақомга эга. Лирик турнинг деярли барча жанрларидаги асарлардан катта ҳажмдаги девон тузган, «Баҳриёт» («Ҳайвонотнома»), «Шахрошут» (Шаҳар ҳунармандлари хусусида манзумалар) яратган сермахсул бу санъаткорнинг ижодини ўрганиш ва нашр этишда Холиқ Мирзозода, Садриддин Айний, Абдуғани Мирзоев ҳамда Жўрахон Шанбезодаларнинг хизмати катта⁵⁹.

Сайидо Насафий (1637-1710) «Убайдуллонома» муаллифининг ибораси билан айтганда, «Бухоро шоирлари тахтида султон» деб ном чиқарган шоир ва адибдир.

Сайидо Қарши (Насаф) шаҳрида таваллуд топган ва шу ерда бошланғич таълим олиб, Бухоро мадрасаларида ўқишни давом эттирган. У ҳунарманд-тўқувчи бўлган, оғир ҳаётий қийинчиликлар шароитида, «Убайдуллонома»да таъкидланганидек, «амирлар уйини ва хон саройларини зиёрат қилишга интилмаган, ўзига насиб қилган бир бурда нонга қаноат қилиб» яшаган. Шунга қарамасдан, у бадий ижод учун вақт ва имконият топа олган. Ўзи яшаган оғир ва қийин бир шароитда меҳнаткаш халқ билан бирга бўлди, унинг дардига ҳамдардлик қилади, халқнинг жабр-жафоларига шерик бўлади. Ўз ижодида хурфикрлилик, халқпарварлик, маърифатпарварлик ғояларини илгари суради. Сайидо биродаркушлик урушларни қаттиқ қоралайди, мамлакатни харобага айлантирганларни аёвсиз танқид этади.

Бизга қадар Сайидо Насафийнинг мукаммал куллиёти етиб келган. Унинг қўлёзма нусхаларида 8500 байтдан иборат турли жанрлардаги шеърлар жамланган. Уларнинг мавзу доираси кенг, ғоявий йўналиши ранг-баранг,

⁵⁸ Рўзматзода Қодирқул Рузмат ўғли. Хожамназар Ҳувайдо диний-мистик қарашларининг XVII-XVIII асрлар Марказий Осиё тасаввуфи ривожигаги ўрни. Фалсафа фанлари бўйича фан доктори (DSc) диссертацияси. –Т., 2020. –Б. 113.

⁵⁹ Ҳамиджон Ҳомидий. Қўхна шарқ дарғалари. – Т.: “Шарк”, 1999. –Б.306.

бадийлиги энг авж нуқтада. Ўша давр шоири ва адабиётшуноси Ҳасанхожа Нисорий ўзининг «Музакир-ул-аҳбоб» (Дўстлар ёдномаси) тазкирасида Сайидо ижодига қуйидагича баҳо берган: «Мақташда унинг номи пайваста келмаган ғазал учрамайди, у мухаммас боғламаган ғазал ҳам топилмайди. Бокира ғазаллари сўз усталарини ҳайратда қолдирган, раъно янглиғ мухаммаслари сават тўла гулларнинг тожидир. Шахрошублари бозорларга ғавғо солган, қозонган, қасидалари салмоқли, маснавийлари сирларга бой, китъалари пандга сероб, мустазодлари қалбларни ром этувчи, мувашшаҳлари муаммо, чистонлари дилписанд нимаики ёзган бўлса бари мумтоз ва олийкадрдир»⁶⁰.

Бир туркум маснавийлар Бухоро амирлари Абдулазизхон ҳамда Субҳонқулихон ҳукмронлиги давридаги Мовароуннаҳрда рўй берган воқеалар тасвирига бағишланган. Улар бир томондан, шоир ижодидаги ҳаққонийлик, бадий тамойилларини билиб олишга кўмаклашса, иккинчи томондан, ўша даврдаги тарихий воқеаларни аниқ тасаввур этишга кўмаклашади. Айрим тарихий шахсларнинг мавжуд тузумдаги ўрни ҳамда мавқеларини мукаммал англашга ёрдам беради. Умуман Сайидо маснавийлари тузилиши, мавзу доираси, тимсоллар силсиласи, ғоявий йўналишию, бадийлиги жиҳатидан ушбу жанрнинг тарихий тараққиётида муҳим бир ҳодиса ҳисобланади. Шарқ мумтоз адабиётида бу туркумдаги асарлар фақат Сайидо Насафий ижодигагина мансуб бўлиб, тили, услуби, бадий тасвир усуллари ҳам ўзига хосдир. Қасида, китъа, рубоий каби жанрлардаги асарлар ҳам ана шу маснавийлардаги фикрларни тўлдиришга хизмат қилади. Жумладан, Баҳоуддин Нақшбандга бағишланган қасидалар шайх равзаси ҳақидаги маснавийларда ифодаланган мулоҳазаларни ривожлантиради, янада такомиллаштиради.

Сайидо Насафий жуда кўплаб лирик шеърлар ва ғазаллар ҳам ёзган. Уларда шоир тасаввуф, нақшбандийлик ғояларини илгари суради. Сайидо бу хусусдаги қасида ва маснавийлари аштархоний хонлар юришларининг шеърда

⁶⁰ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб (Дўстлар ёдномаси). –Т.: “Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти”, 1993. –Б. 119.

ифодаланган тарихий асарлари, мухаммаслари, масалларида мамлакат ва халқ ҳаёти ҳақида ғоят қимматли фикр ва хулосалар беради.

Мовароуннаҳрнинг катта бўғини – Бухоро адабий муҳити равнақ шохсупасига кўтарилишига XVII асрда ажойиб ижодий имкониятлар вужудга келди. Бир ёнда Турди Фароғийдек оташин ватанпарвар ва миллатпарвар адабий сиймо жавлон урса, бир ёгда Субҳонқулихондек маърифатли, айна пайтда, жангари ҳукмдор майдонга чиқди. Бошқа ижодкорларни кўятурайлиг-у, фақатгина Субҳонқулихон ва Турди Фароғий ўртасида Феруз ва Огаҳий орасидагидек аҳил ижодий ҳамкорлик бўлганида ҳам, Бухоро адабий муҳити равнақ топган бўларди. Аммо, ҳаётда акси бўлди. Маҳаллий келишмовчилик, уруғчилик тарафкашлиги яхлит адабий бирликнинг бошига етди. Субҳонқулихон ҳам ярим асрлик умрини турли жангу жадалларга сарфламай, Феруз каби маданият ва санъат оғушида осойишта ўтказганида, Бухоро адабий муҳити ўзгача манзара касб этган бўларди. Зеро, алоҳида фаолият кўрсатган адабий шахслар адабиёт тарихида, миллат равнақи йўлида муҳим ўрин тутганлар. Турди Фароғий ягона Ватан ва миллий бирлик учун оташин курашчи сифатида миллат фахридир. Бундай порлоқ адабий шахсиятлар таназзулига ўз замонасидаги ижтимоий инқироз сабаб бўлган⁶¹.

Фароғий (эркин табиатли киши) Бухоро, Хўжанд ва Жиззахда яшаб, ижод қилади. Турдининг ҳаёти ва ижодий йўли ҳақида маълумотлар жуда кам. Асли ўзбекларнинг юз қабиласидан бўлиб, бошқа қабилла бошлиқлари қатори Турди ҳам ўз қабиласи номидан оталиқ лавозимида бирмунча вақт Субҳонқулихон саройида хизмат қилади. У Субҳонқулихон ҳукмронлиги давридаги адолатсизликлар, халққа ўтказилган жабр-зулмларни ўз кўзи билан кўради. Хон саройидаги юқори мансаб эгаларининг лаганбардорликлари, порахўрлик, ахлоқий бузуқликларининг гувоҳи бўлади. Халқнинг эса зулм ва солиқлар дастидан қадди букилади, ҳатто «барот» солиғининг етти йиллиги бир йилда ундириб олинар эди. Меҳнаткаш халқ 1681-1686 йиллар мобайнида

⁶¹ Нусратулло Жумахўжа. Ўзбек тили ва адабиёти, 1998, №1. –Б. 5.

Субхонқулихон сиёсатига қарши бир неча бор қўзғолон кўтарган эди. Шоир Турди ҳам қўзғолончиларга қўшилади.

Қўзғолончилар Самарқанд яқинидаги Кониғил деган жойда хон қўшинларидан енгилдилар. Турди Раҳимбий ва унинг ўғли Оқбўтабийдан ёрдам олиш илинжида Хўжандда қолади. Раҳимбийга атаб мадҳиялар ёзади. Аммо бу ҳаракатларидан натижа чиқмагач, Жиззахда ўрнашади ва тахминан 1701 йилда шу ерда вафот этади.

Машрабга замондош ҳажвчи, танқидчи, ҳурфикр ғоялар куйчиси Турдидан бир – девон – шеърлар тўплами бизгача етиб келган. Унда 432 мисрадан ибрат 17та шеър бор, улардан 2таси тожик тилидадир. Бу асарлар оддий, содда ва равон тилда ёзилган. Шоир Турдидан унинг юз, минг – уруғ қабила бошлиқлари бўлган зодагон қариндош-уруғ ақраболари юз ўғирадилар, аммо халқ уни ҳурмат қилган. Бу шоир қалбини кўтарган⁶².

XVII асрнинг 80-йилларида Турдининг ижодида янги босқич бошланди. У жамиятдаги салбий масалаларига эътиборини қаратди. Субхонқулихон бошлиқ аштархоний ҳукмдорлари мамлакатни ҳамжиҳатлик билан бошқариш ўрнига уруғ-аймоқчилик анъаналарини авж олдириб юбордилар; қирқ, юз, минг, жалойир, жағалбойли, ойтамғали, хитой, қипчоқ, найман, кенагас, барлос қаби уруғ бошлиқлари мансаб ва мартаба учун уруш-жанжал қўзғаб, халқ бошига турли-туман уқубатлар соладилар, бундан қаттиқ ғазабланган шоир Турди турли уруғ зодагонларига мансуб бекларга қарата ёзади:

Тор кўнгиллик беклар, ман-ман деманг, кенглик қилинг,

Тўқсон икки бори ўзбек юртидур, тенглик қилинг.

Бирни қипчоқу хитою, бирни юз, найман деманг,

Қирку юз, минг сон бўлиб бир жон ойинлик қилинг⁶³.

У аштархонийлар қўшинида сиёсий арбоб ва ҳарбий бўлган. Лекин ҳарбийлик билан бир қаторда Турди ўз замонасининг энг ўқимишли, Шарқ адабиётидан мукамал хабардор, ҳаёт, жамият ҳақида кенг тушунчага эга бир

⁶² Р.Шамсутдинов ва бошқ. Ватан тарихи. –Б.51-52.

⁶³ Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб.– Т.: “Ўқитувчи”, 1980. –Б. 131.

киши бўлиб етишган эди. Унинг жамиятда тутган мавқеи эса ўз атрофида юз бераётган воқеа ходисаларга фаол аралашни тақозо этган. Афтидан, у оддий аскар эмас, балки қўшин бошлиқларидан бири, баъзан бирон сиёсий гуруҳнинг раҳбари бўлган ёки бирон шундай гуруҳга ён босган.

Турди хонни ва сарой аҳлини, айниқса, «Субхонқулихон ва унинг амир-амалдорлари тўғрисида ҳажв» асарида ўткир сатирик қалами билан фош этган эди.

Бу сатирик муҳаммас 1691 йилда яратилган, 33 банддан иборат, 165 мисрани ташкил этади. Субхонқулихон Абдулазизга ихлосманд амир-амалдорларни, жумладан Турдини ҳам саройдан узоқлаштиради. Турди Субхонқулихон ва унинг амир-амалдорларини танқид қилар экан, шахсий ғарази доирасида қолиб кетмайди, балки Субхонқулихон ҳукмронлигининг заиф халқаларини кўрсатиб беради.

Турди ўз даврининг маърифатли ва пешқадам шоири сифатида ўзидан аввал ўтган ижодкорларга нисбатан шеърятда муҳим янгиликлар бера олган, айниқса, ҳажвиётни, танқидчиликни ривожлантирган сатирик шоир сифатида ўзбек адабиёти тарихидан муносиб ўрин эгаллайди.

Бобораҳим Машраб яшаган муҳитнинг ўзига хос бадиий хусусиятлари ҳақида хулоса қилинганда, аввало, Мовароуннаҳрдаги сиёсий муҳитнинг унга таъсири масаласини муҳтасар айтиб ўтмасе бўлмайди.

XVII-XVIII асрларда Туркистонда ҳукмронлик учун ўзаро курашлар-босқинчиликлар, талон-тарожлик, бошбошдоқлик, поракандалик авж олди. Мустақил хонликка ажралиб чиққан Хива билан Бухоро хонлиги ўртасида ҳамда уларнинг ўзидаги ички зиддиятлар ниҳоятда кучайиб, улар узоқ вақт давомида узлуксиз урушлар гирдобиде яшаб, нотинчликни бошларидан кечирдилар. Бу ҳаммаси маданиятга салбий таъсир этмай қолмади. Нисбий тушкунлик, олдинги ютуқларни йўқотиш, депсиниш бу муҳит маданиятини тасвирловчи хислатлар бўлиб қолди. Маданият арбоблари шундай шароитда жон сақлашга интилдилар. Маданият соҳасидаги айрим янгиликлар, ўзгаришлар асосан Бухоро, Самарқанд, Хива шаҳарлари билан боғлиқ бўлди.

XVII-XVIII асрларда Мовароуннаҳр халқлари бу даврда бой адабиёт яратгани, илғор ва истеъдодли алломаларни етиштирганлигини кўрсатди. Сўфи Оллоёр, Мирзо Бедил, Хўжаназар Хувайдо, Юсуф Қорабоғий, Сайидо Насафий, Муҳаммад Шариф Бухорий, Турди Фароғий, Бобораҳим Машраб ва бошқа забардаст сўз санъаткорлари етишиб чикди.

Машраб яшаган муҳит илғор бадииятнинг энг муҳим хусусияти унинг ҳаётга, халқнинг турмуши ва орзу-интилишларига тобора яқинлашиб боришидир. Бу ҳол илғор адабиётни мавзу жиҳатдан такомиллаштирди, янги тимсолларни вужудга келтирди, сатирани ривожлантирди, услуб равонлиги ва тил бойлиги учун хизмат қилди.

XVII-XVIII асрлар истеъдодли бадиий фикр намояндаларининг, илғор хурфикрли қалам аҳллариининг ижодиёти ўзига хос ҳаёт ва ижод йўли, диди ва истеъдоди, услуби ва йўналиши бетакрордир. Уларнинг асарлари инсонпарварлик ва халқпарварлик, ватанпарварлик ва маърифатпарварлик услублари, жамиятдаги айрим иллатларини танқид қилиш, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб этиш, халқ оғзаки ижодига ва мумтоз адабиёт анъаналарига ижодий муносабатда бўлиш каби жиҳатлари билан бир-бирига яқин туради ва бири иккинчисини тўлдиради.

Илғор адабий оқим ўша давр зиддиятларига қарамай, ўз даврининг тараққийпарварлик ғояларини илгари сурди, халқ манфаатларини ифодалади, ўша жамиятнинг бир қанча иллатларини очиб ташлади⁶⁴.

Шарқ, жумладан Мовароуннаҳрда ҳам илмий-бадиий, ахлоқий масалалар бадиий ижоднинг энг муҳим мавзуларидан бири бўлиб келди, шунинг учун бадиий фикрлар тарихини ўрганганда махсус адабиётшунос олимлар билан бирга, йирик бадиий адабиёт намуналари, адиблар ижодига эътибор бериш талаб этилади. Акс ҳолда бадиий, ахлоқий фикрлар тарихини ёритишда катта хатога йўл қўйиш эҳтимолдан холи эмас. Шу боис биз XVII-XVIII асрларда яшаган ва ўша давр бадииятига, назм ва насрига улкан ҳисса қўшган бир қатор илғор мутасаввиф ва илм-фан намояндалари ижодиётига мухтасар назар

⁶⁴ Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб.– Т.: “Ўқитувчи”, 1980. –Б. 76.

ташладик. Ўша улуғ мутасаввиф шоирлар замондоши Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодини муфассал бадиийлик нуқтаи назардан ўрганиш тадқиқотимиз мавзусини белгилаб беради.

БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСАЛАР

Мовароуннаҳрда илм-фан равнақи ва Бобораҳим Машраб яшаган муҳитнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида шундай хулосага келиш мумкин:

1. XVII-XVIII асрлар Мовароуннаҳр сарҳадида маданият ва илм-фан равнақига мухтасар нигоҳ ташланганда, мамлакат ҳукмдорлари бадиий адабиётга яқин бўлганликлари, қўшни давлатлар билан форсий, арабий, туркий тилларда ёзишмалар олиб борганликлари тарихий ҳақиқатдир.

Бухоро, Самарқанд, Қарши, Хўқанд, Хоразм шаҳарларида ҳукмдорлар томонидан иншоатлар бунёд этилганлиги, илм-фан равнақи учун халқ оммасига, унинг зиёли қатламига ҳомийлик қилганликлари, мадрасаи олиялар курганликлари ва шу илм масканларида жаҳон эътироф этган илм-фан намояндalари танилиб, наср ва назмда Сўфи Оллоёр, Хувайдо, Машраб ва бошқа шеърят яловбардорлари етишиб чиққанликлари кўзга ташланади.

2. Бобораҳим Машраб яшаган муҳитнинг ўзига хос бадиий хусусиятларини белгилашда ўтмишда тадрижий қарашлар, салафлар мероси, маънавий қадриятлар, илғор ғоялар, лирик шеърят, ўша муҳитда яшаган Машрабга замондош бўлган халқ зиёлилари томонидан ўзлаштирилиб, тўлдирилиб, сайқал берилиб, кейинги авлодларга узатишда алломаларнинг хиссаси катта эканлигини таъкидламоқчимиз.

XVII-XVIII асрлар Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон диёрида яшаган Шарқнинг улуғ аллома ва адиблари, шоир ва маданият арбоблари Абулғози Баҳодирхон, Саидо Насафий, Мирзо Бедил, Сўфи Оллоёр, Бобораҳим Машраб, Хўжаназар Хувайдо, Юсуф Қорабоғий, Муҳаммад Шариф Бухорий, Турди Фароғий, Абу Абдулло ас-Сиёлқутий, Муҳибулло ал-Ҳиндий, Вафойй, Мулла Масти охунд, Нодир, Равнақ, Андалиб, Роқим, Нишотий, Умар, Боқий ва бошқа ижодкорларнинг асарлари бадииятнинг адабий талқинларини белгиловчи асарлар бўлиб хизмат қилади.

Мовароуннаҳр мактаб ва мадрасаларида Қуръон хатм қилиниб, «Чор китоб», «Сўфи Оллоёр» китоблари ибтидо қилинган.

Қуръон илми, фикх, хандаса, илми нужум, фалсафа, мантиқ, адабиёт, география, тарих, таботат фанлари ўқитилган. Талабаларга ўзбек тилидан ташқари араб ва форс тиллари орқали Фаридиддин Аттор, Ҳофиз Шерозий, Мирзо Бедил, Навоий, Фузулий ғазалиёти, Машраб шеърляти, мутасаввифларнинг асарлари дарслик ва қўлланма сифатида ўргатилган.

XVII-XVIII асрлар маънавий ҳаёти ва бадииятида тасаввуфнинг нақшбандия, яссавия, кубровия таълимотлари кенг тарқалганлиги, улар бадиий адабиёт, санъат, ижтимоий фанларга таъсир кўрсатганлиги кўзга ташланади.

Бу давр бадиий адабиёти ҳақида гапирилганда Эрон, Туркия, Қашқар, Ҳиндистон каби мамлакатлар билан ўзаро алоқада бўлганлиги кузатилади.

Асли озарбайжонлик, Мовароуннаҳрга келиб ижод этган Юсуф Қорабоғийнинг адабиёт илмига қўшган ҳиссаси, Абулғози Баҳодирхоннинг тарихий, бадиий-илмий асарлари, Мирзо Бедилнинг мантиқ ва адабиёт соҳасидаги кашфиётлари, Сўфи Оллоёрнинг таълим-тарбия, ахлоқий-дидактик, панд-насиҳат ҳақидаги ўғитлари, Муҳаммад Шариф Бухорий шеърляти билан тилшунослик, тарих ҳақидаги асарлари, Ҳўжаназар Ҳувайдонинг тасаввуфий асарлари, Саидо Насафийнинг ахлоқий-таълимий рисоалари, Турди Фароғийнинг ҳажвий шеърлари, Бобораҳим Машрабнинг оташин, ҳайқириқли, хитобли шеърляти маънавий-бадиий фикрнинг адабий талқинларини белгиловчи муҳим асарлар ҳисобланади.

II-БОБ. БОБОРАҲИМ МАШРАБ ИЖОДИ ВА ҒОЯВИЙ ТАЪСИР МАНБАЛАРИ

2.1. Шоирга нисбат берилган асарлар: тахмин ва ҳақиқат

Ўзбек халқининг оташин шоири ва мутасаввиф алломаси Бобораҳим Машраб таваллудига уч юз саксон йилдан ошганига қарамасдан, унинг халқчил шеърляти омма томонидан авлоддан-авлодга ўтиб, ардоқланиб ўқиб-ўрганиб келинмоқда, ҳофизлар унинг жўшқин ғазалиётидан баҳраманд бўлиб мақом йўлида ашула қилиб куйлаб келмоқдалар, унинг шеърляти халқоналиги, халққа яқинлиги, тўғрироғи, халқ дардини топа олганлиги “дилда дардинг бўлмаса, сардафтаримни кавлама” дея уларнинг дардига малҳам қўя билганлигида бўлса керакки, халқ шоири Абдулла Орипов унга замонлар ўтиб яна “кимсасиз шоирлар пирига халқ эга чикди” дея эътироф этганида эди.

Машрабшунослик ўзига хос кўп йиллик тарихга эга. Шоир асарларининг тадқиқ этилиши тарихини шартли равишда тўрт қисмга бўлиб ўрганиш мумкин. 1) XVII асрдан XIX асрнинг иккинчи ярмигача бўлган давр; 2) Чор Россияси истилоси даврида Машраб ижодиёти бўйича олиб борилган ишлар; 3) Октябрь тўнтаришидан то XX асрнинг 80-йилларигача бўлган вақт; 4) Мустақиллик йиллари машрабшунослиги⁶⁵.

Мажзуб Намангонийнинг “Тазкиратул-авлиё”, Исҳоқ Боғистонийнинг “Тазкираи қаландарон”, Малиҳо Самарқандийнинг “Музақкири асҳоб” каби тазкираларда, Ҳақимхон Тўранинг “Мунтахаб-ут-таворих”, Мирзо Олимнинг “Ансоб ус-салотин” каби асарларида ҳам шоир ҳақида айрим маълумотлар учрайди.

Машраб шахси, айниқса, “Қиссаи Машраб” билан рус этнограф шарқшунослари ҳам қизиққанлар. Бу борада В.Л.Вяткин, Н.С.Ликошин, Н.В.Остроумов, Н.В.Наливкин ва бошқаларнинг нашр ва мақолаларини эслаб ўтиш кифоя. Европа олимларидан Ҳерман Вамбери, Дитрель де-Ренн, Бернар Гренер ва Мартин Хартманн кабилар ҳам ўз тадқиқотлари билан

⁶⁵ Сайфиддин Сайфуллох, Абдусаттор Жуманазар. Халқ севган қисса (сўзбоши). Қиссаи Шоҳ Машраб. – Т.: Наврўз, 2014. –Б. 3.

машрабшуносликка муносиб ҳисса қўшганлар. Хорижлик олимларнинг қарашларида чалкашлик ва шоир шахсини тушунмаслик ҳолатлари ҳам бўлганки, кейинчалик олимларимиз уларга муносабат билдириб ўтишди. Аммо, Машраб ҳаёти ва ижоди том маънода мустақиллик даврида олимларимиз томонидан ўрганилди, шеърлари ва “Қиссаи Машраб” бир неча бор нашр бўлди⁶⁶.

Бугунги кунгача Машрабга нисбат берилган асарлар ҳақида узил-кесил бир фикрга келинган.

1. Кимё

2. «Қиссайи Вайсул Қараний» ҳақида тўхталган Жалолиддин Юсупов унинг 180 байт, 360 мисрали маснавий эканини изоҳ этиб, «қисса» шахсий кутубхонасида 6-рақамли қўлёзма эканини таъкид этган.

3. «Қиссайи Мерожномаи» Расули Акрам (с.а.в.) бу «Қиссайи Машраб» қўлёзмаларининг ҳаммасида бор, у мустақод жанрида ёзилган.

4. Девон

5. “Девонаи Машраб” қиссаси

Юқоридаги тадқиқотларда қаландарларнинг сифати ҳақида билдирилган фикрларни қуйидагича умумлаштирса бўлади: “сўфийлар қалби халқ билан эмас, доим Ҳақ билан боғлиқ бўлади”, “маломатий қилган ибодатини халқдан яширади”, “қаландар халқ урф-одатларини ошкора бузади, ортиқча тоат-ибодатга майл кўрсатмайди”, тарки дониш (илм ўрганишни инкор этади), тарки сифоти башарий (айрим инсоний сифатларнинг тарки), охираат тарки қаландарга хос хислатлардир. Шундай экан, Машраб сўфийми, ёки қаландар деган қарашларга тўхталиш мақсадга мувофиқ.

Машраб ҳақида маълумот берувчи манба, “Қиссаи Машраб” асаридир.

Дастлаб М.С. Горбачев давридаги ошкоралик, мустақилликгача халқимизга афсоналарга чулғанган мутасаввиф шоир Бобораҳим Машраб ҳаёти, фаолияти, ижоди ҳақида “халқ китоблари” рукнида “Қиссаи Машраб”лар

⁶⁶ Ўша асар, ўша жой.

катта тиражларда нашр этилиб, қисқа вақтда китобхонлар томонидан илиқ кутиб олинди.

1. Шох Машраб қиссаси. “Шарқ”, (50000 адад) Тошкент, 1991.
2. Қиссаи Машраб. “Ёзувчи” (60000 адад) Тошкент, 1992.
3. Дивана-и-Машраб. Издательско-полиграфическое объединение имени Гафура Гуляма. Тираж 1000. Ташкент, 1992.
4. Қиссаи Шох Машраб. “Наврўз”, 1000 адад. Тошкент, 2014.
5. Исмат Санаев. Машраб. Тошкент, “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”, 2000 адад, 2020.

«Қиссаи Машраб» халқ насрининг энг гўзал намуналаридан биридир. Машраб ҳаёти ва ижоди «Қиссаи Машраб», «Девонаи Машраб», каби турли номлар остида инқилобга қадар китоблар қилинган бўлиб, машрабхонларнинг энг севимли асари сифатида катта шуҳрат қозонган.

“Девонаи Машраб” қиссаси

Академик Б.Валихўжаев «Девонаи Машраб» қиссаси, унда мутасаввиф Машраб шахсияти, дунёқарашини, асардаги бадий тўқима ва бошқа ҳолатларни ўрганиб, шундай фикрни изҳор қилади: “Девонаи Машраб” китоби тарихий шахс – XVII асрда яшаб, ижод қилган Раҳимбобо Машраб, унинг фаолияти ва даври ҳақида маълумот берувчи асардир. Асар шаклан халқ китобларига ўхшаса ҳам, мазмун жиҳатдан тарихий заминда вужудга келган бадий асардир. Китоб ижодкорларининг Машраб ҳаёти ва фаолияти билан яхши таниш бўлганликлари, шоир руҳияти ва дунёқарашини тўғри тушуна билганлари асар таҳлилидан маълум. Қиссанавислар шоир ҳақидаги маълумотларни халқ китоблари талаблари бўйича қайта ишлаб, бадий сиймосини яратишган. Шунинг учун Машраб ҳақидаги бу хил китобларда шоирнинг сиймоси асарни яратувчининг мақсади ва ғояси билан боғлиқ тарзда шарҳланган”⁶⁷.

«Девонаи Машраб»даги шеърлар, Машраб ҳақида пайдо бўлган (ёки тўқилган) кўпгина ҳикоя ва латифалар билан бирга келтирилиб, асар гўё бир

⁶⁷ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. –Т.: «Ўзбекистон», 1993. –Б. 26.

қисса шаклини олган. Асардаги кўпгина ҳикоя ва латифаларда Машраб халқпарвар, адолатпарвар, золимларни фош этган қаҳрамон сифатида талқин этилади. Машраб тарки дунё қилган дарвеш деб тасвирланган ҳикоя ва латифалар, афтидан, хатто Машраб номи билан берилган айрим шеърлар Машрабни ва унинг ижодиётини сохталаштиришга интилган муҳолиф доиралар томонидан тўқилган. Шунинг учун «Девонаи Машраб»нинг нусхаларини чоғиштириб ўрганиш, Машраб шеърларининг аслини аниқлаш катта илмий ва маърифий аҳамиятга эга. «Девонаи Машраб» тўпламидаги шеърларни ғоявий хусусиятларига қараб шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Исёнқорона шеърлар.
2. Ишқий шеърлар.
3. Сўфиёна шеърлар⁶⁸.

«Девонаи Машраб»ларда эса Машрабнинг Наманганга келиши (Офокхожа рухсатидан сўнг), онасининг вафотидан кейин сафарга отланиши, у ерда мутаассиб руҳонийларнинг Маҳмудбий ва унинг аркони давлатини ҳақорат қилиши билан шоир ҳақидаги «маълумотлар» тугайди. Демак, Машрабнинг Наманганни тарк этганидан то Балх шаҳрига боргунича бўлган 20 йиллик ҳаёти воқеалари қиссаларга киритилмай қолган.

Машраб адабий меросининг ҳажми, мундарижаси, жанр хусусиятлари ҳали етарли даражада тўпланган ва ўрганилган эмас. Машрабнинг ҳали нашр этилмаган етмишдан ортиқ ғазаллари топилганлиги ҳақида хабар ва бир неча намуналар топилгани бу соҳада ҳали кўп ишлар қилиш кераклигини кўрсатади⁶⁹. Самарқандлик адабиётшунос Эркин Мусурманов ўз тадқиқотининг «XVII – XIX асрларда яратилган бадий асарларда Машраб образи талқини» деб номланган II бобида «Девонаи Машраб» қиссаси «Девони Машраб» деб аталиши нотўғри эканлигини, девонларга қиссалардаги каби насрий ҳикоялар киритилмайди, деган тўғри хулосани берган: “Классик адабиётда «девона» лақаби бутун фикру дунёси фақатгина ёрга етишиш билан банд, кўриниши

⁶⁸ Ўша асар. –Б. 144.

⁶⁹ Абдуллаев И. Машраб ва Мабадаи нур // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1991 йил, 12 апрель.

ғарибу, аммо кўнгли пок, моддий талаб ва истаклардан воз кечган «зохиран маломатенгез, ботинан – соғу – саломат» бўлган ҳақиқий ошиқларга ҳам қўлланган. Машрабга нисбатан «девона» лақабининг қўлланганлигини назарда тутсак, асарнинг «Девонаи Машраб» деб номланиши асосли бўлади⁷⁰.

«Девонаи Машраб» қиссалари илдизида «Девони Машраб» турганлигини эздан чиқармаслигимиз керак бўлади. Буни Ж.Юсупов шундай изоҳлайди: «Ҳар бир ривоятдан сўнг «Шоҳ Машраб ёки эшони Шоҳ Машраб жунунлари зиёда бўлиб, бу абётни ўқудилар» кабилидаги ва шу шеърдан сўнг эса «Алқисса, Шоҳ Машраб...» сўзлари билан янги ривоят бошланади. Бу ҳолат «Девони Машраб» китобларининг ҳаммаси учун ҳам хосдир.

Девон

«Девони Машраб»ларнинг ким томонидан тузилгани номаълум. У шоир ҳаётининг сўнгги йигирма йилида ҳамроҳ бўлган дўсти Пирмат Сеторий ёки унга маълум муддат ҳамроҳлик қилган Зиёвуддин Боғистоний томонидан тасниф этилган бўлса керак⁷¹. Чунки, Пирмат Сеторий Машрабдан ўзига бир ажойиб девон қолганини сўзлайди ва ундан бир нусха кўчириб, Боғистонийга ҳам юборади. Унинг кўлидаги Машраб девонини кўчириб кўпайтириш ўрнига Машраб ҳақидаги узук-юлуқ фикрларга тўлиб-тошган бир асарни тузганлиги ҳақиқатга сира ҳам тўғри келмайди. Машраб девонига эга бўлган Боғистоний тўғрисида ҳам худди шундай фикрни айтиш мумкин. Бундан ташқари, девон Пирмат Сеторий томонидан тузилганида эди, шубҳасиз, Машраб ҳаётининг сўнгги йигирма йили ҳақида ҳам маълумот берилган бўлар эди. Ваҳоланки, Пирмат Сеторий Машраб ҳаётининг охириги дамларигача бирга бўлган, тасодиф натижасида ўлимдан омон қолган. Машраб дорга осилган. Академик шоир, ўзбек ва форс-тожик адабиётининг билимдони Ғафур Ғулом мазкур қисса ҳақида, шунингдек, Машрабнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида фикрлар билдиргани кўпчиликка маълум. Ғафур Ғуломнинг филология фанлари номзоди Асил Рашидов томонидан нашрга тайёрланган «Адабий-танқидий мақолалар»ида

⁷⁰ Мусурманов Э. Раҳимбобо Машраб ва унинг бадиий адабиётдаги талқини. Фил. фан. ном ... десс. автореф. -Самарқанд, 1995. –Б.8.

⁷¹ Зокиров М. Шубхалар ўринлими? // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1982 йил, 29 январь.

Машраб девонининг тузувчиси ҳақида қуйидагича маълумот келтирилган: «Бугун бизнинг қўлимизда мавжуд машҳур «Машраб девони» шоирнинг севгилиси Маҳвашхоним томонидан тўпланган ва тартибга солингандир. Шоиримиз Маҳвашхоним ўзбек адабиёти тарихи учун қилган бу азимат хизмати эвазига яна ўша Наманган диндорлари томонидан сочи қирқилди – гисибурида қилинди»⁷². Афсуски, бу маълумотларни Ғафур Ғулом қаердан ва қайси манбалардан олганлиги биз учун равшан эмас, – деб ёзади Ж.Юсупов.

Ғафур Ғулом «гисибурида қилинди, сочи қирқилди» деган шоира Маҳвашхоним – Машраб севгилиси эмас, балки унинг ягона синглисидир.

Моҳибадр (Тўлин ой) – Маҳваш – Машраб девонини тартибга келтириб бизга мерос қолдирган деган, хулоса – Ғафур Ғулом хулосаси тўғридир. Сабаби Маҳвашхоним шоира бўлган ва касалга чалинган, Машраб онаси ўлганда келиб, унинг қабрида бир неча кун йиғлаб, зиёрат қилиб ўтирганда «киши бандаси» сингил оғир дарддан азоб чекаётган эди. Эҳтимол, Машраб девонини тузган ва уни халққа тухфа қилган Маҳваш мутаассиб диндорлар томонидан гисибурида қилинган бўлиши мумкин. Чунки Машрабнинг янги топилаётган ғазаллари ўша дастлабки девонда йўқ. Буни қандай изоҳлаш мумкин?

18-20 йил ватанидан дунёга чиқиб кетган Машраб ҳаёти ва ижодидан унинг жазоланган ва эрта ўлиб кетган синглиси Маҳваш хабарсиз қолиши табиийдир.

Қатъий хулоса шуки, ҳамма тадқиқотчиларни бошини қотираётган ва ким томонидан тасниф қилингани номаълум бўлган «Девони Машраб» куллийети шоирнинг танҳо оқила синглиси Маҳваш томонидан тузилгани аниқ. Машрабнинг хоксор ва некбин синглиси Моҳибадр – Маҳваш камтарона хизматини бу девонни тузганда бирон жойга ўз номини битмаган ва иддаода бўлмаган бўлса керак.

Ж.Юсупов томонидан тайёрланган ва нашр этилган «Меҳрибоним қайдасан» (Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980) Машраб шеърини мажмуасига «Девони Машраб» асос бўлган.

⁷² Ғафур Ғулом. Адабий-танқидий мақолалар. –Т.: «Фан», 1973. –Б. 56.

Шоир меросининг мундарижаси ва ҳажмини белгилаш, асарларининг аслий ёки аслига яқин матнларини тиклаш энг муҳим ва мураккаб масалаларидан биридир.

Афтидан, шоир ўз асарларини тартибга келтириш, девон тузиш учун унчалик қайғурмаган. Бу жиҳатдан унинг ҳаёти ва ижодини баён этувчи манқаб – қиссага мана бу лавҳанинг кириб қолиши тасодифий бўлмаса керак:

«Шоҳ Машраб айтган сўзларини йиғочга битиб ташлаб қўяр эдилар. Ёрканд ҳокими охунднинг шогирдлари айдилар: – Шоҳ Машрабдин бир китоб қолса яхши бўлур эрди!

Охунд Машрабга мурожаат қилиб:

-Тақсир подшоҳим, Сиздин бир китоб ёднома қолса дермиз!

Машраб айдилар

-Охуним, китоб қолмағай дерман. Агар мандин китоб қолса аҳли муҳаббат хароб бўлурлар! – деб китобларини ўтқа ташладилар». Қандай бўлмасин, Машрабнинг ўз ёзмишларини куллиёт ёки девон ҳолида тўплаганлиги хусусида бирор маълумот йўқ. Ҳанузгача шоирнинг қандай ва қанча асар ёзганлиги, қайси адабий жанрларда қалам тебратганлиги аниқланган эмас⁷³.

XX асрнинг иккинчи ярми ва XXI аср дастлабки чорагида Бобораҳим Машраб шеърляти, унинг турли жанрлардаги асарлари бир неча бор нашр этилди ва китобхонлар қўлига етиб борди. Шоир асарларининг ўзбек тилида содда ва равон ўқилишининг боиси, унинг халқ тилига яқинлигидир, шу боис бўлса керак ғазаллари қўшиқ ва ашула, айниқса, мақом жанрида жуда кўп куйланиб, халқ оммаси қалби ва руҳониятига сингиб бормоқда. Машраб шеърлари ўтган асрда (пати юлинган қуш каби) Илоҳ, илоҳиётга яқин бўлганлари олиб ташланиб нашр қилинган бўлса, эндиликда ўша нуқсонлар бартараф этилиб, аслият ҳолида чоп этилмоқда. Таъкидлаш жоизки, унинг даврида қилинмаган ишлар, янги топилган, эндиликда топилаётган асарлар билан тўлдирилиб девон шаклини олиб китобхонларга тухфа қилинмоқда:

⁷³ Абдуғафуров А. Қалб қаъридаги қадриятлар. -Т.: “Ўқитувчи”, 1998. –Б.155.

1.Машраб. Нашрга тайёрловчи Абдурашид Абдуғафуров. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1971, 192 бет.

2.Машраб шеърятдан. Тузувчи А.Абдуғафуров. Ўзбекистон КП Марказий комитетининг нашриёти. Т., 1979, 130 бет.

3.Машраб. Нашрга тайёрловчилар Ваҳоб Раҳмонов ва Комилхон Исроилов. Девон. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1980, 352 бет.

4.Бобораҳим Машраб. Нашрга тайёрловчи ва сўнгсўз муаллифи Ж.Юсупов. Меҳрибоним қайдасан. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1990, 416 бет.

5.Машраб. Девон. Нашрга тайёрловчи Жалолиддин Юсуфий. Т., “Янги аср авлоди”, 2006, 608 бет.

6.Машраб. Агар ошиқлигим айтсам. Тузувчи: Эргаш Очилов. Т., Ўзбекистон, 2013, 248 бет.

7.Машраб. Куллийет. Илмий-маърифий шарҳ ва изоҳлар асосида қайта нашрга тайёрловчилар ва тақдим муаллифи Ж.Юсупов, Мирзо Кенжабек. Т., “Муҳаррир нашриёти”, 2017, 526 бет.

Кейинги йилларда адабиётшуносликда Машраб ҳаёти ва ижодига доир бирмунча изланишлар олиб борилиб, салмоқли тадқиқотлар қилинди дейишга асос борлиги, сезиларли ҳолда кўзга ташланади. Академик Б.Валихўжаев илмий раҳбарлигида Э.Мусурманов “Раҳимбобо Машраб ва унинг бадиий адабиётдаги талқини” (Самарқанд-1995 йил) номли диссертация ёқлаган бўлса, орадан 20 йил ўтиб, “Раҳимбобо Машраб ҳақида янги маълумотлар” (Самарқанд 2005 йил) монография эълон қилди. Бунда адабиётшунос Машраб ҳақида анчайин адабиётларни ўрганиб, асарини икки боб “Машраб ҳақидаги янги маълумотлар ва уларнинг талқини”, шунингдек, “Эзгулик куйчиси” дея номлаган.

Шунингдек, адабиётшунос-навоийшунос олим Муслиҳиддин Муҳиддинов Э.Мусурмановнинг ушбу монографияси дебчасига қуйидаги фикрларни келтирган: Мазкур китоб бундан олдин нашр этилган “Раҳимбобо

Машраб фаолияти ва руҳияти талқини” номли монографиянинг мантиқий давомидир. Ушбу китобда муаллиф ўзи томонидан топилган “Девонаи Машраб” асари араб ёзувидаги нусхаси асосида бошқа манбаларда учрамаган ҳикоятларни келтириб, бу топилмаларнинг биринчи ва нозик таҳлилчиси сифатида ўзини намоян қилади, Машрабнинг манбалардан тушиб қолган чет эллардаги йигирма йиллик ҳаёт йўлини мазкур нусха асосида тиклашга уринади. Шу жараёнда Машрабнинг илмий жамоатчилиikka маълум бўлмаган Самарқандга келиб-кетганлиги, унинг ҳаж зиёрати аввалида Озарбайжон, Туркия, Арабистон каби юртларга қилган сафари билан боғлиқ матнларни келтириб таҳлил доирасига тортадики, бу янгиликлар шубҳасиз Машраб фаолиятига аниқликлар киритишда муҳим аҳамият касб этади⁷⁴.

Асарнинг биринчи бобида Машрабнинг Самарқанддаги фаолияти, Рум, Арабистон сафари, шоирнинг Ёркент ва Туркистонга сафари, Машраб, Офоқхожа ва Далай Лама муносабатларига доир, мутасаввифнинг Озарбайжон, Туркияга сафари, Машрабнинг Сўфи Оллоёр билан учрашувлари ва Машраб бўлган қадамжойлар ҳақида маълумотлар берилган.

Монографиянинг “Эзгулик куйчиси” иккинчи бобида шоирнинг оташга йўғрилган шеърляти, унинг ижодида бадий санъатлар ва ундаги муסיқий вазнлар, шоирнинг шеърй услуби, Машраб ва мақом санъати ҳақида янги маълумотлар берган. Афсуски, монография бор йўғи 100 дона чиқарилган.

Яна бир адабиётшунос Абдусаттор Жуманазар “Машраб муаммо ва ечимлар” (Т., “Akademnashr”, 2015) илмий-тадқиқот асарини китобхонларга тақдим этди. Китобга адабиётшунос, биринчи даражали Давлат мукофоти совриндори Шухрат Сирожиддинов сўзбоши ёзиб, куйидаги фикрни таъкидлаган: Абдусаттор Жуманазар бугунги давримизнинг забардаст манбашуносларидан, халқимиз маънавий ҳаёти тарихига бағишланган кўплаб асарлар яратишга бел боғлаган ҳақиқий заҳматкаш ватанпарвар олимдир. Ҳазрат Алишер Навоийнинг ғойибона дуоларини олимимизга бағишлаймиз:

⁷⁴ Э.Мусурманов. Раҳимбобо Машраб ҳақида янги маълумотлар. Проф.М.Муҳиддинов сўзбошиси.

“Ҳаёт боғи тоза ва ул боғда мурод раёҳини беандоза бўлсин!”⁷⁵

Ўзбек мумтоз адабиётининг машҳур вакили Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижоди тўғрисида кўплаб тадқиқотлар амалга оширилганига қарамай, мазкур мавзу юзасидан ҳозиргача мунозаралар тўхтагани йўқ. Сўнгги қизғин баҳслар 2010 йил сентябр ва 2011 йил август оралиғида бўлиб ўтди. Ушбу мунозаралар ўзбекнинг суюкли ва машҳур шоири Бобораҳим Машраб ҳаёти тарихига баъзи қимматли маълумотларни олиб кирди⁷⁶.

Таъкидлаш жоизки, Абдусаттор Жуманазар 2010-2011 йилларда “Ўзб. адаб. ва сан.” газетасида бир қатор чиқишлар қилиб, қизғин баҳсларга сабаб бўлган “Мабдаи нур” қайси Машрабга тегишли эканлиги ҳақида-Бобораҳим Машраб асарими ёки қамашилиқ Рўзибой Машраб-Сонийга тааллуқлими деган саволларга жавоб топишга ҳаракат қилиб машрабшунос олимларни бу баҳсга диққатини жалб этди. Мунозара узоқ давом этиб, илмий жамоатчилик ҳар икки шоир ижодига жиддий эътиборни қаратдилар ва бу баҳс-мунозаралар ҳали-ҳануз давом этаётганлиги учун (биз-таъкид. Ҳ.М.) ўзимизни турлича қарашлардан четга олдик, ҳамон фикримизда турганимиз ҳолда академик Азизхон Қаюмовнинг бизга қарата: “Баҳслар давом этаверсин, сиз кўпроқ диққатингизни, Пўлатхон домла Қайюмов қарашларини ҳам эътиборга олиб, Машраб мероси таҳлилини халққа етказишга ҳаракат этинг!”, деган фикрлари бўйича иш тутиб, турли баҳсларга фақат холисона муносабат билдириб келмоқдамиз.

Ғафур Ғулом таъкидлаган икки Машраб ҳам ўзбек мумтоз адабиётида катта ўринга эга, шеърятда ўз мавқеига хос шоирлар эканлигига шак-шубҳа йўқ, улар бетакрор мумтоз адиблар эканлигини таъкидлаймиз.

Абдусаттор Жуманазар тадқиқоти 8 қурга бўлинган. Тадқиқотчи ҳар иккала тарихий шахслар Бобораҳим Машраб ва Рўзибой Машраб (Машраб Рўзибой Соний)лар ҳақида манбаларга таянган ҳолда маълумот беришга ҳаракат қилган ва Машраб таълим олган мактаблар, шоир замондошлари, у

⁷⁵ Шухрат Сирожиддинов. Ўрни англаш услуби. Абдусаттор Жуманазар. Вахшувор ҳаммаси Сўфи Оллоёр ҳақида. Сўзбоши.-Т.: “Akademnashr”, 2015. –Б.3.

⁷⁶ Машраб. Сўзбоши Шухрат Сирожиддиновники. –Б.3.

хақда тарихий манбалар ва тарихнинг боши берк кўчалари хақида чуқур таҳлиллар берган, изланишларини Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтидаги турли даврлардаги ашъвий далиллар ва манбалар билан исботлаб, яқин ўтмишдаги кўплаб асарлар замонасозлик қилиб, юзаки ўрганилганлигини бартараф этган ва аниқликлар киритган. Шунингдек, “Мабдаи нур” Машраби Соний, “замон, макон”, Машраб тўғрисида холисона фикрларни ўртага ташлаган. Мазкур тадқиқотимизда иккала адабиётшуносларнинг ишларига ҳам алоҳида урғу беришни лозим топамиз ва тадқиқот жараёнида улар келтирган манбаларга мурожаат қиламиз.

2.2. Машраб шеъриятининг ғоявий йўналишлари

Машраб ўзбек адабиёти тарихида ўчмас из қолдирган оташнафас шоирдир. Машрабнинг ижоди кўп қиррали. Адабиётшунос Содирхон Эркинов «Қаландар шоҳнинг муҳиблари» илмий-тадқиқий мақоласида шундай фикрни келтирган: “Машраб ижоди ўзбек адабиётидагина эмас, балки бутун мусулмон шарқи адабиётининг буюк ҳодисасидир”.

Шоир поэзиясида тасаввуфий ғоялар

Адабиётшунос Мирзо Кенжабек тасаввуф таълимотига шундай изоҳ берган: Тасаввуф-ҳаётсеварлик, ҳалол меҳнат ва бунёдкорлик йўлидир.

Нодонлик, зўравонлик, истибдод, мансаб ва мавқеини суийистеъмол қилиб илм ва олимни хўрлаш авж олган даврларда “тасаввуф ва тариқат таркидунёчиликни тарғиб қилади” деган жоҳилона ҳукмлар пайдо бўлди. Баъзи илмий ва ижтимоий муассасаларга суқилиб кирган эътиқоди бузук шахслар шу фикрга эга бўлиб, бошқаларни ҳам бунга ишонтиришга уринган. Бундай қарашлар тасаввуф таълимотига очиқ тухматдир. Чунки тасаввуф, тариқат халқ дарди билан яшашни ўргатадиган руҳий-маънавий тарбия йўли, нафсни поклаш, инсон шахсиятини камолга етказиш, одам фарзандини улкан шахсият даражасига кўтариш таълимотидир⁷⁷.

⁷⁷ Сўзбоши. Мирзо Кенжабек. Машраб. Куллийет. -Т.: “Muharrir nashriyoti”, 2017. –Б.37.

Тасаввуфда “тарки дунё” деган истилоҳ бор, тасаввуфий асарларда ҳам бу ибора учрайди. Лекин, тасаввуфдаги “тарки дунё” мафҳуми асл маънодаги дунёни тарк этиш дегани эмас, балки дунёга берилмаслик, дунёга кўнгил кўймаслик, унга оғмаслик маъносидадир. Қуйидаги сатрларда ҳам бу маъно равшан кўриниб турибди. Машраб:

Зоҳирида сўфийман деб тарки дунё айлаган,
Ботини дунёга мойил бахти қароларни кўрунг⁷⁸.

Машраб ўзидан олдин ўтган буюк тасаввуф аҳли сингари тўрт исломий мазҳаб таълимотини чуқур ўрганган. Унинг шеърляти Абу Бакр Шиблий, Боязид Бистомий, Жунайд Бағдодий, Мансур Ҳаллож, Жалолиддин Румий, Шамс Табризий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд каби авлиёи Ҳақларга нисбатан бўлган чуқур эҳтироми билан йўғрилган.

“Тасаввуф адабиёти таъсирида бўлган ҳамда илоҳий ишқни юксак даражада тараннум этган буюк ғазалнавис шоир сўфийлик адабий жараёни тамал тошини кўйган ва уни юқори чўққиларини забт этган Фаридиддин Аттор, Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Мавлоно Жалолиддин Балхий, Баҳоуддин Нақшбанд, Абдурахмон Жомий, Махдуми Аъзам Косоний каби форс-тожик адабиётининг буюк намояндalари ижодидан баҳра олган, улар ақидаларини ривожлантирган”⁷⁹.

«... Халқ билан раббоний сифатда муомала қиладиган, ғойиб нарсаларни ҳам кўра оладиган, шоҳлар хузурига ҳам дарвешона кийимда борадиган, қабилалар ихтилофини бостирадиган, барча инсоний фазилатларни ўзида жамлаган, ҳужжат ва далиллар манбаи, қулоқлари тингловчи, диллари мусаффо, таъриф ва тавсифлари кенг тарқалмаган, сўфиёна, нуроний, софдирлар ...»⁸⁰

Тасаввуфга берилган таърифдаги ҳол Бобораҳим Машраб мақомини белгилаб берганлигига шоҳид бўламиз «... ғойиб нарсаларни ҳам кўра оладиган,

⁷⁸ Ўша асар. –Б. 37.

⁷⁹ Нуриддинов А. Машраб ва форс-тожик адабиёти // Ҳайрат. 2002 йил, 29 май.

⁸⁰ Шайх ал-Колободий. Тасаввуф сарчашмаси. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002. –Б.10.

шоҳлар ҳузурига дарвешона кийимда борадиган ...» Ҳиндистонда Абулғози, Балхда Маҳмуд қатағонбий ҳузурида ҳам Машраб дарвеш ҳирқасида эди.

Бобораҳим Машраб йигирма йил саёҳатда юргани унинг тасаввуфнинг каландария оқимига мансублигини билдиради.

Тасаввуф саховатга ўргатади, қаноатни тарбиялайди, юксак даражадаги маънавий комилликка йўл очади. Тасаввуф – тавба ва мурувват, ризо ва шукроналик сирларини кашф этиш демакдир». Машраб қатор шеърларида ўзининг сўфий шоир эканлигини барала ёзган:

Ошиқамман, Комиламман, сўфиямман, софиям,
Ҳирқаи зоти жамоли Каъбатулло ман бу вақт.
Ҳимматим бор, етти дўзахни ютар ғамгин дилим,
Боязиддек ман адам шаҳрида танҳоман бу вақт.
Дори Мансурни қур эмди, ман халилосо борай,
Хожа Аҳрори Валидек маст шайдоман бу вақт.

Машрабнинг тариқат йўлини тутишидан мақсади ҳам фақат жаннат умидида эмас, балки ўта изчил сўфий бўлишдир: Оллоҳ дийдорига восил бўлишдир:

Муяссар бўлмаса жаннат ичинда дўст ҳам дийдор,
Беҳиштни қўубон дўзах ичида куйганим беҳроқ.

Адабиётшунос Ғуломхон Ғафуров «Машраб сабоқлари» ҳақида фикр юритиб, Бобораҳим мадрасада форс-тожик ва араб тилида ёзилган бадий юксак асарларнинг тамал тоши аслида мадраса ҳужраларида қўйилган, толиби илмнинг ўша пайтдаги заҳматли меҳнат маҳсули дейишимизга тўла асос бор: “Айни маҳалда Бобораҳим мадраса ислом маданиятининг асосий калити тасаввуф илмидан бохабар бўлади. Шу боисдан ўша пайтда Намангандаги машҳур сўфий мулло Бозор охунд – Хожа Убайдулло ҳузурига таҳсил олиш учун келган ўсмир идроки, кучли мантиқи, қувваи ҳофизаси билан пирни лол қолдиради”⁸¹.

⁸¹ Ғафуров Ғ. Шарқ жавоҳирлари. –Т.: «Маънавият», 2000. –Б.168.

Бобораҳим бир муддат бу ерда сўфиёна билимлар–диний таълимотлардан таҳсил олади, ўзидан олдин ўтган мутасаввиф устозлари Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Яссавий, Хўжа Ҳофиз, Жомий, Лутфий, Навоий, Насимий каби Шарқ мутасаввифлари ижодини чуқур ўрганади. Мулло Бозор охунд таълимини меъёрига етказгандан сўнг Қашқарга – ўша давр ислом оламига машҳур сўфий эшон Ҳидоятулло Офокхожа ҳузурига йўл олади. Бобораҳим айна навқирон ёшида ҳақталаблик йўлида Офокхожа остонасига кадам қўяди. Офокхожа XVII асрда ўрта Шарқ ва қўшни мамлакатларда донг таратган минглаб муридлари-тарафдорлари бўлган, ўша давр ижтимоий онг ҳолатини белгилаб турган-сиёсий ҳаётга бекиёс таъсир кўрсатган мутасаввиф арбоб эди. Бобораҳим машҳур шайх даргоҳида илоҳий билимларини чуқурлаштиради, пирнинг талаби билан етти йил йилки боқади. Унинг тасаввуфий–ғоялар билан шеърляти шу ерда чуқур мазмун билан бойийди.

Ки сен авлоди Пайғамбар, отингдур Ҳазрати Офок,

Ки навмид қўймағайларким, улуғ даргоҳ деб келдим.

Адабиётшунос олим Ҳ.Болтабоев фикрича, Фитрат Турди, Муҳаммад Солиҳ ва бошқа мутасаввифларнинг ижоди изсиз йўқолмаслигига ҳаракат қилиб, улар ҳақида илмий тадқиқий ишларни амалга оширган ва у «...сўнг навбат «XVII асрнинг машҳур халқ шоири Машрабга келди», деб ёзади.

“Машраб фикрича, ишқ барча мушкулотнинг калити инсоннинг халоскори, вужудни покловчи олов, иксири Аъзам. Машраб салафлари Фаридиддин Аттор ва Жалолоддин Румийлар ижодида илоҳиёт билан қўшилиш шодлиги, васл базмининг нашида ва сурури ҳамда ана шу қўшилиш тавҳиднинг нима эканини таҳлил ва таҳқиқ этиш асносидаги шоирона кашфи бош мақсад бўлса, Машрабда тавҳид масрурлиги, Ёр ҳузур-ҳаловати тасвири шу ҳаловатга етиш йўлидаги қийинчиликлар, яъни ишқ изтироблари, тасаввуфий тил билан айтганда талаввун ва тафриқа, тажрид ва тафрид босқичларидаги азоблар қўшиб тасвирланади”⁸².

Муҳаббат дардидин, дўстлар, ўтар бул интизор Машраб,

⁸² Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. -Т.: “Ўзбекистон”, 1999. –Б. 135.

Хожамнинг завқи шавқидин юрибман беқарор, Машраб,
Наманган шаҳридин чиқгон мусофир, хору зор Машраб,
Итининг итлари бирлан юругон хоксор Машраб,
Пиримнинг ҳасратидин кеча-кундуз инграган кулман.

Тасаввуфшунос олим Н.Комилов Машраб шеърляридаги тасаввуфий истилоҳларни туб моҳиятини чуқур таҳлил этган. «Талвин» (ёки «талаввун») – хилма-хиллик, солиқ кайфиятнинг барқарор бўлмаган, ҳали кўнглидан шубҳа батамом кўтарилмаган пайти. Бу босқичдан эсон-омон ўтса, унинг камолига камол қўшилиб, «тадриж»га киради, яъни руҳ яланғоч бўлади, жисм қафасидан ажрала бошлайди, у Худодан бошқа нарсани истамай қолади, Худо талабидан бошқа талаби бўлмай, дунёни арзимас кўриб, фикри зикри парвардигор ёди билан бўлишидир. Бу босқичда қалб мосув Аллоҳдан қутилади, илоҳ учун холи бўлади. Тажрид босқичи қалб (яқинлашиш)га олиб боради, солиқ ғариб ҳолатларни бошдан кечиради. Тажриддан қурбга, қурбдан эса тафридга (яккаланиш) ўтилади. Бу Ҳаққа етиш демак. Руҳ шунда барқарор бўлиши («Тамкин»), хузур-ҳаловат оламига етишиши мумкин.

Мана ошиқ солиқнинг «талаввун» давридаги ҳолати:

Оҳ урубон қаён кетай, тоғу тоша бошим урай,

Бошима минг балову ғам-кунда эрур аломатим.

“Аммо Машрабнинг лирик қаҳрамони бу мақомлардан ўтиб, фано ва бақо мартабасига эришган, кўнглида баҳри раҳмат тошиб, илоҳий нурга ғарқ бўлган орифи комилдир”⁸³.

Т.Бўриев тасаввуф намояндалари Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳаллож, Боязид Бистомий, шайх Шиблий, шайх Аттор, Насимий ва бошқаларни Машраб шеърларида тилга олганлигини, уларнинг умуминсоний ғоя ва таълимотларини у давом эттирганлигини таҳлил этиб ёзади: “Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳалложларни тилга олар экан, шоир ўз мақсади, шуури, тафаккури ва маслағи улар билан муштараклигини таъкидлайди.”

Хотиримға ҳиммати Адҳамни келтирди бу кун,

⁸³ Ўша асар. –Б. 135.

Ким, Худо тарсдир анга, даркор эмас молу миноя,-

байтида мол – дунё, тож тахтини Ҳақ йўлида нисор этган Иброҳим Адҳамнинг бир бутун тарихи мужассам, чунки Худодан кўрққан бандасига мол-дунё даркор эмас. Машраб фалсафасида кўрқмоқлик севги муҳаббатнинг аломатидир.

Иброҳим Адҳамдек ўзини жаҳондан мосуво этган Машраб охи сардини – рўза, фиғонини – тоат билиб, бу ишни «хуни ғарқ бирла адо қилдим», эндики бас, Мансурман дейди. Мансур осилган дорни кўзлайди. Ўша куни Мансур «Анал-Ҳақ»лиги ошкора бўлишини таъкидлайди:

Дори Мансур «Анал-Ҳақ» жойидур.

Бош бериб юз минг нидо топсам керак⁸⁴.

Иброҳим Ҳаққул Машраб тасаввуфий ғояларининг илдизи Шарқ ва ундаги Атоий каби издошларнинг фикрий қарашларида эканлигини шарҳ этиб ёзади: “Машрабгача бўлган ўзбек классик шеърятининг оташин вакилларида бири Атоий, агар менга охир дам-сўнгги нафасларимда имон келтиргил десалар, «имоним ўшал моҳ!» дегумдир, дағи ўлгум» деб ёзади. Албатта Насимий сингари шоирлар ёрни «Оллоҳу акбар, эй санам...» сўзлари билан таърифлаганда, маъшуқани имонга тенглаштириш фавқулудда ҳодиса эмас. Лекин, моҳиятда улар битта осмондаги ёру яғонага эмас, заминдаги гўзалга, яъни ердаги Худога сиғиниш, имон келтириш эътиқодини тарғиб этади. Шу юксак ғоявий майдонда Машраб Шарқ ва Яқин Шарқдаги буюк истеъдодларга издош ва маслакдошдир⁸⁵.

Атоийнинг юқоридаги фикри юрак овози эшитилаётган зўр фикр. Бироқ унда умумнинг нуқтаи назари ифодаланмагандай: шоир дилида туғилган ушбу мақсад ва орзуга хоҳлаган диққат қилади, хоҳламаган йўқ. Атоийникига яқин, уни эслатадиган маъно Машрабда ҳам бор, у умумга қаратилган, барча учун айтилган Машраб ҳукмига биноан, ишқ – бу Имон. Севган, кўксида «доғи муҳаббат чаман»га дўнган кишиларгина имонли:

⁸⁴ Бўриев Т. Машраб шеърятини анъанавий образлар. / Олими нуқтадон манам. Тўплам. -Т., 2006. –Б. 104.

⁸⁵ Ҳаққул Иброҳим. Сўзлар бизга оғриқдан бўзлар / Ирфон ва идрок. -Т.: “Маънавият”, 1998. –Б. 104.

Қайси танни ишқи йўқ бўлса они имони йўқ⁸⁶.

И.Ҳаққул Машраб шеърятининг тасаввуфий жиҳатларига эътибор қаратиб ёзади: “Машраб шеърятининг ғоявий, фалсафий, ахлоқий замини тасаввуф. Шоир ижодиётига доир тадқиқотларда унинг шеъри онгли равишда ўз заминидан ажралиб таҳлил қилинган. Натижада илоҳий ишқ моҳиятини очувчи фикру кечинмалар дунёвий муҳаббатга мансуб тасвирлар сифатида тавсия этилган”.

И.Султон ва И.Аҳмедовларнинг «Асл Машраб» мақоласини таҳлил этган Иброҳим Ҳаққул ёзади: “Хонларнинг зулми, бекларнинг талаши, руҳонийларнинг алдамчилиги ва сотқинлиги натижасида неча-неча минг халқ хонавайрон бўлди, оч-яланғоч қолди, гадой бўлди. Бу омма ғазабланар, лекин бу ҳолдан чиқиш йўлини билмас эди... тасаввуф таълимотида шу иложсиз ҳолда қолган омманинг кайфиятига мос тушадиган бир қанча унсурлар бор эди”⁸⁷.

Тасаввуф Машраб дунёқарашининг ички офтобидир. Тасаввуф, биринчи галда руҳ тарбияси. Тасаввуф-ахлоқ ва одоб камолоти учун изчил қайғуриш демак. Тасаввуф-Ҳаёл ва тасаввур кенглиги. Дин сингари тасаввуфнинг ҳам оламшумул мафқураси Ишқдир. Шу маънода дин ва тасаввуф ўртасида кескин ихтилоф йўқ”⁸⁸.

Машрабнинг «Бу Машраб дардини жоно, ки ҳеч ким бошиға солма», мақтали ғазали халқ ичида жуда машхур. Унда шоир Яратганга муножот қилиб, Аллоҳ ишқида ёнаётганлигини, унинг Нури жамолига ошиқлигини, бу дард уни (шоирни) безовта этаётганлигини сўзлаган. Шунинг учун рўзи қиёмат – маҳшар куни ҳам уни сўроқлаганда, ҳатто қиёмат қойим куни ҳам Машраб унинг жамолидин Мосуво бўлмасликни ундан (жоно)дан ўтинмоқда, негаки, унинг жамолини кўриш иштиёқи шунчалик чўнг (баланд)ки қиёмат-охир

⁸⁶ Ўша асар. –Б. 104.

⁸⁷ Ҳаққул Иброҳим. Тасаввуф ва шеърят. –Т.: «Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси», 1991. –Б.178.

⁸⁸ Ўша асар. –Б.180.

замонда, беҳишт эшиклари очилиб, дўзах ўт-оловида куяётганлар ҳоли намоён бўлганда ҳам у Яратган висолдан умидвор, унинг васли иштиёқида ўртайди.

Бироқ тасаввуф муаллифларининг бошқа хизмати ҳам бор. Эрон ва Ўрта Осиёни мўғул истилоси бўрони қоплаганда, деярли барча “оламpanохлар” тахтлари дарз кетиб қулаганда сарой поэзияси сўнди. Чунки мадҳ этадиган киши қолмади. Бунинг устига, мўғул хонларига тушунарсиз тилда битилган баландпарвоз қасидалар керак эмасди. Хайр-садақа ҳам, сарой шоирлари ҳам йўқолди, чунки уларнинг санъати, кўпинча, шу хайр-садақаларни сўраб олиш қобилиятидангина иборат эди. Аслини олганда, айтадиган нарсалари ҳам бўлмаган. Аммо, тасаввуф шоирлари бу оғир йилларда жим турмадилар⁸⁹.

Наманганлик тадқиқотчи М.Тоджиходжаев Машраб асарларини ғарбдаги тадқиқотчи сифатида қуйидаги фикрларни келтирган: Бобораҳим Машрабнинг “Қиссаи Машраб”, “Девони Машраб” каби маноқиблари Европа тилларига XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб таржима қилина бошланди. Вамберининг “Чиғатой тили” дарслигига Машрабнинг “Куйди жоним ўртаниб, ул ёр келмайдур ҳануз, Жоним димоққа етти, ул дилдор келмайдур ҳануз” матлаъли ғазали киритилган. Бу ғазал ҳанузгача Ўзбекистонда нашр этилган адабиётларга киритилмагани ҳали жаҳоннинг турли мамлакатларида бундай асарлар мавжудлигини яна бир бор исботлайди⁹⁰.

Тасаввуф шоири тингловчиларга ўз яқинларига муҳаббат ҳақида гапирар, уларни бирлашишга ўргатар, ўзаро ёрдамга даъват қилар, ҳайвоний шахсиятпарастлик, қандай йўллар билан бўлмасин ҳаётини сақлаб қолиш ўрнига умумманфаатларини кўтариб чиқарди⁹¹.

Тасаввуф адабиётини ўрганмасдан туриб, ўрта аср Шарқ мусулмонларининг маданий ҳаёти ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилишнинг иложи йўқ. Унинг мумтоз вакиллари то XX асрнинг бошларигача кўплаб шарқ

⁸⁹ Е.Э.Бертельс. Сўфизм ва тасаввуф адабиёти. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти, 2005. –Б. 101.

⁹⁰ Тоджиходжаев Мусо Муйдинбаевич. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари Мартин Хартманн таржимаси ва талқинида // Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Наманган, 2021. –Б. 22.

⁹¹ Ўша асар. –Б.102.

адабиётларига таъсир ўтказиб келди. Буларнинг барчаси бизни бу адабиётга кучли эътибор қаратишга мажбур қилади. Мусулмон шарқининг деярли барча улкан адиблари у ёки бу маънода тасаввуф билан боғланганлар. Бинобарин Бобораҳим Машраб чин маънода тасаввуфнинг шу авлодига мансуб сўфий вакили эди.

Адабиётшунос А.Абдуғафуров Машраб Навоий шеърӣ анъаналарини давомчиси эканлиги ҳақида қуйидаги иқтибосни келтирган: Машраб ижодий меросидаги «Ўртар» радифли ғазали ҳам Навоий анъаналарининг оташзабон шоир томонидан изчил давом эттирилганини исботловчи далиллар жумласига киритиш мумкин. Бу ўта таъсирчан ва кенг шуҳрат тутган ғазал мисралари жисми ва руҳига ҳам Машраб дунёқарашига хос сўфиёна таълимотнинг асосий ғоя-образлари усталик билан жойлаб юборилган.

Комил инсон муаммоси

Инсон коинот гавҳаридир, борлиқдаги энг улуғ неъматлар инсон учун. Аммо хом сут эмган бандаларнинг ҳаммаси ҳам комил эмас.

Машраб тарки дунёчилик фалсафасининг моҳияти ҳам шу нуқтада аёнлашади. Чунки у нопоклик оламидан, поклик оламига, ҳайвоний ҳирслар қулига айланган нокас одамлар оламидан илоҳиёт оламига чекиниб, қаландарликдан паноҳ изласа-да, аммо у бадбинликка чорлаган шоир эмас эди. Ҳаётга зоҳирона нафрат туйғуси Машраб учун бегона. Дунё зулми муҳаббат ва софликка ошно руҳни эзган, шоир «борини тарки назар эттим», «икки дунёдин юмдим кўзум» деб таъкидлагани билан гўшанишин бўлиб қолган эмас.

“Қиссаи Машраб”дан ва шоирнинг баъзи шеърларидан пири Офоқхожа Нақшбандий ҳазратларининг Машрабга хатти иршод бергани маълумдир. Иршод нима? Муршиди комил ким? Иршод (аслида иршод ёки иршоднома) Пири комилнинг ўз етишган муридига берадиган ёзма ҳужжатидир. Соҳиби иршод бўлган зот тегишли тариқат таълимот тариқатини юритишга ҳақдор ҳисобланади. Шайх ёки муршиди комил асл ҳақиқатда жаноб Расулulloҳ алайҳиссаломнинг вакилидир. Шунинг учун пирлар тарихда бировга ўз нафси хоҳишига кўра иршод берган эмас. Етишган мурид Пири комилга шубҳасиз

маълум бўлса-да, лекин иршод хати кўпинча маънавий ишорат билан, аниқ айтганда жаноб Пайғамбар алайҳиссаломни тушда кўриш ва У ҳазратнинг ишорат қилишлари билан берилган. Иршодномада янги Шайхнинг номи ёзилгач, баъзан: “Мо нарасидем, шояд ту раси”, яъни: “Биз етишмадик (комил бўлмадик), шояд сен етишсанг”, деган ҳоксорлик сўзи илова қилинганини кузатамиз⁹².

Машрабга иршод хати нақшбандия сулукини юритиш, халққа маънавий раҳнамолик хужжати берилса-да, “кўл олмаган”, яъни мурид тутмаган, охират жавобгарлигидан кўрқиб бу вазифани бажаришдан ўзини тийган. Лекин ўз феъли ва жўшқин ижоди билан инсонларни тўғри йўлга бошлашда фаол ва ҳарис бўлган. Машрабнинг кўрқув ва тавозеълари Сўфи Оллоёрнинг ушбу эътирофига мувофиқдир:

Шайх бўлмоқ ҳеч эмасдур осон,
Балки мушкул, узишдан ҳам жон,
Гар осмон бошингда тегирмон эрур,
Шайхлар сулукидан бу осон эрур⁹³.

Бобораҳим Машраб энди бекорга барча комил сўфийлар номини эҳтиром-ла, тилга олиб, ўтиб кетган Шамс Табризий, Жалолиддин Румий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Шамсиддин Кулол, шайх Маждиддин манам деяётган эмас. Чунки улар ҳар бири ўз замонасининг фозил, илмли-маърифатли сўфийси, шайхи, уламози, комил инсони эдилар:

Вақти талаввундин ўтибман муждаи тамкин манам,
Кайфиятни излаган ҳолоки тажридин манам,
Нақши давлат муҳрини нафсимға бости чун ажал,
Шамс Табризий манам, гоҳи Жалолиддин манам.
Хилвати роҳи ватан топдим, нишоним қолмади,
Гоҳ Нажмиддин манам, гоҳи Баҳоуддин манам.
Ҳосилим дунёву уқбодин ки ҳар сў келди, бас,

⁹² Мирзо Кенжабек. Машраб. Куллиёт. –Б. 23-24.

⁹³ Ўша асар, ўша жой.

Бир назар ҳолимға қилғил, руҳи Шамсиддин манам.
Чун хамир бўлди бу хоким шўриши Маҳшар билан,
Ташла дилдин фикратингни, шайхи Маждиддин манам.
Машраби девонадурман ҳеч киши билмас мани,
Гоҳи комил, гоҳи фозил, гоҳи чун мўмин манам.
Вақти талаввундин ўтибман, муждаи тамкин манам.
То кишига дард тегмай бўлмади бағри кабоб,
Дилда дардинг бўлмаса, сардафтаримни кавлама⁹⁴,
дейди Машраб.

Муҳаммад Фузулий дардни комилликнинг дояси ҳисоблаган: «Ким дардли бўлса, у комилдир». Қорин заҳмати, тилла ташвиши учунгина ишлаб, фақат шулар учунгина яшаб бўлмаслигини англаш дамлари-маънавий камолот сари ташланган дастлабки одимлардир. Лекин ҳар қанақа дарз кетган дилни суядиган мутлақо парчаланмас кудрат жаҳонда мавжуд. Бу ишқ. «Кўтаҳназар халқ муни» билмайди:

Аҳли дардларга қилай зоҳир пинҳон дардни,
Беҳабарларға ва лекин Нуҳни тўфониман...

“Ишқ азоби, ҳижрон заҳри, армон тифлари қалбни қон қилиб ташлаши табиий. Бироқ ўша неча қатрагина қон қандай қилиб дунёни ўзига сиғдиради, қандай тарзда оламжаҳон маърифат, донолик, комилликни ўзида акс эттиради. Бу жиҳатдан ҳам Машраб қалби беҳад ҳайратланарли «олам ҳама кўз» бўлиб томоша қилса арзийдиган ҳилқатдир”⁹⁵.

Жўзжоний Машрабнинг комил инсон ҳақидаги қарашларини шундай ифода этган.: Ҳақиқий комил инсон ҳақида Машрабнинг қараши ажойиб ва қизиқарли. У барча коинот, ҳаттоки фаришталардан ҳам устун туради, чунки ҳазрати инсон (ҳазрати одам) улар учун масжўд бўлган, яъни инсон яралганидан кейин Яратувчи уларга бош қўйиб унга сажда қилишни буюрган эди. Инсон ўзининг ҳақиқий маънавий мақомига эришгандан кейин, еру-кўк,

⁹⁴ Машраб. Девон. –Б.182.

⁹⁵ Ҳаққул Иброҳим. Сўзлар бизга оғриқдан бўзлар / Ирфон ва идрок. –Б.104.

Маҳшару кавсар ва ҳатто Жаброилдек буюк ва муқарраб фаришталар унга тенг бўла олмайди, негаки улар инсон эмаслар, шунинг учун ҳам ишқдан-севгидан яроғ бўлиб, ишқ дарду қайғусини сеза олмайдилар:

Тортсам бир оҳ дард билан Маҳшаринг куяр!

Қилсам фиғон, булоғи қуриб кавсаринг куяр!

Қоч осмон панога ёшун пайкаринг куяр!

Эй Жаброил йиғ эмди ўзингни паринг куяр!

Бедардсан, фариштасану ишқдан яроғ!

Бобораҳим Машрабнинг комил инсон ҳақидаги қарашлари Баҳоуддин Нақшбанд нуқтаи назарига яқин келади. Адабиётшунос И.Сувонқулов Машрабнинг комил инсон ҳақидаги фикрлари Нақшбанд нуқтаи назарига яқин келишини қуйидагича изоҳ этади:

Ақли комил бирга Афлотун кетибдур беимон,

Роҳи нодонлиги тут, соҳиб фаросатман дема.

Байтнинг маъноси шуки, Афлотун комил ақлга эга бўла туриб беомон кетди. Сен ҳам унингчалик ақлга эга бўлсанг-да, ўзингдан кетма, чунки бу фазилатнинг комил эгаси Оллоҳдир. Унинг қарашада инсоннинг ақлу фаросатлилиги кўп узоққа бормайди. Зеро, баъзи бир қароматлар соҳиби бўлиб, «Анал-Ҳақ» дейиш адабиётимиз баъзи талқинида хато бўлиб, инсон ўзини қандай қилиб бутун коинотни, ўн саккиз минг оламни, ҳатто инсоннинг ўзини ҳам яратган Ҳақ Таолога тенгман дейишга журъат этсин. Инсон ўзини имконияти даражасида баҳолагани маъқул. Машраб байтидаги фикр манманликни қоралаш жиҳатидан эса, доимо замонавий моҳият кашф этади.

Жўзжонийнинг фикрича, Машрабдек ориф шоирнинг шеърлари илмий-ирфоний руҳда ва у ўзбек ва форс тилларида битилган, унинг қаҳрамонлари фидоий комил инсон, фидоий шахс: “Ҳар ҳолда Бобораҳим Машрабнинг шеърларини унинг ирфоний қарашлари ёруқлигида чуқур ва ҳар томонлама текшириб, бошқа ваҳдат шоирлари билан унинг муштарак томонлари ва ўзига хос бўлган қарашларини илмий нуқтаи назардан белгилаб бериш, ушбу ориф шоирнинг илмий ирфоний шахсиятини ёритишга катта ёрдам беради. Негаки

Машраб фақат ўзбек ва форс тилларидаги шеърлари билангина эмас, балки ўзининг ирфоний-фалсафий дунёкараши ва ушбу қарашларнинг изчил тарғиботчиси адолатсизлик ва хурофот ҳомийларига қарши ўз ақидасини тарқатувчиси ва тарғиботчиси Ҳақ йўлида ўз жонини қурбон қилган фидоий шохид ва қаҳрамон сифатида ҳам катта эътибор ва эҳтиромга сазовор инсондир”⁹⁶.

Иброҳим Ғафуров Машрабнинг инсони комил ҳақидаги қарашларини таҳлил этар экан, уни сўз қидиришда Навоий тили билан айтганда «Сўздирки ҳаёт эрур ўликка жондин» мисрасидагидек доим илҳом, ақл қидирганини сўзлайди: “Ақлга ақл кўшиш ўз-ўзидан бўлмайди. Қидириш билан бўлади. Пайғамбаримиз қирқ ёшларигача илҳом қидириб юрдилар, ўзларини ғайб сўзига ҳозирлаб бордилар. Ҳазрат султонул орифин Яссавий ҳақиқат нуруни қидириб олтмиш учда ер остига кириб кетдилар ва яна шунча яшасалар ҳам қайта чиқмадилар. Бобораҳим Машраб жуда эрта излаш мақомига кирди. Яратганнинг васли ва ҳақиқатини қидириб жаҳонни тўхтамай кезди. Бир зумгина бўлсин қадамини ишқ кўчасидан узмади. Бошини ишқ йўлида саргардонликдан қутқарай демади. Ўзини жаҳолатнинг дорига тайёрлади”⁹⁷.

Ўзининг қидириш қудрати ва туганмас иштиёқига кўра бу одам инсониятнинг энг гўзал Ақл Эгаларидан биридир.

Машраб инсониятга қидириш шавқини, шиддатини ва эътиқодини қолдирган мубориз зотлар қаторига киради.

Машрабнинг сўзи ҳам нақшбандийлар тушунчасидаги қудсий калом даражасига кўтарилгандир. Унда чорлаш, қидириш ва бу йўлда ўзини ҳар қандай қийинчиликларга тайёрлаш гўзаллиги мужассам.

У доим ишқ дардини дафтарга битиб бўлмаслигини таъкидлаб боради.

Менинг рози дилим розим фаровондур, битиб бўлмас,

Ки ишқ афсонасини дафтар узра шарҳ этиб бўлмас.

⁹⁶ Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон. -Т.: “Адолат”, 2001. –Б.149.

⁹⁷ Ғафуров И. Ҳаё-халоскор. -Т.: “Шарк”, 2006. –Б.290.

Н.Комилов «Тасаввуф» китобида Машрабнинг комиллик ҳақидаги фикрларини қуйидагича изоҳлайди:

Оламни ўзига сиғдириб, оламга сиғмаган бу комил руҳ шоир талқинида гўё барча ошиқлар, шайху ориф, наби ва валиларнинг, Ҳақ ва ҳақиқат излаган зотларнинг кўнгил ганжинасини жамулжам этган йиғма тимсол, воҳид бир жавҳар. Унда малаклик сифати ҳам, Жаброилу Мекоил хислати ҳам мавжуд. Бу ишқ жавҳари, ошиқ руҳ ҳали олам яралмасдан бурун бор эди, Одам Атони беором этган, руҳга имону, Мусоға эътиқод берган, Иброҳим Халилуллоҳни оловга ташлаб яна олов ичидан омон-эсон олиб чиққан куч шу Илоҳий қудратдир. Иброҳим куйган олов ишқ-олови эди, дейди Машраб ва яна бир кизик ташбеҳни қўллайди: «Юнус ул батни самак ўлғонда мен қармоқ эдим»⁹⁸. Адабиётшуноснинг эътирофича, «Қиссасул анбиё»ларда ривоят қиладиларким, Юнус пайғамбар Тангрининг иродаси билан денгизда тўфон кўтарилганда кемадагиларни халос этиш учун ўзини сувга отади ва наҳанг балиқ уни ютади. Юнус қирқ кун балиқ қорни ичида яшайди ва қирқинчи куни балиқ уни қирғоққа чиқариб қўяди. «Юнус балиқ қорнида эканда мен қармоқ эдим» деганда, Машраб, Юнусни балиқ ичига солган ҳам, уни омон сақлаган ҳам ва яна балиқ қорнидан олиб чиққан ҳам Ишқдир, яъни Илоҳ муҳаббатидир демоқчи. Қармоқ-Ишқ ёки Мутлақ руҳ, шоир бу ўринда ҳар икки тушунчани бирга олиб, уни яна ўзи ва комил инсон руҳи билан тенглаштирмоқда»⁹⁹.

Комил инсон пайғамбар ёнида бўлишлиги ҳақида кўп китоб ва рисолаларда, диний-тасаввуфий манба ва ҳодисаларда дарж қилинган. Машраб олам халқини жаннатга киришини хоҳлаб, ўзи дўзахга киришни истайди. Комил ва ориф шоир руҳи доим пайғамбар руҳига яқин, унга арз қилишни, «дил жароҳатини очиш»ни, у Оллоҳ муҳаббатини қозонганлигини, «Қамоли нури раҳмат»га сазоворлигини, ҳақиқатни юзага чиқарувчилигини, «жаҳон нуктадони» яқинлигини эслатиб боради, комиллик мақоми Илоҳга намоён

⁹⁸ Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. -Т.: “Ўзбекистон”, 1999. –Б.138.

⁹⁹ Ўша асар, ўша жой.

бўлгач, пировардида «сани ман жаннатий қилдим» - деган Яратгандан нидо келади:

Кулуби орифи биллоҳ, ва лекин зоти бисмиллоҳ,
Топай руҳи Халилуллоҳ, манга Дўзахни танҳо бер!
Қилай шўриш бу Маҳшарга, очай дафтар паямбарга,
Деяй арзимни акбарга, манга Дўзахни танҳо бер!
Ки маълум йўқтур абётим, билолмам кайсидур зотим,
Жаҳонни тутти зарротим, манга Дўзахни танҳо бер!
Сарахбори муҳаббатман, камоли нури раҳматман,
На парвойи Қиёматман, манга Дўзахни танҳо бер!
Ҳақиқат меҳмониман, жаҳоннинг нуктадониман,
Фалақдин шиква қониман, манга Дўзахни танҳо бер!
Нидо келдики, эй Машраб, сани ман жаннатий қилдим,
Бу йўлда айлагил таслим, манга Дўзахни танҳо бер!¹⁰⁰

Машраб улуғ салафлари қатори форс адабиёти ғазалчилигига улкан ҳисса кўшган Ҳофиз Шерозий ижодий анъаналарини давом эттирган десак янглишмаймиз. Шу ҳақда Ҳофиз Шерозий ғазалларини нашрга тайёрлаган Эргаш Очилов ёзади: “Ҳофиз ўзбек адабиётига кучли таъсир ўтказди. Шоирларимиз ундан таъсирланиб, шеърлар битишди, ҳатто девонлар тартиб беришди. Сайфи Саройи, Ҳофиз Хоразмий, Саккокий, Атоий, Лутфий, Алишер Навоий, Бобур, Машраб, Нодира, Амирий, Мунис, Огаҳий, Муқимий, Фурқат, Ҳамза каби деярли барча ўзбек шоирлари Хожа Ҳофизни ўзларига устоз деб билганлар. Ривоятларга кўра, Бобораҳим Машраб:

-Ер юзида оят ва ҳадис кўтарилганда Ҳофиз девони уларни боса олади! – деган экан”¹⁰¹.

Машрабнинг ижодий камолотида айниқса, Навоий меросининг ижобий таъсири катта бўлди. Шоирнинг энг яхши асарларида Навоий ижодига хос фалсафийлик ва дунёсеварликни кўрамиз, мазмуннинг ҳаётийлиги,

¹⁰⁰ Машраб. Девон. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. –Б.97.

¹⁰¹ Очилов Э. Муборак сарчашмалар.–Т.: Ўқитувчи, 1997. –Б.98.

халқчиллигини, вазн равонлиги ва ўйноқилигини, уни бадий талқинида яқинлик ва ўхшашликни учратамиз.

Мутасаввифларнинг инсон ва комил инсон ҳақидаги барча изоҳларидан чиққан натижа қуйидагича: инсон оламнинг яратилиш сабабидир. У оламдаги мавжудотлар орасида энг камолга етганидир. Жисмоний тузилишининг асли тупроқ бўлиб, руҳий жиҳатдан энг аввал яратилгани инсондир, инсон руҳининг келиб чиқиши Ҳақнинг зотидир. Бир муршиди комилнинг тарбияси остида, нафс мартабаларини тамоман босиб ўтиб руҳан камолотга эришган киши, ўзидаги илоҳий исм ва сифатлар тажалли этган бир ойна ҳолига келади.

Машраб шеъриятининг ғоявий оламида инсонпарварлик энг юксак ўринда туради. Машраб «Анал-Ҳақ» – «Мен-Ҳақман» деб хайқирган Мансур Ҳаллож йўлидан бориб, инсон мартабасини юқори мақомга кўтарган улўғ сўфийдир. Машрабнинг инсонга муҳаббати умумбашарий моҳиятга эга. Тангри жамолики мавжудот ичра энг мукаррам зот деб инсонни яратган. Ўзидаги энг гўзал фазилатларни унда мужассамлаштирган. Инсон дилида ўзига нисбатан оташин муҳаббат уйғотган. «Инсоннинг қалби – Худонинг уйи» дейилади ҳадисда. “Бинобарин, одамзод юрагида Аллоҳ муҳаббати мавжуд экан, у Каъба сингари муқаддас, муборақдир. Одамнинг дил оламига кириш Каъбани зиёрат этишдек савоб. Одамнинг дилини оғритиш Каъбани вайрон этишдек гуноҳи азим. Машрабнинг инсонпарварлик нуқтаи назарича, инсонни севиш Аллоҳга муҳаббат боғлаш, инсоний камолотга эришиш, Ҳақнинг сифатларини ҳосил қилиш, ҳақиқатга етишиш билан баробар:¹⁰²

Азалдан мен дили ғамгин халойиқ хайлини севдим”.

«Дили ғамгин халойиқ» Машраб наздида Ҳаққа яқин комил инсон. Машраб комил пир топишни, унга мурид тушишни хоҳлаган, Машрабнинг пирлари – биринчиси мулло Бозор охунд бўлса, иккинчиси Офоқхожа. Чунки Машраб Худонинг ошиғи, шунинг учун у «бир пири комил керак» деб ундан – Худодан пир сўраган:

Тангдаст бўлган кишига ҳосили дунё керак,

¹⁰² Жумахўжа Нусратулло. Машраб ҳамма замонда исёнди // Гулистон, 1998. № 5. –Б.54.

Мен ўзум лаб ташнадурман, мавжиши дарё керак.
Кимки толибдур, жаҳонни борини юклар анга,
Ҳафт осмон борини кўтаргали бир фил керак.
Мен сирот устидадурман, тут қўлимни Қосимо,
Ҳар кими қурбига лойиқ бир улуғ манзил керак.
Кимки маъшуқ жабрини ул чекмаса ошиқ эмас,
Маъшуқи Лайлисифат ҳам ошиқи Мажнун керак.
Бандалик осон эмасдур, эй жигарбандим, эшит,
Тиғи Ҳаққа халқни сўнмоққа Исмоил керак.
Даври Аҳмад ўтти деб, кўп йиғлама, эй Машрабо,
Ҳақ таоло раҳм қилса, бир пири комил керак¹⁰³.

Машраб азиз авлиёларни, пиру устозларини зиёрат қилиб, бу инсони комил бўлган зотларнинг руҳониятларига бағишлаб шеърлар ёзди. Шох Машраб Ўшга бориб, тахтни зиёрат қилиб, Осаф ибн Бурҳиёни остоналарига келиб, бу муножотни ўқудилар:

Тавофи остонингга ғарибу нотавон келдим,
Умид айлаб мадад сандин бу чашми хунфишон келдим.
Талаб айлаб висолингни, кўрарман деб жамолингни,
Бўлиб булбули нолони, қилиб оҳу фиғон келдим.
Қалам ёзғон экан манга буни наҳни қасамнода,
Муҳаббат тиғи андози билан чун бағри қон келдим.
Юрубдур дарбадар йиғлаб, бўлиб лабташна бул Машраб,
Шароби маърифат излаб чу лоли бағри қон келдим¹⁰⁴.

Машраб «Шуҳрат талабнинг кейинидан офат келур» деб Офоқхожадан хатти иршод олмаган. Яъни пири муридлик рутбасини олишни хоҳламаган, «қўл олмаган», дарвешликни ихтиёр этиб, ҳирқа кийган:

Шуҳратим Офоқ олар деб Машрабинг қўл олмади.

¹⁰³ Машраб. Ғазаллар // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1992 йил, 15-май.

¹⁰⁴ Машраб. Девон. –Б.148.

Бу энди комилликнинг энг юқори нуқтаси деса бўлади. Чунки тасаввуфдаги комил инсон мақоми дарвешлик, фақирлик ва гадолик, ишқ йўлидаги талабнинг моҳияти шу ўзи.

Комил инсон ғоясини таҳлил этган Н.Комилов пайғамбар ва авлиёларнинг ўз ҳаётларини қурбон қилиб, Ҳақ васлига етишларининг туб сабаб ва унинг илдизлари ҳақида маълумот беради: Иброҳимни оловга ташлаган Намруд, Мусони таъқиб этган Фиръавн, Исони англамай чормих этган яҳудийлар қанчалик гумроҳ, гуноҳкор бўлсалар, Мансур қотиллари ҳам шунчалик гумроҳдирлар.

«Кимки ўзини англаса, Раббини ҳам танийди» деган қуроний оят яна шунга ҳидоят этадики, кимки ўзини англаса, у оламини англайди, Илоҳий сиру асрор, ғайб ҳикматидан бохабар бўлади ва:

Пиру комилсан, ҳақиқат бобида дарёйи ҳол,

дея олади ўзига ўзи. Ҳатто ҳонақо ҳам Машраб учун муқаддас жой эмас. Холбуки, ҳонақо сўфийлар йиғиладиган ва шайх-пир раҳбарлигида мурид-соликлар тарбияланадиган жой. Лекин Машраб «ҳонақодан қочиш»ни маслаҳат беради, чунки бу ҳам зоҳирий даргоҳ, чин ошиқ бу ерга ҳам сиғмайди...»¹⁰⁵.

Машраб пири комили Офокҳожанинг олдига кейинги боришларидан бирида «Кони зар, толиби заргар», «шуълаи ахгар» бўлишни, еттинчи осмонга чиқиб Исосифат, ташналарга соқийи кавсар бўлишни ва комил инсон бўлишликни Оллоҳдан сўрайди.

Мутасаввиф шоир Бобораҳим Машраб тасаввуфий қарашларида комил инсон муаммоси ҳақида фикр қилинадиган бўлса, аввало Машраб улўғ салафларнинг инсон ва унинг жамиятда тутган ўрни ҳақидаги қарашларини идрок этган ҳолда ўрганди. Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Жалолиддин Румий, Фаридиддин Аттор шеърлятидаги комиллик ҳақидаги ғояларни, Иброҳим Адҳам, Боязид Тайфур Бистомий, Мансур Ҳаллож, Саид Имомиддин Насимий дунёқарашадаги ишқи Илоҳий ва комиллик ҳақидаги таълимотни, у

¹⁰⁵ Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. –Б.137.

шеърларда тилга олган мутасаввифларнинг комил инсон ҳақидаги тушунчалар ва улар илгари сурган ғояларни ривожлантирди.

Машраб инсон идеали Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) эканлигини, чорёрлар, уламолар, айниқса, унга идеал бўлган пири комили Офокхожанинг етишган пир ва инсон эканлигини шеърларида эҳтиром билан тилга олади.

Машраб шеърларининг лирик қаҳрамонлари у орзу қилган комил инсон образлари эди. Шунинг учун у ғазалларида ўша мақомга етган комил одамлар сиймосини яратди.

Машраб шеърятини таҳлил қилар экансиз, унинг асарларида имон ва эътиқод масаласига алоҳида эътибор билан қараганини кўрасиз. Унинг нигоҳи поклик нигоҳи, йўли поклик эди. У шеърларида имон ва эътиқод, таълим-тарбия, ахлоқ ҳақда сўз очиб, дуо қилишни, Яратгандан бандаларига ҳидоят кўрсатишни тилаган, дўзах ўтини сувга айлантирган Аллоҳни зикр қилишни, комили соҳиб каромат ҳаққига ҳамд, сано, наът, суруд ва дуруд ўқишликни, еру осмон, коинот эгаси, соҳиби ҳоким бўлган Аллоҳни дуога қўл очиб ундан, ўзни паст тутиб, Унигина, яъни Яратганнигина юқори кўйиб тилак тилашни сўраган:

Кайфиятни соҳиби асрордин қилғил талаб,
Бўйи Мансурни бу йўлда дардин қилғил талаб,
Умматимсан, Аҳмади Мухтордин қилғил талаб,
Толиби Ҳақсан букун асрордин қилғил талаб,
Беҳи ихлоси дуони қилҳувАллоҳдин тила.
Кўзни нури кетмайин соҳибдуони излагил,
Авлиёлик даъвисин қилсанг, балони излагил,
Дард келмасдин бурун қўбгил давони излагил,
Кеча-кундуз тинмайин марди Худони излагил,
Қола зикрун маънисини мулкони кисродин тила.
Машрабо, қилғил дуо соҳиб насиҳатнинг ҳақи,
Қўл очиб омин деган аҳли ҳидоятнинг ҳақи,
Бу футуҳи комили соҳиб кароматнинг ҳақи,
Оҳи Дўзахни ўчирган оли ҳимматнинг ҳақи,

Сен бу ҳимматни бериб Шоҳи ав-аднодин тила¹⁰⁶.

Мутасаввиф: «Зоҳиру ботини сан нури аҳлуллоҳдан тила» мухаммасида фарзандларга ўғит-насиҳат бериб, ҳар бир нарсани «Соҳиби асрордин қилғил талаб» дейди. Бу эса Яратганга шукроналик белгиси бўлиб «яширин хазина» бўлган Аллоҳдан, унинг карам ва марҳаматларидан умидворлик, унинг уммати эканлигини билдириш, Яратганга ўзини баҳшида этишлиқдир.

Машраб ҳамма вақт Аллоҳ исмини тилидан туширмайди. Унинг қалби, ичи унга ҳамд, сано ўқиб туради, Қуръондаги Тоҳо сураси, оятлари ҳаққи ҳурмати у Расулуллоҳга муножот қилиб, кўлидан тутишлиқни ўтинади. «Мубаширан ва назиран литўъмину биллоҳ» яъни «Биз ҳақиқатан сени (Қиёмат куни халққа) гувоҳлик берувчи (мўъминларга жаннат билан) хушхабар берувчи, огоҳлантирувчи қилиб юбордик» деган ояти калимани моҳиятини келтиради:

Тилимдадур ҳамма вақт ло илоҳа иллоллоҳ,
Забону ҳоли дилим ҳамдинг иландур гўё,
Шикастангга назар қил баҳаққи ул бисмиллоҳ,
Илоҳо, ҳурмати ояти сурайи Тоҳо,
Қўлумни сан туто кўргил ки ё Расулуллоҳ,
Мубашшаран ва назиран литўъмину биллоҳ¹⁰⁷.

Бобораҳим Машраб Аллоҳга кўплаб муножотлар, пайғамбарларга наътлар ёзган. Бизгача сақланиб қолган муножотларда Машраб Тангрининг ягоналиги, буюклиги, раҳмдиллиги каби тўқсон тўққиз сифотини улуғловчи дил изҳорини битган. Бобораҳим Машрабнинг 2006 йил Ж.Юсупов томонидан тасниф этилган шеърий «Девон»ида «Ибтидо Оллоҳу Акбардин нишон келтирмишам», «Ибтидо қилдимки Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим», «Илоҳо, раҳм қил ман хастаға кўп нотавондурман», «Ё Илоҳо, ҳамдингга гўё лисон келтурмишам», «Бандасига меҳрибондур аввалу охир Худо», «Эй сифотингдин такаллум ҳар тил узра минг сано», «Илоҳи, бирлигинг зоти бу оламда

¹⁰⁶ Машраб. Девон. –Б.374-375.

¹⁰⁷ Ўша асар. –Б.524.

Хувайдодур», «Бошимга доимо Ҳақ раҳмати саршор учун келдим», «Тилимдадур ҳамма вақт Ло илоҳа-иллоллоҳ» ва бошқа муножотлари бор.

Муножот Аллоҳга илтижо, ёлвориш, унга ҳамд, сано, наът, суруд, дуруд ўқиш бўлса-да, унда катта ахлоқий-таълимий, панд-насихат, ўғит-бандаларни Яратган олдидаги, унинг бири борлиги, воҳидлигига, уни англаш ва билиш, таниш ва қудратига ишонч каби туйғуларни шакллантиришга даъват ва чорлов мадҳ этилади.

Алишер Навоийнинг муножот ёзиш услубига эргашиб, Бобораҳим Машраб ҳам Ҳақ таолодан ўзининг ёзган асарларини, халққа марғуби матлуб этишни, маълум бир шахс учун унинг гуноҳини ва ривожини раҳмондан сўраган ҳамда авлодларга дуоғўйлик қилган Машраб ғазалиётининг ҳозирга қадар севиб ўқилишининг сабабларидан бири унинг ўз ҳаёти учун ташвишидан кўра, келажак авлод учун кўпроқ қайғурганидир. «Қиссаи Машраб»да анъанага кўра 13 бандли мухаммас жанридаги муножот берилган. Бунда Аллоҳнинг мадҳи аввал араб, сўнгра туркий тилда маъноси келтирилган:

Ибтидо қилдимки, бисмиллоҳир раҳмонир раҳим,
«ҚулхувАллоҳу аҳад» зотинг эрур исми азим.
«Кунту канзан махфиян» ҳар банда кўнглида муқим,
Минг бир исмингни сифотини бири эрмиш карим,
Оламу одамни қилмасдин бор эрдинг сан қадим.
Ё илоҳи, эмди қилғайсан бу бандангга назар,
Жандами, бар дўш этиб кирдим бу йўлга дарбадар,
Дашту саҳраву биёбонларни излаб сарбасар,
Тобмади ҳаргиз бу Машраб ўз вужудидин хабар,
Бир назар қилсанг, ки роҳат тобқум жону таним.

Ушбу мухаммас шаклан хийла кенг бўлиб, унда Қуръон сураларидан олинган Аллоҳнинг сифотлари тавсифу, фаришталарнинг хизматлари, пайғамбарларга миннатдорчилик, инсонга Тангридан мадад-назар-талаблик ғоялари илгари сурилган.

Машрабнинг муножотларида ибтидо-бошланиш-дунёнинг яратилиши нишонаси Унинг қудрати билан, жумла мавжудотга Ҳақ нури аён бўлиши, маконда-фоний дунёдагиларга Унинг ломаконда зуҳур этиши, асли бандасининг, ернинг, осмоннинг, ҳуру парию, инсу жону, одамнинг шакли шамойилию, мавжудотнинг пайдо бўлиши Унинг зиммасида эканлигини англатади, унга ҳамд, сано ўқийди, унга муножот қилади.

Мутасаввиф Машраб фикрича, ҳазрати Сиддиқи Акбар ғорда яшаганлиги, ҳазрат Умар ислом динини ошкор қилганлигини, Усмон эса Қуръон учун жон фидо қилганлигини, чор ёрлар Худонинг шери дулдули эканлиги, расулуллоҳни Аллоҳнинг ўзи юборганлигини баён этади.

Пайғамбарларнинг сўнггиси Муҳаммад (с.а.в.), у пайғамбарларнинг, жумла жаҳоннинг элчиси, расули этиб юборилгани, жумлаи жаҳон у кишининг хоки пойларига бошини қўйишлигини, Рўзи Маҳшар куни унинг шафоати билан Аллоҳ нурининг намоён бўлиши, осий, гуноҳкор бандаларнинг гуноҳи, у кишининг шафоати билан мағфират қилиниши, кечирилиши баён қилинган:

Аҳмади мурсал эрурким хотами пайғамбарон,
У Расули мурсалийн тожи сари пайғамбарон,
Хоки пойиға қўяр бош жумлаи шоҳи-жаҳон,
Рўзи Маҳшарда шафоат қилғай ул нури аён,
Мағфират қилғай гуноҳи осийён келтурмишам.

Бобораҳим Машраб эътиқодича, инсон билан Яратувчи Аллоҳнинг асли бир воҳид, лекин инсон вужуди бир най бўлиб, унга жон яширинган. Ўз аслидан ажралган руҳ-жон яна ўша вужуди мутлақга бирлашиши, васлига восил бўлиш шавқида найдан нолакор садолар чиқади. Муаллиф фикрни давом эттириб, бизга номаълум Аминиддинга насиҳат қилиб, хайру шарни таҳқиқ қилишга даъват қилади. Шунингдек, инсон беш кунлик ёруғ дунёдаги умрини кибру ғурурга берилмаслигини уқтиради. Асарда бундай ахлоқий-фалсафий қарашлар кўплаб учрайди. Бу хилдаги фикрлар асар таркибига сингдирилиб юборилган ғазаллар-мустанозларда ҳам ёрқин кўзга ташланади.

Жумладан қуйидаги:

Сақирдин ҳам батардур марди ноқобил била юрмоқ,

Агар мард топмасанг, лозим эрур узлатда ўлтурмоқ.

Яъни сафарда, ҳаётда ноқобил одам билан ҳамроҳ бўлиш дўзахдан ҳам каттиқ азоб берувчи сақарга дучор бўлмоқ билан баробар. Агар яхши мард инсон топилмаса, узлатда ўлтурмоқ афзал, дейди.

Шоир шеъриятида бир қатор кибру ҳаволи-такаббур кишилар қораланади. Чунончи:

Такаббур аҳлиға зинҳор салом алик демай ўтгил,

Аларни бошича бу деғу малъунни ҳавоси бор.

Бу хилдаги мисраларни кўплаб келтириш мумкин. Уларни Машраб турли ўхшатиш, талмиҳ, тазод каби қатор бадий тасвирий воситалар билан беаган. Ушбу ғазал мустазодларни ўқувчи, улардан маънавий озиқ олиш билан бирга юксак бадий завқ ҳам олади.

Машраб дунё мол-мулкига, жону жононига парво қилмаганлигини фақат дилида Аллоҳни ва бисмиллоҳни тилидан қўймаганлигини, дилда фақат тавба, истиғфорни қанда қилмаганлигини, комил мусулмон бўлганлигини ғазалларида тилга олган:

Молу мулку жону жонон салтанат барбод уруб,

Дунёдин парвоси йўқтур муршиди Аллоҳни.

Авлиёлардек муаззам бўлайин десанг бу кун,

Машрабо, қўйма дилиндин лаҳза бисмиллоҳни.

Машраб Намангоний муножотларини кўзда ёш, қалба қилинган гуноҳлар учун изтиробсиз, дилда Ҳаққа интилишсиз ўқиб бўлмайди. Ул зот XVII асрдан туриб келажак ёшларига дуоғўйлик қилиб, авлодларга инсофу тавфик, ризқ-рўз, сиҳат-саломатлик, ўзаро иттифоқлик ва яқдиллик тилаган. Унинг ҳар бир муножотида дидактик ғоялар акс этган.

1892 йилда қайта кўчирилган «Қиссаи Машраб» маноқибиде жамаи 16 та муножот ва битта наът учрайди. Бу асарларнинг 14 таси ўзбекча, биттаси форсча бўлиб, яна биттаси шахду-ширу-шакар (уч тилда) ҳолда ёзилган.

Муножотларнинг 12 таси ғазал, 2 таси мухаммас, биттаси мусаддас жанрида ва биттаси насрий ҳолдадир.

Машраб Аллоҳга мурожаат қилиб, аввало халқни ўз қудрати билан яратганлигини, Арши Курсию, тахту, осмон, (яъни Арш ёнидаги осмоннинг бир табақаси)ни, бирни у ғани-бой, бадавлат қилиб яратганлигини, кишиларнинг тақдирини ёзган Яратгувчининг қалами у томонидан яратилганлигини, бирни эса хору зор этиб келтирганлигини, кофиру мўъминга неъмат, ризқ-рўз берувчи ўзи эканлигини, тўқсон тўққиз номи ва 1001 сифоти билан ҳар жойда ҳозир нозирлигини баён этган:

Қудратинг бирлан яраттинг халқни, Парвардигор,
Арш, Курсию Қалам фазлингдин эрди барқарор,
Бирни қилдинг Сан ғаний, бирни қилдинг хору зор,
То Худолик исми зотинг анда бўлди ошкор,
Кофиру мўъминга неъмат бергучи Сансан Наъим¹⁰⁸.

Машрабнинг Илоҳ ҳақидаги муножотлари уни Яратганга бўлган, унинг олдидаги ожизлигини, нотавон, бағри қон, забонсиз, безабонлигини, ғариб, бекас, беманзил, бемакон эканлигини, гадо, расвои жаҳон, ожиз санаганлиги, ранги заъфарон банда санаганлигида кўринади.

Шунинг учун у ўзини бало даштида қолган Мажнун, жунун бозоридаги Мансур деб билади, бебақо жаҳондан ўтиб кетган Кайхисраву Доробни, Жамшиду Искандарни, Рустаму Сухробни, Абу Бакр Сиддику Умарни, Усмони Ҳайдарни, Соҳиби меҳроб бўлган жумла пайғамбарларни қаердалигини Аллоҳга муножот қилиб сўрайди.

Машраб ўткинчи – фоний дунёда шайъаниллоҳ – Худо учун бирор нарса берувчи бўлиб келганлигини, гадои дарбадарликда ҳам фақат Аллоҳ деб уни излаганини, иймонни, ҳамроҳ қилиш учун адам улки (йўқлик, мавжуд бўлмаслик)га юзланганлигини, асҳоб-дўстлар, ёронлар мажлис аҳлини суҳбатини олиш учун келганлигини, Аллоҳ остонасининг кули бўлишга ўзини тайёр сак-ит эканлигидан фахрланишини изҳор этган:

¹⁰⁸ Ўша асар. –Б.448.

Бу Машраб остонингга келибдур шайъаниллоҳ деб,
Гадои дарбадардурман ҳамиша исми Аллоҳ деб,
Адам мулкига юзландим, қилай имонни ҳамроҳ деб,
Баҳаққи оли асҳобинг қуруқ қайтарма гумроҳ деб,
Қаён боргайман, эй Аҳмад, саги бул остондурман¹⁰⁹.

У башариятга ўғит бериб, кўз нури кетмасдан, уни (Худони) дуо қилишликни, яъни у берган ғайрат ва шижоатни ҳис қилиб саъи-ҳаракат қилишни, дард келмасдан унга чап беришни, авлиёлик талаб қилсанг, хавф-хатарни бартараф этишнинг лозимлигини, кўп мол-мулк, илм тиламоқчи бўлсанг, Ҳақ зикрини қил, уни эслаб, унинг ёди билан яшашни насихат қилади. У инсонга мевали дарахтга ўхшаб ҳосил беришини, шому саҳар Худо ёдида хушёр бўлишликни, оёқ остидаги чоҳдан эҳтиёткор бўлишликни, хатарли йўлдан сақланишни, Хувайдо-равшан, зоҳир, белгили, ошқора бўлган Аллоҳ ягоналигини эътироф этади. Тилида Аллоҳни зикр қилишликни, Унинг сифоти, зоти пок исми аъзамлигини Қул ҳувАллоҳ-У Ягона Аллоҳ эканлигини, унинг зотини инкор қилган киши расво бўлишини панд-насихат қилади:

Илоҳо, бирлигинг зоти бу оламда Хувайдодур,
Камолу сунъинг ҳар кўзда туман турлук тамошодур,
Каломуллоҳ тили ваҳдоният бобида гўёдур,
Сифоти зоти покинг исми аъзам Қул ҳувАллоҳдур,
Санинг зотингни ким инкор қилса анда расводир¹¹⁰.

Тасаввуфда юқори чўққига кўтарила олган сўфий Машраб ҳам ўзгалар гуноҳи учун азобланувчи, ўз вужудини поклаш орқали, ўзгаларнинг вужудларини покловчи мутасаввиф эди. У ҳақиқатни айтишдан ҳеч қачон чўчимаган, ўзини улуғлаганларни таҳқирловчи, бечораларга чора кўрсатувчи ва Ҳаққа улар учун ибодат қилувчи зот эди. Ўзининг бу ғояларини шоир деярли ҳар бир ғазалига сингдирган.

¹⁰⁹ Ўша асар. –Б.473.

¹¹⁰ Ўша асар. –Б.507.

«Авлиёлар султони» деб эъюзланган ҳазрат Ғавсул Аъзам Абдулқодир Гилоний мусулмон оламида Муҳаммад алайҳиссалом ва унинг саҳобаларидан кейинги энг муқаддас зотлардан бири ҳисобланган¹¹¹. У кишининг «Рисолаи Қодирия» асарида ёзилишича, пайғамбаримиз пешиндан кейин озгина мизғиб, туш кўрадилар. Ҳазрати Шоҳимардон Али Муртазо, Фотимаи Заҳро, Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн Карбало қалъаси ичида ўтирибдилар. У ерда ўнта чирок шуъла сочиб турибди. Тўққизтаси бир томонда ва яна биттаси бир томонда. Ҳазрати Али, Фотимаи Заҳро ва икки имом тўққиз чирокқа ишорат қилганда ҳар чирокдан нурлар айрилиб, бир чирокқа уланиб, ҳаммалари бир бўлди ва чирок ёруғлиги кучайиб «Жамъи оламни равшан ва мунаввар қилди».

Бобораҳим Машрабнинг чуқур эътиқодига кўра, Тангри таоло назарида сайид, хожа, ёхуд дарвешликка мансуб бўлиш эмас, балки чин мусулмон бўлиш эътиборлидир:

Илоҳо, Машрабингни йўл юрарда аҳли иймон қил,
Сайиду хожау ҳам дарвеш қилма, мусулмон қил,
Худоё, оси-жофий қулларинг дардига дармон қил,
Илоҳо, оси умматни Паямбардин жудо қилма,
Абу Бакру Умар, Усмону Ҳайдардин жудо қилма.

Машрабнинг «Ураинму бошима саккиз беҳишту дўзахин», «Бир Худодин ўзгаси барча ғалатдур, Машрабо» каби мисраларини ўз ичига олган шеърлари билибми-билмайми гўёки даҳриёна руҳда ёзилган шеърларининг асл маъноси ўқувчига етказиб берилмади. Ҳақиқатда эса Машраб бу шеърни ёзганда муқаддас Қуръони карим таълимотидан заррача узоқлашмаган. Унинг муборак «Фотиҳа сурасидаги: «Иййака наъбуду ва иййака настаъийн» («Фақат сенгагина сиғинамиз ва фақат сендангина мадад тилаймиз») деган кўрсатмаси доирасида иш кўрган. Демак, бу шеър шоир даҳриёна қарашларига эмас, балки сўфиёна қарашларига далил бўла олади. Бу шеърдан маълум маънода Машрабнинг хурофотни қоралаши йўлида фойдаланиш мумкин бўлур эди¹¹².

¹¹¹ Иноғомов Р. Муҳаммад пайғамбарнинг туркий авлодлари. –Т.: «Камалак», 1995. –Б.17.

¹¹² Сувонқулов И. Қалб гавҳари. Сайланма. –Т.: Янги аср авлоди, 2006. –Б.10.

Машраб «Ўргандим» радифли ғазалида чорёрлар Абубакр, Умар, Усмон, Ҳайдарда азалиятни ўрганганлигини, Ҳасан ва Ҳусайннинг Аллоҳ йўлида шаҳиди аъло мақомига етганлигини, фақирликни пайғамбар Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ва Фотимаи Заҳрода ва асосийси ундан сўровчиларга Яратганнинг лутфи билан «Мавло» - Аллоҳдан ўрганганлигини фахр ила айтади:

Абу Бакру Умар, Усмон имонимнинг гувоҳидур,
Аъзалнинг ҳимматини Ҳайдару Аълодин ўргандим.
Ҳасан бирлан Ҳусайн Ҳақ йўлида жонини топшурди,
Кўнгул таъсирини, бил, нолайи Заҳродин ўргандим!
Кийибон салтанат фақрин танимға мосуво бўлдум,
Фақирликни Муҳаммад ибни Абдуллодин ўргандим.
Ҳама айтурки: Машраб, мунча илмни кимдин ўргандинг,
Худо лутф айлади, ман барчани мавлодин ўргандим¹¹³.

Ж.Юсупов талқинича, Машрабнинг қалбига илҳом берган илоҳий завқу шавқлар боиси Қуръони карим, унинг бағридаги ҳар бир сура, ҳар бир оят ва ҳаттоки ҳар бир ҳарфи муборақдир. Машрабнинг ҳуруфи ҳижодаги шеърлари муроди асосан Аллоҳ таолонинг, Муҳаммад пайғамбаримизнинг (с.а.в.) чорёрлар (р.а.)нинг севги ва иштиёқларидир.

Ғазалдаги «эй» ёки «ай» нидо сўзларининг биринчи ҳарфи «а» - «алиф»дир. Алифдан мурод бирдир. Яъни Аллоҳ биттадир. Алифнинг қоматга ўхшатилиши ёки қоматнинг алифга ўхшатилиши унинг рост ёки тўғрилигига ишорадир. «Ибтидо» сўзидан мақсад Тангри таолонинг ҳали замон ва макон йўқ экан азалда бор бўлганлигига ишорадир. «Бе»дан мурод бало ва офат, кулфат ва айриликдир. Аллоҳу таолодан ва шундай олиймақом, асл ватан бўлган жаннатдан жудо бўлиб, бу ғариблик дунёсидан вақтинчалик қарор топишининг негадир оғир дардлигини фақат унинг ориф бандалари яхши биладилар. Шул сабабли маъшуқадан келадиган доғи дардни дилга жо қилиш ошиқ учун тақдирнинг буюк бир инъомидир. Радиф «қилдим букун» сўзининг

¹¹³ Машраб. Девон. –Б.138.

зиммасида «Шу бу кун» яъни «бугун» маъноси эмас, балки «ҳаётим борича», «туғилганимдан то ўлгунимча» маъноси ётади.

Машраб томонидан айtilган ушбу мустазод Муҳаммад алайҳисаллом хазратларини сифатлаш, макташ ва мадҳ этишга бағишланган наъти Набийдир. Мустазоднинг бошидан то охиригача пайғамбаримиз (с.а.в) таъриф, тавсиф ва васф этиладилар. Мустазоднинг дастлабки байтлари қуйидагича бошланади:

Ай – алиф илми қадиминг оёлойи Муҳаммад, -

Бе – Бори таъоло.

Те – тавбаи ҳар бир нафаси оҳи Муҳаммад, -

Бўлғайму шифохоҳ?

Се – савби дилим қолмади ҳам сабру қарорим, -

Йўл келди хатарлик,

Жим – жоми дили маърака оройи Муҳаммад, -

Бўлғайму мададгоҳ?

Хе- ҳодисадин холи эмас бандани кўнгли,

Қон йиғласа камдур,

Хе-хотири ул Ясрибу Батҳойи Муҳаммад,

“Анъамта” наволо.

Дол-даъватидин бўлди ҳам ғарқайи раҳмат,

Жон анга фидодур.

Зол-зойил эмас ул хати Тоҳойи Муҳаммад,

Ҳар наътига минг оҳ.

Ре-раҳматидин бандасига қилса иноят,

Ё Раб, нима бўлғай?

Зе-зулфи ўшал анбари соройи Муҳаммад,

Лайлову наҳоро.

Син-саждага бошимни қўюб нола қилурман,

Фарёдими эшитгил.

Шин-шаккар сўзливу дил огоҳи Муҳаммад,

Ал-ҳукму-“Фаламмо”.

Сод-сабри дилим қолмади, монандаи Аййуб,
Васлингга етушсам,
Зод-зоти ўшал шоҳи некурройи Муҳаммад,
Алқобайи Тоҳо.
То-тавакал Ёллоҳ деди ўшал куни руҳум,
Ул “Қолу Бало” да,
Зо-зоти сифотинг биридур ойи Муҳаммад,
“Субҳоналлазий Асро”.
Айн-қурратул-ъайнимники маъвога етишур,
Рад қилма, Илоҳо.
Ғайн-ғарибу ҳам андишапарвойи Муҳаммад,
ЙорҳамкАллоҳ.
Фе-фазлингга шомил қилакўр бандаларингни,
Озод эта кўргил,
Қоф-комил ўлур бандаси гар қилса назора,
Раҳматли Худойим,
Лом-лаъли лаби гавҳари яктойи Муҳаммад,
Бас, мавжуши дарё.
Мим-Маҳмуду Ҳомиду Муҳаммадки бир отинг,
Ҳаргиз анга шак йўқ,
Нун-ниййати ул холиси лиллоҳи Муҳаммад,
Андин ҳама пайдо.
Вов-васлингга еткургилу олғил мани жоним,
Йўлунгда фидоман,
Ҳе-ҳиммати шундоғ дилиогоҳи Муҳаммад,
Бас, “Кунту туробо”.
Лом-алиф – лола каби қирмизи бўлибтур,
Кўксумдаги доғим,
Ё-ёйи ўшал дийдаи бийнойи Муҳаммад,
“Ажран азиймо”.

Гурбат чаҳиға тушти: «Заломно», деди Машраб,
Монандайи Одам,
Кўнглида эди оҳи “Заламно”йи Муҳаммад,
Ул айди: «Заломно»¹¹⁴.

Ўзбек мумтоз адабиёти тарихида мустазод жанрида энг кўп ва энг беназир асарлар яратган шоир Машраб ҳисобланади. Ҳозиргача Машрабнинг йигирмадан ортиқ мустазодлари борлиги аниқланди. Бу жанрнинг ўзбек мумтоз адабиётида ўрин эгаллашида Машрабнинг хизматлари ниҳоятда каттадир.

Машраб бандаларини Аллоҳ лутфидан, марҳаматидан умидвор эканлигини, у эса бедаво нафс учун ҳали ҳануз ундан ноумид ҳолда юрганлигини таъкидлаб ўтади.

У Ҳаллоқи олам олдида ҳамма орифу содиқлар панд-насихатни олганлигини, у ҳамон панд-насихат, ўғит, ибрат олмаганидан афсус чекади. У такаббурлик шайтоний феълли одамларга хослигини, такаббурдан ҳеч қайси замон холи эмаслигини таъкидлайди.

Азозил-Иблиснинг номи, шайтон Одам Атога ғурур ва кибр қилиб, Аллоҳнинг амрига бўйсунмаганлиги учун улёйи жаннат мақомидан ерга ҳайдалган. Машраб Азозилнинг саркашлик қилиб Аллоҳнинг амрига бўйсунмаганлиги, итоатсизлиги учун ерга қувилганлигини, ҳатто дунёи давлатни кўп йиққан Қорун ҳам ер қаърига кирганлигини, Аллоҳ бандаси бўлишни истасанг ҳавою ҳирсдан кечишинг, бу дунёнинг ҳою ҳавасларидан узоқда бўлишинг керак деб панд-насихат қилади:

Барчалар ёнди гуноҳдин, манки ёнмасман ҳануз,
Хоби ғафлатдан уёнди, ман уёнмасман ҳануз.
Орифи содиқ ҳама панди насихат олдилар,
Барча пандинг олдилар, пандингни олмасман ҳануз.
Банда бўлсанг, Машрабо, кечкил ҳавойи ҳирсдин,
Кечди барча хирсидин, ҳаргиз кечолмасман ҳануз¹¹⁵.

¹¹⁴ Мирзо Кенжабек. Машраб. Куллиёт. -Т.: “Muharrir nashriyoti”, 2017. –Б.254-255.

Машраб Ҳақ йўлига кирган ошиқни ҳар қандай сир-синаотни ўзида сақлай олишини, бор-йўқни ўзида англай олиши, қачонки инсон хаста бўлсагина ҳақим уни сўраб келишини, у осий банда эканлигини, Аллоҳ даргоҳидан ноумид қилмаслигини, бир гул учун ва минг гул учун ҳам бирдай сув ва парвариш кераклигини, у инсон дилида маърифатдан иймон нури бўлмаса, сўфийлар бир хурга буни алмаштириб юборишларини айтади.

Шунинг учун мутасаввиф инсон хотирини пок қилиб дунёга берилмаслигини, дилда агар ғубор бўлса, Аллоҳга етишиш мумкин эмаслигини англатади.

Машраб бани одамзотга ва ўз лирик қаҳрамонига муаллиф сифатида фоний дунёда авлиёлардек муаззам комил инсон бўлайин десанг, Ҳаққа фақат тавба қилиб, истиғфор айт дея ўғит беради:

Ошиқ улдур то дилига сақласа асрорни,
Барҳам урса йўлига оламда йўқу борни.
То дилиннга маърифатдин нури иймон бўлмаса,
Сўфилар, бир ҳуга алмашман-дасторни.
Авлиёлардек муаззам бўлайин десанг вале,
Машрабо, ҳеч қанда қилма дилдин истиғфорни.

Ҳазрати Алининг ўғиллари Ҳасан жанобларининг авлодларига «шариф», Ҳусайн жанобларининг авлодларига эса «сайид» унвони берилгандир. Шу нуқтаи назардан қараганда Машрабнинг аждодлари силсиласи мазкур мўътабар хонадонга бориб тақалади, уланади. Шоирнинг «Эшон», «Эшони шоҳ Машраб» деб юритилиши ҳам ана шундан. Аммо у наслий ҳирсу ҳавас, маҳдудлик, кибру ҳаволарга мутлақо тоқат қила олмасди. Етук авлиё сифатида наслу – насабдан ғурурланмаслиги тўғрисида «Сайидсан, хожасан зинҳор мағрури насаб бўлма» мисраси билан такрорланиб борувчи катта бир мухаммасни ёзиб қолдирганки, унда хўжа ёки сайид бўла туриб ножоиз ишлар билан шуғулланиш, аждодларга

¹¹⁵ Машраб. Девон. –Б.84.

этикод қилиб мағрурланиш, қиёмат кунда кулли офатларга дучор қилиши мумкинлиги ҳақида чуқур фалсафий фикрлар билдиради:¹¹⁶

Улуғ дарёи раҳматдин ҳамиша хушкилаб бўлма,
Ки сан ҳар ерда бўлсанг, эй азизим, беталаб бўлма,
Эранлар хизматиға борсанг аммо беадаб бўлма,
Мабодо кўркаман манондайи ул Булахаб бўлма,
Саййидсан, хожасан зинҳор мағрури насаб бўлма,

Бобораҳим Машрабнинг таълимий ғоялари ҳақида гап кетганда, унинг «Кимки толибдур анинг ганжи ниҳони тавбадур», «Жумлайи мақсудни сан зоти Аллоҳдин тила», «Асли давлат дин эрур, марди гуноҳдин, манки ёнмасман ҳануз», «Ошиқ улдур то дилига сақласа асрорни» ва бошқа шеър мухаммасларида панд-насихат, ўғит, ахлоқий фикрлар, таълим-тарбиявий ғоялар илгари сурилган. Машраб хулқ-одоб масалаларига катта эътибор бериб, одамларни ярамас хатти-ҳаракатлари, ёмон қилиқлардан, хусусан, такаббурликдан, ёлғон сўзлашдан сақланишга ундайди. Унинг айтишига қараганда, киши ҳеч қачон ўзининг келиб чиқиши, насл-насабига ишониб мағрурланмаслиги, вақтини беҳуда ўтказмаслиги, иймонини сотмаслиги лозим. У сайид бўладими, хўжа бўладими, камтарликни кўлдан бермаслиги, беадаб бўлмаслиги, яхши билан ёмонни ажрата билиши, ширинсухан бўлиши даркор. Машраб шеърларида нокас, бахил, яхшилар сўзига кирмайдиган, бошқаларни назар-писанд қилмайдиган кимсаларни танқид остига олади, доимо ҳақиқат томон интилишга, олий ҳимматли бўлишга даъват қилади.

Машраб илм-фан, ахлоқ йўлига кирган кишининг ички яширин-ниҳони тавбадир дея таълим беради. У инсонларга мурожаат қилиб, тирикликнинг, иймоннинг, бандаларнинг, шоҳу гадонинг маслаги тавба бўлиши зарур дея одамларга панд-насихат қилади. У тавба деган сўзни оғзига олган кишиларда гуноҳ қолмаслигини, инсоннинг қилиб қўйган гуноҳини тавбаси учун Аллоҳ таоло афв этишини, ҳатто Қуръони каримда ҳам Аллоҳ бандалари тавбасини

¹¹⁶ Ўша асар. –Б.84.

афв этишини айтганлигини, тавба қилмаган киши ҳеч қачон мақсадга етолмаслигини, «Жумлаи шоҳу гадонинг соябони тавбадур» дея ўғит беради.

Машраб тавбани дарёга қиёслаб кишини дарё тубидан дур изловчига ўхшатади, шармандаи шармисор киши тавбаси туфайли покиза бўлади дейди у. Тавба унинг фикрича, инсон гарданидаги гуноҳларини кетказади, Аллоҳга содиқ бандаларгина тавба-тазарру қиладилар, дея насиҳат қилади.

Унинг ўғит беришича, Холиқ тавбасиз, муножотсиз тоат-ибодатни ҳаргиз қабул қилмайди, тавба қилмаганларни Яратган даргоҳида қабул қилмайди, тавбани Аллоҳ ва унинг элчиси Расулуллоҳ мўъминлар учун фарз этди, то жонинг борича Яратган даргоҳида тавба-тазарруда бўл, дейди.

У мусулмонларга панд-насиҳат қилиб, ҳар соат инсон тавба қилишини уқтиради, инсон борки унинг нуқсони борлигини эслатиб, у истиғфор айтишини таъкидлайди, бир гуноҳ қилиб қўйсанг Аллоҳга минг бора тавба қил дея маслаҳату ўғит беради:

Машрабо, ҳар соате сан тавбани такрор қил,
Банда бенуқсон эмасдур, кунда истиғфор қил,
Оби ҳасратдин дидангни ҳар замон хунбор қил,
Бир гуноҳнинг устида тавбангни минг изҳор қил,
Жумлайи шоҳу гадонинг соябони тавбадур¹¹⁷.

Машраб инсонларга ўғит-насиҳат қилиб мақсудингни Аллоҳдан тила дейди, сен фоний дунё бандасисан, Шайъанлиллоҳ-(Худо учун бир нарса беринг ёки сўранг) ҳожатингни Яратгандан тила, чунки Аллоҳ бандаларга ваъда қилган, у сўраса мен уни тилақларини адо этаман деган, агар сен унга-Ҳаққа ножоиз иш қилсанг, ҳатто ўқилган намозинг ҳам унинг даргоҳида қабул бўлмайди, шунинг учун сен бутга эмас, Каъбага сажда қилиб, мушкулотингни Аллоҳдан тила, Аллоҳнинг Ягона ва дуоларини қабул қилишини, унинг карами дарё каби кенг ва сув мўллигини эсингдан чиқарма дея ўғит беради:

Жумлайи мақсудни сан зоти Аллоҳдин тила,
Сан гадосан, ҳожатингни шайъанлиллоҳдан тила.

¹¹⁷ Ўша асар. –Б.496.

Ваъда қилғондирки: Ҳеч мўъминни зоеъ қўймайин,
Онча ҳожатингни сан ажран жамолин тила¹¹⁸.

Шоир асли давлат «дин эрур» яъни, исломиятдан хабардор киши, Худодан кўрққан, тўғри йўлдан юрувчидир дейди. Қалбингда, дилингда маъно, илм бўлмаса ўзингни марди бадавлат санама, ҳақиқат талабида бўлаверма дейди.

У Ҳотам Тоий сахийлик рамзи, гарчи сен Ҳотам Тоий каби саховатпешалигинг жаҳонни тутса-да, риёдан йироқ бўл, ўзингни саховатли, сахий деб ҳисоблама дейди. У ҳеч қачон ўзини насл-насаби билан фахрланмаслигини, ҳатто пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) авлодидан бўлса-да, унинг авлодиман дея керилмасликни, «муттақий» (тақводор, парҳезкор) бўлса-да, бу йўлда нафси амморани ўлдиришни, «зиндалик» (тирикликда) бўлмасанг, яъни ҳушёр бўлиб, тариқат йўлини тутмасанг, ўзингни аҳли тариқат ҳисоблама деб ўгит беради.

Фоний дунёнинг тоат-ибодатини адо этишда Яратган олдида ўзингни заиф ва ожиз, хоксор ва нотавон тут, дилингни чиркинатлардан тоза тутган, аритган ҳолда аҳли тоатман дея кўрма, ўзингни Яратган олдида сомелик билан некбин ҳолда тут дейди.

Ўзингни мухтасиб-шариатга хилоф ишларни текширувчи, бозордаги тош-тарозу ва нархларни назорат қилувчи каби тут, дилингни ғуборлардан тозала, нодонлик билан соҳиб насиҳат санама дейди.

Агарда етти иқлим сенинг фармонингга итоат этиб турса-да, аччиқ бўлса-да, шавкатлиман деб керила кўрма дея насиҳат қилади.

Мустақим (тўғри йўлдан юрувчи) бандаликда шу йўл тўғрилигини гарданингга ол, йўқлик йўлини тутмоқчи бўлсанг: «Сан адам йўлини тутгил, аҳли хизматман дема», дейди.

Фоний дунёда улуғлик сифатларини қабул қил, сен нафсинг билан уруш, унга қарши бор, «То Сиротдин ўтмасанг, аҳли саломатман дема», дейди.

¹¹⁸ Ўша асар. –Б.50.

Яратган хузурида, боқий дунёда ҳам сен ўзингни камбағал, мол-мулксиз деб ҳисоблама, беҳиммат деб билма, негаки Яхёдек пайғамбар шому сахар унинг Яратган ишқи билан мотам тутиб йиғлайди, сен ҳам қалбан кўз ёш тўк, лекин аҳли надомат чекиб, афсусланма деб панд-ўғит беради.

Ғазал охирида Машраб хастадил шоирини ҳолини сўрамоқчи бўлсанг, унинг асрорини, руҳониятидан хабар олмоқчи бўлсанг, эй менинг хаста дилимни даволагувчи ҳақим, табиб деб у беш кунлик хатарли умр йўлидасан, ўзингни соҳиб каромат санама дея насиҳат қилади:

Асли давлат дин эрур, марди бадавлатман дема,

Дилда маъни бўлмаса аҳли ҳақиқатман дема.

Мухтасибу нафс бўлсанг, дилни ширкатдин арит,

Сан бу нодонлик билан соҳиб насиҳатман дема.

Хастадил Машрабнинг асрорини билсанг, эй ҳақим,

Бул хатарлик йўлдасан, соҳиб кароматман дема¹¹⁹.

Мутасаввиф Машраб ўзини дўзах ўтида ёнишини, бунинг ҳисобига бошқалар ёнмаслигини Аллоҳдан илтижо қилиб сўрайди. Ҳамма ғафлат уйқусидан уйғонганлигини, ўзигина ҳали уйғонмаганлигидан афсус, надомат чекади.

Барча Яратган олдида тавбаю тазарруда зор-зор йиғлаб турганлигини, у эса охират аъмолин айтиб ҳануз ундан кутула олмаганидан афсус чекади. Бобораҳим Машрабнинг дидактик-панд насиҳат, имон ва эътиқод ҳақидаги мухаммаслари ҳажман катта ва ижтимоий-маънавий нуқтаи назардан ҳар бир инсонга, айниқса камолот ёшидаги ўсмирга таълим-тарбиявий жиҳатдан кўмак берувчи шеърӣ асардир. Шундай мухаммаслардан бири «То отанг рози эмас...» мавзусидаги шеърдир. Шоир «Арш аъзамдин улуғдур бандага амри падар» деб отани улуғлайди. Машрабнинг фикрича, инсон волид-ота олдида беадаблик қилмаслиги, унинг олдида ўзини қулдек тутиши лозим. Абдуллоҳ ибн Умардан ривоят қилинишича, Расулуллоҳ: «Аллоҳ таолонинг рози бўлиши

¹¹⁹ Ўша асар. –Б.54.

отанинг рози бўлишига ва унинг ғазаби ҳам отанинг ғазабига боғлиқдир», деганлар.

Машраб отани норози қилганларга ўғит-насихат қилиб, хатто гўр ҳам уни қабул қилмаслигини, чиркин тани мурдорлигини, ўзи бадкирдорлигини, отага азоб берувчиларни Худо ҳам бандам демаслигини, Яратган ҳам ундан безорлигини, ота розилиги, Худо розилиги эканлигини таъкидлаган:

Бўйи раҳмат анга етмас, кимки бадкирдордур,
Гўр ани қилмас қабул, чиркин тани мурдордур,
Чун Худо бандам демас, ҳар кимки дил озордур,
Ким падарозордур, ондин Худо безордур,
То отанг рози эмас, тавбанг қабул бўлмас сани¹²⁰.

Шоир изоҳича, ота тарбиясини, ўғитини олган оқил киши касофат иш қилмайди. Ҳеч кимга хиёнат қилмайдиган киши ота тарбиясидан баҳраманд бандаи мўминдир. Падарига озор берувчига Яратган ҳам шафоат қилмайди. Ота розилиги Унинг, Яратган розилигидир:

Ҳеч оқил ўзини аҳли касофат айламас,
Бул гиёҳи талхини ҳеч ким зироат айламас,
Ким падар озордур Аҳмад шафоат айламас,
Бандаи мўмин омонатга хиёнат айламас,
То отанг рози эмас, тавбанг қабул бўлмас сани¹²¹.

Ўзбек мумтоз адабиётининг улуғ мутасаввифи ва шоири Бобораҳим Машраб шеърятининг ғоявий йўналишлари ҳақида фикр юритилганда, мутасаввифнинг тасаввуфий қарашлари ва комил инсонга бўлган муносабатида у панд-насихат, ўғит, ибрат ҳақидаги шеърлари, инсонни хулқ-одоб масалаларига катта эътибор бериб, одамларни турли ёмон хатти-ҳаракатлардан, кибрдан, такаббурликдан, ёлғон сўзлашдан қайтарганлигини, беадаб бўлмасликни, яхши билан ёмонни ажрата билишни, ширинсухан бўлиши лозимлигини алоҳида уқтирган.

¹²⁰ Ўша асар. –Б.54.

¹²¹ Ўша асар. –Б.54.

Мутасаввиф шоир Бобораҳим Машраб тасаввуфий қарашларида комил инсон муаммоси ҳақида хулоса қилинадиган бўлса, аввало Машраб улуғ салафларнинг инсон ва унинг жамиятда тутган ўрни ҳақидаги қарашларини идрок этган ҳолда ўрганди. Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Жалолиддин Румий, Фаридиддин Аттор шеърлятидаги комиллик ҳақидаги ғояларни, Иброҳим Адҳам, Боязид Тайфур Бистомий, Мансур Ҳаллож, Саид Имомиддин Насимий дунёқарашдаги ишқи илоҳий ва комиллик ҳақидаги таълимотни, у шеърларда тилга олган мутасаввифларнинг комил инсон ҳақидаги тушунчалар ва улар илгари сурган ғояларни ривожлантирди.

Машраб инсон идеали Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) эканлигини, чорёрлар, уламолар, айниқса, унга идеал бўлган пири комили Офоқхожанинг етишган пир ва инсон эканлигини шеърларида эҳтиром билан тилга олади.

Машраб шеърларининг лирик қаҳрамонлари у орзу қилган комил инсон образлари эди. Шунинг учун у ғазалларида ўша мақомга етган комил одамлар сиймосини яратди.

2.3. Машраб ҳаёти ва ижодига таъсир кўрсатган мутасаввифлар

Машраб ва Муҳаммад (с.а.в.)

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев жаҳон илм-фани равнақига ҳисса қўшган улуғ алломалар ҳақида қуйидаги фикрларни келтирган: Имом Бухорий, Бурҳониддин Марғиноний, Исо ва Ҳаким Термизийлар, Маҳмуд Замахшарий, Муҳаммад Қафғол Шоший, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб ва бошқа кўплаб даҳолар нафақат ислом, айна пайтда жаҳон цивилизацияси тарихида ҳақли равишда олтин ҳарфлар билан битилган¹²².

Машраб пири комили Офоқхожа пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)дан кейин унга раҳнамолик қилганлигини таъкидлайди.

¹²² Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни катъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. - Т.: “Ўзбекистон”, 2017. –Б.28.

Агарчанде Муҳаммад Мустафо кетти бу оламдин,

Валекин нисбати марди Худолардин бўлар пайдо.

...Келибдур поя-поя чун бу нисбат ушбу соатда,

Офокхожам пиримдин бўлди чун бори дигар пайдо.

Бу эътирофлар Пири комил билан Машраб ўртасида зиддиятлар бўлган, деган маънодаги асоссиз фикрларни буткул рад этади.

Аҳли байт-қутлуғ хонадон-пайғамбаримиз (с.а.в.) оилалари. Аллоҳ субхонаҳу ва таоло пайғамбаримиз (с.а.в.)га оила куриб, ўз маслакдошларига ибрат кўрсатишни амр этди.

Расули акрам (с.а.в.), Ҳадича бинти Ҳувайлид, Али ибн Абу Толиб, биби Фотимаи Заҳро, Имоми Ҳасан ва Имоми Ҳусайн разияллоҳу таоло анҳум ажмаъин мусулмонлар қавми учун “Аҳли байт” қутлуғ хонадон бўлиб, улардан тарқалган авлодлар саййидлар (саййид-арабча, жаноб) сифатида улуғланадилар.

Меърож ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг Бурок лақабли отларида Қуддус шахрига қилган тунги саёҳатларидан сўнг Жабройил алайҳиссалом кўмагида еттинчи осмонга-Аллоҳ хузурига парвозлари, бу пайғамбаримизнинг кароматларидан бири сифатида талқин этилади. Шоир тўғридан-тўғри Худога мурожаат қилиб айтадики, одамлар осий ва гумроҳ (йўлини йўқотган), дунёнинг кўп сирларидан беҳабар. Лекин уларнинг йўлбошчиси, ҳомийси-Муҳаммад пайғамбар қиёмат куни одамларнинг гуноҳлари учун узрхоҳлик қилади. Ўшанда Муҳаммад кимни истаса, ўшани даргоҳингда қабул айлайсан, шу тариқа юз туман минг (яъни миллион миллион) исёни гуноҳ қилган бандалар сендан раҳмат топади¹²³.

Адашган қулларингга маргидин аввал хабар бергин,

Нихоли боғи иймонга ҳақиқатдин самар бергин,

Расулнинг кейинидин бормоққа бизга болу пар бергин,

Бу йўлнинг карвонига чу роҳи бехатар бергин,

Дуо шундоғ эди умматларига Шоҳи барнодин¹²⁴.

¹²³ С.Олим. Ишқ, ошиқ ва маъшук. –Т.: “Фан”, 1992. –Б. 22.

¹²⁴ Мирзо Кенжабек. Машраб. Куллиёт. –Т.: “Muharrir nashriyoti”, 2017. –Б.387.

Адашган Машрабингни икки оламда мубарро қил,
Ҳамадин бениёз эт, фард қил, оламда танҳо қил,
Расулнинг меҳрини умматларини қалбига жо қил,
Ҳама ошиқларингни рўзи маҳшарда тамошо қил,
“Илоҳо, умматимни қилгин озод ул жаҳаннамдин!”¹²⁵.

Расули акрам (с.а.в.) йигирма уч йиллик пайғамбарлик даврларининг ўн уч йили Макка шаҳрида ўтди. Макка даври Ҳиро (Нур) тоғида илк ваҳийнинг келиши билан бошланиб (610 й.), то ҳижратга қадар (622 й.) ўн уч йил давом этди.

Бир юз ўн тўрт сурадан иборат Қуръони каримнинг тўқсон уч сураси Макка даврида нозил бўлди. Маккий суралар “Инсонларни Аллоҳнинг борлигига, бирлигига, буюклигига, сўнгсиз ва тенгсиз қудратига ишонишга, буйруқларига итоат этишга, яхшилик қилишга чақиради, руҳларига хитоб этади, инсонларни ўйлантиради, уларнинг қалбида жонли бир иймонни вужудга келтиради... Бу суралар Аллоҳнинг азиматини баҳс маркази қилиб олгани учун услуби ҳам мавзунинг буюклиги билан бир мақомдадир”¹²⁶.

Агар аслимни сўрсанг, англагил нури мунавварман,
Ҳидоят баҳридин чиққан ўзум бир дона гавҳарман,
Ҳамиша йўлда қолғон хаста музтарларга раҳбарман,
Дилингни узмагил мандин, шафиъи рўзи Маҳшарман,
Паямбар айдилар: “Рўзи Жазо умматни изларман”¹²⁷.

Худонинг амри кўптур, бохабар бўл қалбу қолабга,
Киши осонда ҳаргиз етмагай дарёйи раҳматга,
Қани мардеки, сар помол қилса роҳи мазҳабга,
Талаб қилди, Расулнинг наъти тегди осий Машрабга,
Паямбар айдилар “Рўзи Жазо умматни изларман”¹²⁸.

¹²⁵ Ўша асар. –Б.388.

¹²⁶ Закои Кўнрапа. Пайғамбаримиз ва ашараи мубашшара. –Т.: “Мовароуннаҳр”, 1995. –Б. 141.

¹²⁷ Мирзо Кенжабек. Машраб. Куллиёт. –Т.: “Muharrir nashriyoti”, 2017. –Б.384.

Машраб шеърларида “Шаъри Пайғамбар”-“Пайғамбар шариати” деб сўз юритади. Машраб ифодасига кўра, кўнгил уйини ёритгувчи чироқ шариатдир. Ақлу ҳуши жойида бўлган соғ одам асло чироқсиз, яъни шариатсиз яшай олмайди:

Асли билсанг, хужрайи дилга шариатдур чироқ,

Бечироғ ҳаргиз кадам қўймас бу йўлди ақли соғ¹²⁹.

“Машраб Муршиди комил даргоҳидан соҳиби иршод бўлиб, ҳаёт мактабига йўл олганидан кейин деярли умрини доимий сафарлар, сайру саёҳатлар, зиёратлар билан ўтказди”¹³⁰.

Сўфи Оллоёр тадқиқотчиси Нилуфар Аллаёрова “Саботул-ожизин” асарининг маърифий йўналиши ва бадиияти ҳақидаги тадқиқотида Муҳаммад (с.а.в.) улуғлигини таҳлил этган: “Сўфи Оллоёр Қуръон ва ҳадисларни чуқур билишидан ташқари пайғамбарлар ва шайх авлиёлар ҳаётини мукамал ўрганган ҳамда бу ҳақдаги ўзининг диний-фалсафий кечинмаларини бадиий тасвирлаган”¹³¹. Нега мумтоз ижодкорлар Аллоҳга, пайғамбарларга, авлиё ва донишмандларга эътиқод қўйганлар? Масалага шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, Сўфи Оллоёр ва унга қадар Аллоҳ, пайғамбар ва турли авлиёлар образини яратган ижодкорлар мазкур тимсолларнинг анъанавий хусусиятини очишдан кўра, эътиқодини баён этишиб, покликнинг тимсоли бўлган улуғ сиймолардан ибрат олишни тарғиб қилганларини кўрамиз: “Саботул-ожизин”даги пайғамбарлар, хусусан, Муҳаммад алайҳиссалом тимсоли тасвири кенг таҳлил этилган. “Ҳайрат ул-аброр”даги тасвирга кўра, Муҳаммад (с.а.в.) онадан бир офтоб бўлиб туғилади. Ўзига барча яхши фазилатларни мужассам этганлиги учун Аллоҳнинг дўсти-Ҳабибуллоҳ даражасига етади. Навоий уни ўзидан нур чиқарувчи гавҳар ва садаф сифатлари билан улуғлайди”¹³².

¹²⁸ Ўша асар. –Б.385.

¹²⁹ Ўша асар. –Б.21.

¹³⁰ Мирзо Кенжабек. Машраб. Куллиёт. -Т.: “Muharrir nashriyoti”, 2017. –Б.10.

¹³¹ Аллаёрова Н. Я. Сўфи Оллоҳёр “Саботул-ожизин” асарининг маърифий йўналиши ва бадиияти. Фил.ф.номз. ...дисс.автореф. -Самарқанд, 2002. –Б.11-12.

¹³² Ўша асар. –Б.11-12.

Гарчики минг дур чикорур бир садаф:

Бир дур ила минг садаф айлар шараф¹³³.

“Саботул-ожизин”даги тасвирлар ҳам ана шундай карашларга ҳамоҳанг туради. Сўфи Оллоёр Муҳаммад алайҳиссаломни покликнинг рамзи даражасига кўтаради.

Машраб шому сахар Аллоҳнинг расули, элчиси бўлган Муҳаммадга (с.а.в.) бағишлаб наът ўқийди, чунки қиёмат хавфидан у огоҳ этувчи элчи эканлигини бандаларга англатади, Аллоҳнинг бандаларини иймонини бутун ва саломат қилишларини, фоний дунё давлату бойлигини кўзга илмасликни, аксинча Ҳақни эслашни ва ундан қўрқишни огоҳлантириб, насихат қилади, Муҳаммаддек пайғамбари борлигига шукроналик келтиради:

Баён эт, Машрабо шому сахар наъти Муҳаммадни,

Керак агар умматига айласа ёди қиёматни.

Кеча-кундуз ҳаробат истагай Ҳақдин шу давлатни,

Ато қилгай Худо умматга иймони саломатни,

Муҳаммад Мустафо отлиғ манинг Пайғамбарим бордур.

Машраб чорёрлар ва авлиёлар Абу Бакр, Умар, Усмон, Али, Ҳайдар, Ҳасан, Ҳусайн ҳаққи Муҳаммад пайғамбардан мадад сўраб, шафоат тилайди:

Йўлда қолғон интизору божигарларнинг ҳақи,

Орзусиға етмаган беболу парларнинг ҳақи,

Ул Абу Бакру, Умар, Усмону Ҳайдарнинг ҳақи,

Ҳам Ҳасан бирлан Ҳусайн ул икки гавҳарнинг ҳақи,

Ё Муҳаммад, бир мадад қилғил шафоат вақтидир¹³⁴.

Бобораҳим Машраб шеърятнинг мусаддас жанрида сермахсул ижод этган мутасаввиф шоир эканлигини эътироф этамиз.

Пайғамбар (с.а.в.)нинг умрларида оғизларидан бир марта бўлса-да, ёмон сўз чиққан эмас. Гапирсалар сўзнинг энг тотлиси, чиройлисини гапирганлар. У

¹³³ Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 7-том. -Т.: “Фан”, 1991. –Б.36.

¹³⁴ Машраб. Девон. –Б.504.

кишининг сўзларини бутун асҳоб бошини эгиб, жон қулоқлари билан тинглар эди.

“Пайғамбаримиз ёлғондан, ёлғончилардан нафратланганлар. Гапираётган одамни диққат билан эшитар, ҳеч кимнинг гапини бўлмас эдилар. Ҳамма кулганида Расули Акрам фақатгина табассум қилганлар. Пайғамбаримизга каттиқ, қўпол сўз айтилганида, рўпарадаги одамнинг бу сўзларини сабр билан қарши олар, ўзларини мақтаганларни эшитишни ёқтирмас эдилар”¹³⁵.

Замона бегу султонларию, каззоби мунофиқлари тазйиқидан Машраб кўнгли ранжимаган дейиш қийин. Машраб ўзини бетавфиқу қаллоблар дастидан аламзада санайди, аввало холиқу жаббордан, сониян Муҳаммад Мустафодан ва сўнгра чориёрлардан мадад кутиб улардан ўзга ёру ҳабибидўсти, рафиқи йўқлигидан қалби изтироб чекади, бу соҳибдуо ва орифлардан руҳ олади, Худонинг некбин ва хоксор бандаси эканлигини изҳор этиб, Расулнинг уммати эканлигини эътироф қилиб, Илоҳнинг ожиз бандаси эканлигини таъкид этади.

Машрабнинг тасаввуфона шеърлари халқ қалбига ўрнашди, омма, халқ унинг ғайри одатий хатти-ҳаракати замирида тасаввуф, дини ислом ва Аллоҳнинг сийрат, сифоти, унинг аъмоллари турганлигини тушуниб етди.

Машраб шеърларига назар солинса, улар тасаввуфона, Илоҳий, пайғамбарларга ҳамд, сано, наът, суруд ва дуруд ўқиш билан бирга пайғамбар (с.а.в.)га саловотлар ўқиш билан бошланганлигини, салафлари ишини ижодий меросида давом эттирганлигига гувоҳ бўлади.

Чунон аламзадаман, Мустафодин ўзга ёрим йўқ,
Ки чори ёри Расули Худодин ўзга ёрим йўқ.
Рафиқи ҳамдами соҳиб дуодин ўзга ёрим йўқ,
Бу йўлда орифи мушкулкушодин ўзга ёрим йўқ.
Худонинг бандасиман, Раббанодин ўзга ёрим йўқ,
Расулнинг умматиман, Мустафодин ўзга ёрим йўқ¹³⁶.

¹³⁵ Закои Кўнрапа. Расули Акрамнинг фазилатлари // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1997 йил, 26 декабрь.

¹³⁶ Машраб. Девон. –Б.527.

Машраб Аллоҳ таолонинг бандаларга раҳмдил ва меҳрибон эканлигини, гуноҳкорлар гуноҳини афв этишини, Ҳақ йўлига кирган киши гуноҳлардан пок ва мосуво эканлигини, аввал Худо, кейин унинг элчиси Муҳаммад (с.а.в.)дан умид кутиб, унинг даргоҳи улуғлигини, севган кулларини ноумид кўймаслигини, умидворлигини изҳор қилади:

Аввали охир Худо, ул кун Муҳаммадин умед.

ёки:

Ташналар Маҳшар куни қилғай шафоатдин умед.

Машраб Аллоҳнинг расули, элчиси бўлган пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)га бағишлаб ҳамд, сано ўқийди, у фоний дунё давлату бойлигини кўзга илмаслигини ва ундан қўрқишни огоҳ этиб панд-насихат қилади, Муҳаммаддек пайғамбари борлигига шукрона келтириб уни мадҳ этади:

Баён эт, Машрабо, шому саҳар наъти Муҳаммадни.

Пайғамбар (с.а.в.) юксак ахлоқнинг намунаси эдилар. У кишининг башарият, унинг иқболи, келажаги учун қолдирган ўғит-насихатлари, панду-аъмоллари, ахлоқий-таълимий, намуна ва ибрат бўладиган ижтимоий-маънавий мероси, дидактик қарашлари Машраб ижодида такомил даражасида, ижодиётида қаламга олинди:

Расулнинг умматиман, Мустафодин ўзга ёрим йўқ.

Шунингдек, Машраб муножотлари ҳам мазкур бўлимда таҳлил этилди ва Навоий муножотларига қиёсан ўрганилди.

Расули акрам шахсларига қарши уюштирилган суиқасдларни ҳам афв этардилар. Бироқ Аллоҳнинг амрларига қарши чиққанлар ўзлари лойиқ бўлган жазони кўрар, давлат душманларига омонлик берилмас эди.

Расули Акрамни биринчи бор кўрганлар у зотнинг виқор ва ҳайбатлари олдида титраб қолар, аммо у киши билан дўст бўлгач, Сарвари Оламга мафтун бўларди-қоларди. Бир куни бир одам жаноби пайғамбарни зиёратларига келиб, хузурларида титрай бошлаган. Одамнинг ҳолини кўрган Расули Акрам: «Биродар! титрамагин. Мен бир малик (хукмдор) эмасман. Мен Қурайшдан қуруқ нон еган бир аёлнинг ўғлиман!» деганлар.

Ўзларига нисбатан ортиқча сифатларнинг қўлланишига рухсат бермасдилар. Яна бир куни бошқа бир одам Расули Акрамга «Хожамиз, энг хайрлимиз, энг хайрлимизнинг ўғли!» каби хитоблар қилаётганини эшитиб:

«Эй инсонлар! Аллоҳдан кўрқингиз! Шайтонга эргашмангиз! Мен Абдуллоҳнинг ўғли Муҳаммадман, холос. Аллоҳ мени пайғамбарлик билан шарафлантирди. Менга бундан ошиқча таъзим кўрсатишингизни истамайман!»¹³⁷ сўзлари билан кескин жавоб берганлар.

Йўлда кетарканлар, эркакми, аёл ё болами, ким бўлмасин, ҳар учраган кимсага салом берардилар. Фақирларни севар, ҳар оқшом бир камбағални камтарона дастурхонларига олар, бошқа фақирлар-ночорларни асҳобнинг уйларига мусофир қилиб тарқатар эдилар.

Расули Акрам ҳаётларида ҳеч бир фақирни эшикларидан қайтармаганлар. Энг оғир дамларда ҳам, ҳатто ўзлари оч бўлишларига қарамай, муҳтожларни тўйдирар эдилар. Садақа қолмас, дарҳол тарқатар, фақат ҳадя қабул қилар эдилар.

Машраб Илоҳга мурожаат қилиб, унинг илтижосини қабул қилишни, ғойибдан ҳамма дардига дармон юборишини, мўъминлар қавмини мусулмон этишлигини, тонгла қиёмат ва Маҳшар куни ҳар бир банданинг ишини осон қилишини, барчанинг гуноҳларини афв этиб, аҳли иймонли қилишини сўрайди. У фоний дунёда фақир эрса-да, гуноҳга ботганлигини, бу дунё ишига талок кўйганлигини, унга наът ўқиб, шафоат тилаётганлигини, унинг ўзга йўл топа олмаслигини, фақат Рабби бўлган Худодан ва унинг элчиси бўлган Расули Мустафодан ўзга ёри йўқлигини изҳор этади:

Ҳаманинг дардига ғайбдин ўзунг доруйи дармон қил,
Мукамал айлағилким, қавми мўъмин ҳам мусулмон қил,
Бу йўлда шиддати Маҳшарни бул бандангга осон қил,
Хатомизни афв айлаб, илоҳо, аҳли иймон қил,
Худонинг бандасиман, Раббанодан ўзга ёрим йўқ,
Расулнинг умматиман, Мустафодин ўзга ёрим йўқ.

¹³⁷ Закои Кўнрапа. Расули Акрамнинг фазилатлари // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1997 йил, 26 декабрь.

Мудамо ғамзадодурман, фақиру пургуноҳ Машраб,
Талоқ айлаб бу дунёни шафоат изла, ё Машраб,
Забон наътингга очти бул ҳақиру мубтало Машраб,
Қаерга йўл топар Сансиз ғарибу рўсиё Машраб,
Худонинг бандасиман Раббанодин ўзга ёрим йўқ,
Расулнинг умматиман, Мустафодин ўзга ёрим йўқ¹³⁸.

Унинг Бирлигига, Ундан бошқа илоҳ йўқлигига, мислсизлигига, Муҳаммад (с.а.в.) Унинг қули-ю пайғамбари эканлигига, кофир ва мушриклар истамаса-да,-бошқа динлардан устун келиш учун-уни ҳидоят ва ҳақ дин билан юборганлигига (Муҳаммад, 48:28) шаҳодат берурмиз.

Аммо, Аллоҳ таолонинг каломидаги ваъдаларни эшитиш, Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг суннاتини англаш, саҳоба ва уларга чиройли тарзда итоат қилган тобеъиндан келган хабарларни ўзлаштириш, шайхларнинг ҳол мақом ва манқабаларини ўрганиш кабилар билан қалбларидаги нур узлуксиз равишда кўпайиб борур¹³⁹.

Асҳоб асри саодатда Пайғамбаримизни ва унинг мўъжизаларини шахсан ўзлари кўрганликлари ва Қуръони Каримни дастлаб, яъни илк бора эшитганликлари боис Аллоҳ уларнинг қалбига имон ато этди. Уларни ўзининг нури билан қувватлантирди (Мужодала, 58:22).

Расулуллоҳ шундай дея марҳамат қилган эдилар: “Мен сизларга фарзандларингиздан, ота-онангиздан ва барча инсонлардан ҳам суюкли бўлмагунимча ҳақиқий маънода имонли бўла олмайсиз”. Шунда ҳазрати Умар: “Эй Аллоҳнинг Расули, сиз менга-ўзим мустасно-фарзандлариму ота-онам ва барча инсонлардан ҳам суюклисиз”, деди. Пайғамбаримиз : “Ўзингдан ҳам”, дея илова қилишлари ҳамано: “Ҳа, Расулуллоҳ, сиз менга фарзандимдан, ота-онамдан, ўзимдан ва барча инсонлардан ҳам суюклисиз”, дея тасдиқ этди. Ҳазрати Пайғамбар эса: “мана энди ишондим, таслим бўлдинг, тасдиқ этдинг ва чин имонга эришдинг”, дея марҳамат қилдилар.

¹³⁸ Машраб. Девон. –Б.529.

¹³⁹ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. –Т.: Мовароуннаҳр, 2004. –Б. 82.

Шу билан бирга пайғамбаримиз бир хадисларида: “Умматим ёмғир кабидир. Аввали хайрлимикин ёхуд сўнггими, билиб бўлмас”, дея марҳамат қилганлар¹⁴⁰.

Машраби шўридаман, дунёда бесарман бу кун,
Мисли Яхёдек ҳамиша дийдаси тарман бу кун,
Икки дунёни талоқ қилган қаландарман бу кун,
Мунтазири жавҳари руҳи паямбарман бу кун,
Оси умматларни Пайғамбарга еткур, эй Худо!

Ул Абу Бакру Умардек мунтаҳийнинг хурмати,
Ҳамчунон Хаттоби авқтдек муттақийнинг хурмати,
Руҳи поки ҳазрати Усмон, алийнинг хурмати,
Бош уруб келдим даргоҳга, набийнинг хурмати,
Оси умматларни Пайғамбарга еткур, эй Худо!¹⁴¹

Қуръони Мажид ўн тўрт аср аввал қандай нозил бўлган, Расули акрам томонларидан қандай етказилган бўлса, шундайлигича муҳофаза қилинган, ҳаттоки зарра қадар ўзгаришга учрамасдан, наслдан-наслга ўтиб бизгача етиб келган. Бундай мазҳарият (хусусият) бошқа бирор китобга насиб бўлган эмас. Бу ҳақиқатни ҳаттоки, Ислому душманлари ҳам эътироф этмоқдалар. Хусусан, “Муҳаммаднинг ҳаёти” номли асар муаллифи, инглиз тарихчиси жаноб Вильям Муир ўзи Ислому динининг ашаддий душмани бўлишига қарамай Қуръони Карим ҳақида шундай деган эди: “Ўн икки аср ўз матнини бунчалик сақлаб қола олган бошқа ҳеч бир китоб йўқдир”.

Қуръони Мубиннинг ҳеч ўзгармасдан сақлаб қолинганлигининг бир неча сабаблари бор, албатта. Табиийки, энг аввало, бу Тангри Таолонинг иродасидир ва ваъдасига биноандир. Яна бир сабаб шуки, Қуръон Расули акрам замонларидаёқ ёзиб олинган эди¹⁴².

¹⁴⁰ Ўша асар. –Б. 84.

¹⁴¹ Мирзо Кенжабек. Машраб. Куллийет. –Б.398-399.

¹⁴² Закои Кўнрапа. Пайғамбаримиз ва ашараи мубашшара. –Б. 17.

Ҳақиқий дин пайғамбарнинг ваҳий орқали Аллоҳдан олган ҳукмлар йиғиндисидир. Дин деганда, ягона Аллоҳ билан унинг элчиси эсга келади. Аллоҳсиз дин бўлмаганидек, ваҳийга суянмаган бир пайғамбар томонидан етказилган кўрсатмаларга ҳам “дин” деб бўлмайди¹⁴³.

Машраб Муҳаммад (с.а.в.)ни Аллоҳнинг расули, элчиси эканлигини, бандаларига англадиб, Аллоҳнинг бандалари имонини бутун ва саломат қилишларини, фоний дунё давлату бойлигини кўзга илмасликни, аксинча Аллоҳдан кўркишини огоҳлантириб насиҳатлар қилган. Бу унинг расулуллоҳни ҳаддан зиёда эҳтиром билан тилга олинган шеърларида ва бошқа жанрдаги асарларида бўртиб кўзга ташланган.

Машраб ва Бозор Охунд

Е.Э.Бертельс «Сўфизм ва тасаввуф адабиёти»да пир, устоз, мурид, шогирдлик ҳақида ёзади: “Шайх кўлида таълим ва тарбия кўрган киши мурид араб: «талабгор», авлиёда ўз иродасини шайх ихтиёрига топширган толиб деб аталган. Шайх иродасига мутлақо бўйсуниб унинг кўрсатмасини сўзсиз бажариши лозим бўлган ва уни муҳокама қилиш ман этилган. Шайх кўлида мурид мурдашўй кўлидаги мурдага ўхшаши керак. Муриднинг иродаси шу тарзда синдирилган ва у шайх кўлидаги итоаткор қуролга айланган. Пир муридни зоҳидлик билан боғлиқ кўплаб машқларни бажаришга, рўза тутишга, тунларни бедор ўтказишга, жуда оғир ва ноқулай ҳолатда Қуръон ўқишга, чиллада ўтиришга мажбур қилган”¹⁴⁴.

Машқлар аста-секинлик билан бошқача тус олган. Шайх муриднинг тафаккурини образли, символик тафаккур асосида қайта қурган. Энди у ҳар қандай тўсиқдан енгил ўтишга қодир қатъиятлилик ва ирода тарбияланган. Пирларнинг ўзига хос синчковлик ва руҳоният билан шуғулланиши асносида муридда сеҳрли ҳолатни ҳосил қилиш, унинг ўй-фикрларини уқиш каби ўша даврларда мўъжизакор таассурот қолдирган қатор хусусиятларни

¹⁴³ Ўша асар. –Б.19.

¹⁴⁴ Бертельс Е. Э. Сўфизм ва тасаввуф адабиёти. –Т., 2005. –Б.72.

шакллантирган. Бундай истеъдод туфайли пир авлиё ва соҳиби каромат сифатида донг таратган ва халқ орасида катта обрўга эга бўлган.

Адабиётшунос Дилором Ҳамроева шоир ҳақида тадқиқотларидан бирини «Машраб ҳақида афсона ва ҳақиқатлар» деб атаган. Мазкур мақолада у Машрабнинг биринчи устози мулло Бозор охунд ва Офокхожа ҳақида ўзига хос фикрлаб, шоир ҳар икки устозини ҳам эҳтиром билан шеърларида тилга олганлигини, уларни маънавий устоз ва пиру муршид эканлигини, чунки у руҳоният кишиси эканлигини таъкидлаган: “Машраб ўзбек мумтоз шеърятининг энг ёрқин намояндаларидан бири. Шоир ижодининг тараққий этишида адабий муҳит, ижтимоий-сиёсий давр, хусусан, устозларининг ўрни бекиёс. У илк сабоқни кимдан олгани маълум эмас. Фақат манқабаларда етти ёшда мактабга боргани, ўн беш ёшдан бошлаб эса мулло Бозор охунд кўлида таҳсил олгани ёзилади. Мулло Бозор охунд ўз даврининг эътиборли кишиларидан бўлган. Замондошлари уни девонажон лақаби билан улуғлайдилар. Уни Машраб шундай таърифлаган:”¹⁴⁵

Маърифатнинг гулзори Мулло Бозор девона,
Ошиқларнинг сардори Мулло Бозор девона.
Йўқтур асло кийнаси, баҳри урфон сийнаси,
Нури Ҳақ ойинаси Мулло Бозор девона.
Жойларидур Наманган, Ҳақ йўлда жон берган,
Муридларини севган Мулло Бозор девона.
Ичларидур тўла нур, пирларидур Баҳодур,
Бухорода ул машҳур, Мулло Бозор девона.
Машраб ўзи девона, ишқ ўтига парвона,
Йўл юродур сарсона, Мулло Бозор девона¹⁴⁶.

Демак у соҳибҳол ва мажзуб киши бўлган. Бу далил Машраб ҳаётини ўрганишимизда катта аҳамиятга эга. Чунки Машраб қиссаларида айтилганидек, мулло Бозор охундни танигунга қадар «авлиёи модарзод», «масти мустағриқ»

¹⁴⁵ Ҳамроева Д. Машраб ҳақидаги афсона ва ҳақиқатлар // Ишонч. 2004 йил, 7 май.

¹⁴⁶ Машраб. Девон. –Б.57.

бўлмаган. Унда ҳозиржавоблик, ўткир мушоҳада, зеҳн ва ўзига хос бир кайфият бўлганлиги табиий. Бироқ Машраб сулукдан жазбага етган. Д. Ҳамроева таъкидича: “Яъни, аввал солиқ, сўнгра мажзуб бўлган. Айримларда эса аввал жазба ғалаба қилган. Улар шундан сўнг сулукка кирганлар. Албатта, жазба Ҳақнинг ўз севган бандасига эҳсон. Аммо пир шу йўл билан муриди тарбия этиши мумкин. Машраб бу вақтнинг ўзида сулук ва жазбадан тарбия топган. Ундаги бу хислатни кўрган мулло Бозор охунд уни Қашқарга йўллади”¹⁴⁷.

Машрабшунос олим Исматуллоҳ Абдуллоҳ шоирни отаси мулло Бозор охундникига олиб бориши, у ерда тасаввуфий илмларни эгаллаши, Ҳофиз ва Румий шеърятига қизиқиши, бу унинг тасаввуф асарлари ёзишга ундагани ҳақида қуйидаги фикрларни келтирган: “Ўғлидаги кучли истеъдодни сезган Валибобо ёш Машрабни ўша вақтда Фарғона водийси сўфийларининг раҳнамоси бўлган наманганлик машхур эшон Домулло Бозор охундга (в. 1668) олиб бориб топширди. Эшон Машрабни ягона Аллоҳга эътиқод, дунё ҳаётидан воз кечиш руҳида тасаввуфнинг қонун-қоидалари асосида тарбиялади. Шоир унинг қўлида араб тили, адабиёти, Қуръон, ҳадисларни ва тасаввуф адабиётини чуқур ўрганди. У ўзбек, араб ва форсий тилдаги адабиётни мукаммал эгаллади”¹⁴⁸.

Мулло Бозор охунд ва Ҳидоятулло Офоқхожанинг шу чоққача мартаба ва мақоми, мавқеи ва обрўси сақланиб келишида мурид Машрабнинг ўрни бордир.

Хожа Исматуллоҳ Абдуллоҳ «Хожа Убайдуллоҳ мулло Бозор охунд»¹⁴⁹ номли илмий мақоласида Фарғона водийсининг машхур муршид, пири авлиёларидан бўлмиш мулло Бозор охунд ҳақида қуйидаги фикрларни келтирган: Ота-боболаримиз уни яхши билишган. У халқ тилидан тушмаган, номи тилдан-тилга ўтиб зикр қилинган.

“Қабри Наманган халқининг зиёратгоҳи бўлган, қабр ёнидаги мадрасада юзлаб толиби илмлар ўз илмий камолотларини такомиллаштирганлар, ўзларини

¹⁴⁷ Ҳамроева Д. Машраб ҳақидаги афсона ва ҳақиқатлар // Ишонч. 2004 йил, 7 май.

¹⁴⁸ Ўша асар, ўша жой.

¹⁴⁹ Абдуллоҳ Исматуллоҳ. «Хожа Убайдуллоҳ мулло Бозор охунд» // Наманган ҳақиқати. 2005 йил, 16 май.

мулло Бозор охунд муриди ҳисоблаб, унинг йўлини тутиб, тасаввуфий тариқат йўлидан борганлар. Шундай қилиб бу буюк валий нафақат ўз замонида, балки 300 йил давомида халқимизнинг севган авлиёси, муридлар – пири бўлиб келди.

Унинг мақбараси 1934 йили ер билан яксон қилиб текисланди, мадраса ва масжид вайрон этилиб, ўрнига бино қуриб юборилди¹⁵⁰.

Исматуллоҳ Абдуллоҳнинг ёзишича, мулло Бозор охундни билган кексалар 30-йилларда йўқотиб юборилган.

Чуст шахрининг қозикалони мулла Масъуд Маҳмуд мулло Муҳаммад Мурод «Қиссаи Машраб» асарини рус тилига таржима қилган, Туркистонда яшаган шарқшунос Н.С.Ликошин(1860-1922)нинг илтимоси билан унга мулло Бозор охунд таржимаи холи ҳақида сўзлаб берган экан: «Ҳақиқий муҳаббат кўеши, илм осмонининг тўлин ойи, ҳақиқат денгизининг дури яктоси, фан боғининг булбули гўёси, донолик чашмаси, Наманган авлиёларининг сўнггиларидан бири, Аллоҳнинг сидқан ибодат қилувчи бандаси, ўз мўъжизалари билан шуҳрат қозонган мулло Бозор охунднинг насаб шажараси Муҳаммад Ҳанафий Али ўғлига бориб етади. Шундай қилиб, ҳазрати Шери Худонинг авлодларидандир. Бу авлиёнинг отаси Султон Муҳаммадхон Бобур Қорахон ўғли бўлиб, унинг аждодлари шажараси қуйидагича, отаси Бобур Қорахон Қобил Қорахон ўғли, ундан олдингилар Гадой Қорахон, Султон Қорахон, Санжар Қорахон, Жиҳот Қорахон, Жамол Қорахон, Чоғиз Қорахон, Мансур Қорахон, Авлиё Қорахон, Бузар Қорахон, Қилич Қорахон, Абдуманнонхон, Абдуфаттоҳхон»¹⁵¹.

Авлиёнинг номи Хожа Убайдуллоҳ бўлиб, у киши подшоҳ хожа домулло Бозор охунд номи билан машҳурдир. Унинг фазилат ва мўъжизалари ададсиз, бу авлиёнинг Аллоҳга бўлган иштиёқи шунча кучли бўлганки, қачон Аллоҳ номини зикр қилса, оғзидан олов ёлвириб чиқар, ўтирганларининг барчаси олов нурини кўришган. Унинг отаси аввал туркистонлик авлиё ҳазрати султон Яссавий мақбараси ёнида яшаган. Кейин у ердан Қўқон шаҳри яқинига кўчиб

¹⁵⁰ Хожи Абдуллоҳ Исматуллоҳ. Меҳрибоним сен ўзинг. -Наманган, «Наманган» нашриёти, 2006. –Б.20.

¹⁵¹ Ўша асар. –Б.21.

келган. Бироз вақт ўтгач, Наманганга кўчиб келиб уйланади ва иккита ўғиллик бўлади, улардан бири ҳазрати авлиё мулло Бозор охунд, иккинчи ўғли ҳазрати Олим хожа бўлган. Отаси Наманганда вафот этгандан кейин унинг ўрнини мулло Бозор охунд эгаллайди. Бу вақтда авлиё Мирзо Баҳодир Бухорий яшаган эди. Домулло Бозор охунд бу пирдан иршоднома (йўлланма) олади. Ҳозирги кунда мулло Бозор охунд қабри Наманган шаҳрининг ўртасида Курашхона гузари маҳалласига қўйилган. Унинг ёнида отаси султон Маҳмуд қабри жойлашган. Мулло Бозор охунд ўтган акаси вафотидан сўнг унинг ўрнини эгаллаб, муридларига раҳнамолик қилган ва ўзидан кейин авлодлар қолдириб кетган. Ҳозир улар мулло Бозор охундга тегишли уйда яшамокдалар: Бу авлодлар қуйидагилар: Атоуллоҳ Хожа, Катта Хожа, Ҳамро Хожа ва Подшоҳ Хожа. Мулло Бозор уйи унинг ва отасининг қабридан 200 метрча нарида жойлашган. Унинг вафоти муносабати билан битилган тарих ҳисоби қуйидаги шеърда ифода этилган:

“Менинг жоним мулло Бозор охунд вафоти кунини билишни истади ва ғойибдан овоз эшитилди:

(Биринчи мисранинг форчаси берилмаган)

«Булбул бирафт аз боғи илм»

(Булбул илм боғидан чиқиб кетди)

Бу ерда «Боғи илм» сўзини абжад билан ҳарфлар рақамларини қўйиб ҳисобласак, Бе – 2, алиф – 1, ғайн – 1000, айн – 70, лом – 30, мим – 40, жами - 1443 бўлади. Бу санада «булбул» (64)ни чиқариб ташласак, 1079 чиқади. Бу мулло Бозор охунднинг вафот этган йили, мелодий ҳисобда 1668 йил бўлади. Мулла Масъуд Қози «Авлиё бундан 241 йил илгари вафот этган» деди. 1079 га 214 қўшсак 1320 (мелодий 1902) йил бўлади. Демак, Н.С.Ликошин мулло Бозор ҳақидаги маълумотларни мулла Масъуд Қозидан 1902 йил олган¹⁵².

Мулло Бозор охунд Бобораҳим Машрабдек буюк авлиё, жозибатор шоир, Ўрта Осиё тасаввуфи йирик намояндасининг биринчи устози, пири муршиди бўлган. Машраб ундан Қуръон, ҳадис илмларини, араб ва форс тилларини

¹⁵²Ўша асар. –Б.21.

ўрганди. Тасаввуф сулуки йўл-йўриқларидан таълим олди. Ўз асарларида мулло Бозор охунд номини мароқ билан ёзди. «Қиссаи Машраб»да мулло Бозор охунд билан Машраб орасида бўлиб ўтган суҳбатлар, баҳслар ҳақида ривоят қилинган. У ерда мулло Бозор охунд «Бузрук киши», «Ҳазрати эшони мулло Бозор» каби номлар билан тилга олинган.

Эшон кўрдиларки, Машрабда ажаб ҳолати бордир. Айдилар: «Эй, девона, хуш келдингиз». Шох Машраб эшони мулло Бозорни илтифотлариға бу ғазални ўқудилар:

Ишқинг ўтиға куйноли келдим,
Ойдек юзингни кўрголи келдим.
Савдойи зулфинг тушди бошимға,
Сандин давосин сўргали келдим.
Баҳрингга кирдим ғаввос бўлай деб,
Бир дури мақсуд олғали келдим.
Мендин сўрасанг, эй гулўзорим,
Маҳви жамолинг бўлғоли келдим.
Осий қулингман ёниб гунаҳдин
Астағфируллоҳ айтғоли келдим.
Қофила кетти, манзилға етти,
Мен ҳам аларға етголи келдим.
Соқи қадаҳни қилғил муҳайё,
Ваҳдат майидин ичголи келдим.
Раҳмат эшигин Машрабга очгил,
Ишқинг кўйида ўлғоли келдим¹⁵³.

Машраб илк сабоқни Мулло Бозор Охунддан олиб, у кишининг марҳаматига эришди, чунки Наманган шахрининг уламои замони, даврининг яктоси, парҳезкор ва нозиктаъб аллома ёш Машрабдаги истеъдод ва нуктадонликни, юксак зеҳни, қувваи ҳофизанинг баландлигини тез илғай олди, унинг хонадонида Шарқ алломаларининг жамики нодир асарлари

¹⁵³ «Қиссаи Машраб». –Т.: Ёзувчи, 1992. –Б.18-19.

жамланган бўлиб, етук шогирд уларни тез ўзлаштириб олгани уни лол колдирди, яна унга ишлов берилишини ўткир дид билан англади ва камолот чўққисига чиқишини онгли фахмлаб, Офокхожа унга сайқал беришини тафаккур қилиб, улуғ пир Офокхожа тарбиясига жўнатди.

Машраб ва Офокхожа

Баъзи адабиётларда Машрабдаги илмга, айниқса тасаввуфга бўлган чуқур муҳаббат ва иштиёқни сезган Бозор охунд шоир ўз тасаввуфий илмини тўла камолотга етказишини истаб, уни 15 ёшида янада машҳур ва заковатли эшон Офокхожа ҳузурига Қашқарга юборади. Исматуллоҳ Абдуллоҳ Машрабни 15 ёшида Қашқарга кетганлигини айтган, йўқ Машраб тахминан 21-22 ёшларида Офокхожа даргоҳига борган. Мана шу даврдан то умрининг охиригача Машраб ҳаётида сарсон-саргардонлик йиллари бошланди. Етти йиллик оғир тайёргарлик, ўзининг жисмоний ва руҳий қобилиятини чиниқтириш туфайли Машрабга тасаввуфий мажзублик сингиб борди. У тасаввуф илмини тўла эгаллади. Офокхожа даргоҳида унинг кўплаб муридлари, мухлислари бўлган¹⁵⁴.

Бобораҳим Машраб дастлабки таълимни асли наманганлик, Бухорода таҳсил олиб қайтган мулло Бозор охунддан олган. Бироқ ҳирқани қашқарлик ҳазрат Офокхожа ҳузурига кийган. «Офок» деган сўзнинг маъноси «Қутб ул-олам» демак бўлиб, «Қиссаи Машраб»да шундай дейилади: “дунёда икки Офок ўтубдурлар: бирлари Хожа Абдулхолик Ғиждувоний, яна бирлари Офокхожамдурлар. Машраб андиша қилдики: «Мундоғ юргонимдан андоғ зоти шарифни хизматлариға борсам беҳроқдур», - деб бу ғазални ўқудилар:

Надоматда тўкуб ёш, васлинг излаб юргоним беҳроқ,
Ғаму дардинг рафиқ айлаб, мудом оҳ ургоним беҳроқ.
Жаҳон айвонида юрган, муҳаббат ўтиға куйган,
Суяр қуллар изини кўзларимга сурганим беҳроқ.
Ўшал Мажнуни ҳайрондек юрак-бағрим оқар кўздин,
Санамни ҳажрида саҳрову чўлни кезганим беҳроқ.
Қиёмат ҳашргоҳида сўралғай барча кирдорим,

¹⁵⁴ Ўша асар. –Б.24.

Яқомни чок этиб Аллох, букун дод этганим беҳроқ.
Муяссар бўлмаса жаннат ичида давлату дийдор,
Биҳиштдин кечибор дўзах ичида куйгоним беҳроқ.
Хазон бўлмай гулистони баҳори умр, эй Машраб,
Сахар вақтида булбулдек фиғонлар қилганим беҳроқ¹⁵⁵.

Аёнки, «Офоқ» унвони буюк тахайюл соҳиби эканликдан далолат беради. Мулло Бозор охунд Машрабни Қашқарда оламини сўраб турган валий ва мажзуб сўфий Офоқхожага юборади. Чунки Бобораҳим бунга маънан лойиқ эди. Бизнинг адабиётларимизда таъкидланганидек, «шаккоклик қилгани учун эмас. Офоқхожа ислом мазҳабларидан бирининг (кодирия) асосчиси бўлмиш Махдуми Аъзамнинг чевараси эди. Офоқхожанинг турк тасаввуф адабиётига қўшган ҳиссаси катта. У киши зикри самонинг Хуфия тариқасига мансуб эди. Бобораҳим бу зот томон йўлга чиқаркан: Қашқар тарафидан бир Марди Худони иси келадур», дея ният қилган. Бобораҳим Офоқхожа ҳузурига Наманган, Лангар, Балиқчи, Андижон ва Ўш орқали келади. Йўл-йўлакай азиз авлиёларни зиёрат қилишни ҳам қанда қилмайди. Жумладан Машраб ҳақидаги манбаларда айтилишича, у Ўшда Осаф ибн Барҳиёнинг афсонавий қабрини зиёрат қилади. Маълумки, Осаф ибн Барҳиё Сулаймон пайғамбарнинг пири бўлиб, тасаввуф адабиётида у зот комил инсон сифатида талқин қилинади¹⁵⁶.

Ўшдан тўғри Қашқарга ўтган Бобораҳим Офоқхожа остонасига шундай муножот билан кириб келган:

Даргоҳингга бир ожизу афгор келибман,
Арзи дилимни айтмак учун зор келибман.
Йўқтур илгимда санга бир тухфае лойиқ,
Жуз зилли гунаҳ эл ичида хор келибман.
Рад қилма қабул айлаки шармандалиғимдин,
Расвою сари кўчаву бозор келибман.
Бозори жаҳон ичра ўшал шаҳри адамдин,

¹⁵⁵ Ўша асар. –Б.24.

¹⁵⁶ Ёқуб А. «Мақбули ҳидоят бўлойин деб гуноҳ эттим» / Ғойиблар хайлидан ёнган чироклар. –Т.: «Ўзбекистон», 1994. –Б.280.

Жон нақди била санга харидор келибман.
Лутф ила карам айлаву дардимга даво қил,
Дармон тилабон соҳиби озор келибман.
Зор ила тавалло қиладур хаста бу Машраб,
Оч парданиким, толиби дийдор келибман¹⁵⁷.

Маълумки, Баҳоуддин Нақшбанддан кейин унинг таълимотини Хожа Аҳрор (1404-1490) давом эттирди. Ундан кейин эса 1515 йилдан бошлаб Хожа Аҳмад Косоний нақшбандия раҳнамоси бўлди. Аҳмад Косонийдан кейин Қашқарда унинг таълимотини ёйган навбатдаги йирик сўфий пир Офоқхожа эди. О. Жалилов фикрича: Офоқхожа Хожа Аҳмад ибн Жалолиддин хожаги Косоний Даҳбедий Махдуми Аъзам (1461-1542), у муборак зотнинг ўғли Муҳаммад Имин (Хожа Калон) (вафоти 1005 (1596-97й.)), у зотнинг ўғли Хожа Муҳаммад Юсуф (Мозор подшоҳ)нинг уч ўғлидан биринчиси – Иноятиллохожа, иккинчиси Ҳидоятиллохожа (Офоқхожа вафоти 1694) ва учинчиси Вилояттуллохожа бўлиб, Офоқхожа Махдуми Аъзамнинг чеварасидир.

Офоқхожани Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиё, Шимолий Ҳиндистон, Чин, Мочин, ҳатто Русия мусулмонлари ҳазрати валийлардан ҳисоблайди.¹⁵⁸

Офоқхожа тасаввуф-сўфийликни-нақшбандия таълимотини давлат миқёсига олиб чиқди. Яъни давлатнинг ҳукмрон таълимотига айлантди. Нақшбандия сулукининг Шарқий Туркистондаги оқимини яратди. 300 мингдан кўп мурид-мушрифлар орттирди, уларни ўз ғоялари учун хизмат қилдирди¹⁵⁹.

¹⁵⁷ Қиссаи Машраб. –Б.30.

¹⁵⁸ Жалилов О. «Офоқхожа маноқиб». -Андижон, «Ҳаёт» нашриёти, 2001. –Б.17.

¹⁵⁹ Офоқхожа Қумулда, (Шарқий Туркистон) – 1625 туғилган, 1694 йил Қашқар вилоятининг Қўқўн қишлоғида вафот этган. Офоқхожа ислом ва тасаввуф илмининг йирик тарғиботчиларидан бири ва Ёрқент хонлигида тахтада ўтирган хожаларнинг дастлабкиси. «Офоқ» («Ёруғ дунё» ёки «ёруғлик эгаси» «Офоқхожа, яъни уфқлар, дунё кутби, олам хожаси, ягона авлиё» маъноларини ифодалаган. Хожа номи билан машҳурдир. Офоқхожа ёшлигида отаси Муҳаммад Юсуф (ибн Эшон Калон) билан турли шаҳарларда юриб билим ва тарбия олган. 1638 йилда Қашқарга келиб, отаси вафотидан сўнг бу ердаги октоғлик хожаларга бош бўлган. 1670 йилда Ёрқент хонлигида юз берган ички курашлар натижасида Офоқхожа Қашқарни тарк этиб Туркистон шаҳарларида, қалмоқлар (ойротлар) орасида ва Хэши йўлагидидаги (Хэсиизоулон) вилоятларида диний тарғибот ишлари билан шуғулланган. 1678 йилда Тибетга бориб 2 йилга яқин яшаган ва бу ерда будда дини вакиллари билан яқин алоқада бўлган. 1680 йил Тибет зодагонлари ёрдамида ойротлар хони билан танишган. 1681 йил қалмоқлар томонидан Ёрқент тахтига ўтказилган. Бу узокқа чўзилмаган. Унинг жасади Ёғду деб номланган жойдаги ота-бувилари қабри ёнига дафн этилган. Шундан бошлаб ушбу қабристон «Офоқхожа мазори» деб номланиб, зиёрат масканига айланган. Қаранг: Ўша асар. –Б.12.

Офокхожа (уйғурларда-Апақ хожа)нинг ҳақиқий исми Ҳидоятуллоҳ Хўжа ибн Муҳаммад Юсуф. Ўтмишда Шарқий Туркистонга келган мусулмон дини пешволарини асосан “эшон”, “хўжа”, “сайид”, “тўра” каби қўшимча номлар билан аташар эдилар. Улар моҳиятан синоним ҳисобланади. Маъноси “олий жаноб”, “диний арбоб”нинг мазмунига тенг. Бу номларнинг биринчиси ва иккинчиси-форсча, учинчиси-арабча, тўртинчиси-туркийча¹⁶⁰.

Ҳидоятуллоҳ хўжа 1625 йили Қумул шаҳрида таваллуд топади, 12 ёшида отаси муҳаммад Юсуф билан Қашқар шаҳрига кўчиб келади. Секин-аста XVII асрнинг иккинчи ярмида йирик эшон сифатида шуҳрат қозонади. Маҳаллий халқ Ҳидоятуллоҳ эшонни айниқса, буюк бобоси ёди ҳурматига уни тавоф қиларлик даража эъзозлашар, ночор вазиятга тушиб қолишганда “Ё пири” ёки “Ё Баҳоуддин Балогардон” дейиш ўрнига шу пирнинг номини айтиб мадад тилашадиган бўлишади¹⁶¹.

Адабиётшунос Исомиддин Салоҳий Машраб ва унинг пири Офокхожа ўртасидаги ўта жиддий ва нозик вазиятни, Офокхожанинг Шарқий Туркистонда тож-тахтни эгаллаши муаммосини ва у ўз замонининг пиру-муршид даражасига кўтарилган «офок» эканлигини, шунингдек мурид Машрабнинг ҳазрат хонадонига боришдан кўзланган мақсадни ҳаққоний, чуқур, илмий ёритиб берди¹⁶².

Мусулмон Шарқида ҳар бир касб-хунар ва илм толиби пир-муршид таълимидан баҳраманд бўлиши шарт ҳисобланган. Пир муридга маълум соҳада таълим бериш билан бирга уни турли ҳаётий синовларга йўлиқтириб, маънавий баркамол шахс бўлиб етишишига ҳам алоҳида эътибор берган. Бу ҳолат собиқ қизил матбуотда «кулдай эзиб ишлатиш» тарзида изоҳланиб келинди. Машраб ҳам Офокхожа даргоҳида етти йил синов ва чиниқиш жараёнини бошидан кечирган. Хожанинг чин муҳаббатини қозонган. Бу ўринда шуни ҳам эслатиб ўтиш лозимки, Бобораҳим Машраб сўфийлик таълимини такомиллаштириш учун 22 ёшларида Офокхожа эшон даргоҳига келар экан, у назарий жиҳатдан

¹⁶⁰ Э. Мусурманов. Раҳимбобо Машраб ҳақида янги маълумотлар. –Б. 47.

¹⁶¹ Ўша асар. –Б. 48.

¹⁶² Салоҳий И. Ижтимоий муносабатлар қурбони // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1997 йил, 14 февраль.

ғоятда етук сўфий эди. Мана биргина далил: Офокхожа эшон Бобораҳим Машраб билан биринчи бор учрашгандаёқ уни синаш учун форс сўфий шоири Ҳофиз Шерозийдан бирор нарса ўқишни буюради. Машраб Ҳофизнинг сўфиёна шеърларини шундай ёниб айта бошлайдики, Офокхожа чидаёлмай, қўлларини кўтариб:

«-Ҳой, бас... Агар мундин зиёда ўқисанг куюб кетурман» («Девони Машраб», тошбосма, Тошкент, 1900), деб нидо қилади».¹⁶³ Эшон Машрабнинг ўз шеърларини ҳам завқ билан тинглайди, дуо қилиб елкаларига қоқади. Офокхожа эшон назарида Машраб Ҳақ висолига етиш бўсағасида турган комил толиб эди. Лекин пир унда руҳоний дунёдан пастга тортиб турувчи кўз илғамас ипларни ҳам кўради. Шу тариқа уни етти йил парваришлаб, камолга етказди. Собиқ шўро матбуоти ва ўша даврда яратилган илмий ишларда эшон томонидан Машрабнинг шахват томирига қизитилган муҳр босилиши ваҳима билан тасвир этилди, баҳсга арзимайдиган хулосалар чиқарилди. Улар Бобораҳим Машрабнинг талаб йўлида ана шу хилдаги муолажага муҳтож эканлигини англаб етишдан узоқ эдилар.

Адабиётшунос И. Салоҳий эътирофича: “Расмий илмий-кузатув ишлари ва бадий асарлардаги Офокхожа эшон ва Машрабни бир-бирига қарши қўйиб, чиқарилган хулосалар асоссиз ва уларга ишонил кишини чалғитади. Офокхожа эшон ва унинг фарзандлари Бобораҳим Машрабга катта ҳурмат ва муҳаббат назари билан қараганлар. Машраб ҳам бу хонадонга юрагини боғлаб яшаган”¹⁶⁴. Машраб қалбини, маънавиятини пири Офокхожага нафақат боғлаб яшаган, у пирининг хоки пойларини кўзларига тўтиё қилиб яшаган, «соёи пир» қанотида яшашни ғанимат билган. Муддаога, Ҳаққа етишишнинг, уни Илоҳ билан дийдорлашувнинг воситаси деб билган. Унинг бошқа муридлардан фарқи шуки, шоир уни йўлдан озганларга раҳнамо деб билган, Аллоҳ йўлини кўрсатувчи, уни танитувчи улуғ «Кимё» деб атагани ҳолда «Жумладин бегона бўлғил, ошнони ташлағил» деб унга эргашган. Пирнинг ҳар бир гапини

¹⁶³ Ўша асар, ўша жой.

¹⁶⁴ Ўша асар, ўша жой.

бажаришни у шарт деб билган, уни офтобга, Каъбага қиёслаган, бу ҳол унинг «Амри пир» мухаммасида акс этган:

Қудсийларга Каъбадин ортиқ сафодур амри пир,
Дийну ботинга ҳам чун кимиёдур амри пир,
Офтоби нури чашми ваззуҳодур амри пир,
Асли бўлсанг, кулли бу дарга даводур амри пир,
Хоки пойи кўзларимга тўтиёдур амри пир.
Пирга қўл топширдинг, эмди мосувони ташлағил,
Эй жигарбандим, бу кун сан муддаони ташлағил,
Жумладин бегона бўлғил, ошнони ташлағил,
Хотирингдин дам-бадам ҳирсу ҳавони ташлағил,
Бохабар бўлгилки, бас, амри Худодир амри пир.
Бир такаллум айласа, сўзини сан Қуръонча бил,
Оғзидин ҳар куфр чиқса, куфрини иймонча бил,
Пир сани оташга солса, жаннати Ризвонча бил,
Соёи пирни ғанимат чун нури иймонча бил,
Охиратнинг йўлида пушти паноҳдир амри пир.
Бора-бора пир сани охир Худога еткурур,
Хизматини яхши қилсанг, муддаога еткурур,
Рахматан лилолабийндек Подшога еткурур,
Амри пир бирла келибсан, Мустафога еткурур,
Кулли исёнингга ҳар дам зўр жазодир амри пир.
Машрабо, ҳар муриднинг орқасида фарқи бор,
Мурда бўл, пирга ўзунгни ташлагил, эй марди кор,
Амри пирни гар улуғ тутсанг, кўрасан сан дидор,
Амри пирни жо-бажо қилсанг, Ҳажи Акбарча бор,
Йўлдан озган осиларга раҳнамодур амри пир¹⁶⁵.

Академик Евгений Эдвардович Бертельс таъкидлаган мурид пир кўлида мурда ҳолатида бўлиши шеърда ҳаққоний ёритилган.

¹⁶⁵ Машрабнинг янги топилган ғазаллари // “Ўзб. адаб. ва сан.”. 1998 йил, 4 август.

Офоқхожа ва Машраб ўртасидаги ўша давр, тарихий шароит ва ижтимоий-сиёсий муҳит ҳақида Машраб тадқиқотчиси Д.Хамроева изланишлар олиб бориб, шундай фикрга келган: “Офоқхожа ва Машраб адабиётшуносликнинг энг қизғин мавзуларидан бири. Шайбонийхон Марказий Осиёни эгаллагач, Фарғона ҳокими ўрнида турган Саидхон Шарқий Туркистонга қочиб кетиб, 1514 йилда у ерда Саидийа хонлигини ташкил этади. Махдуми Аъзам авлодлари эса ушбу хонликка хизмат қилган. XIV-XV асрга келиб, тасаввуф оқими катта сиёсий кучга айланган. Халқни бошқариш учун ҳам бирор-бир пирга боғланганлар. Саидийларнинг сўнгги вакиллари Исмоилхон ҳам Офоқхожага мурид бўлган. Аммо давлатда юз бераётган инқирозларни кўрган Офоқхожа тожу тахт даъвосини қилади. Чунки Косоний Даҳбедийнинг иккинчи хотинлари, Исҳоқхожанинг онаси чингизийлардан бўлган. “Тарихи хамида”да келтирилганидек, Офоқхожа Исҳоқ хожа авлодларига боғлиқлиги туфайли ўзини хонликка муносиб ҳисоблаган”¹⁶⁶.

Шарқшунос олим Абдусаттор Жуманазар кўп йиллар XVII-XVIII асрлар сўфий мутасаввифлари Сўфи Оллоёр, Бобораҳим Машраб ҳаёти, фаолияти, ижоди ҳақида изланиб, қайноқ баҳс-мунозараларга бой бўлган илмий тадқиқотлар яратиб келаётган олимлардан. Мутасаввифлар Сўфи Оллоёр, Бобораҳим Машраб ҳақида мунозарали муаммо ва ечимларни ўртага кўйиб қалам тебратмоқда. Муаллиф “Офоқхожанинг ҳукмронлик даври” ҳақида тадқиқотида шундай фикрларни илгари сурган: “Офоқхожа 1682 йили Ёрканд хонлигини тўлиқ тасарруфига киритади. Лекин у қалмоқ хони Ғалдан Бушукту кунтайжига вассал эди. Унга белгиланган шартлар асосида ўлпон тўлаб турарди. Аввалига Турфон томонлардан Бобохон султоннинг катта ўғли Абдурашидхонни шунчаки номигагина тахтга ўтқозишади. Аммо у Офоқхожа билан рақобат қилишга кўзи етмайди”¹⁶⁷.

Ёркент хонлиги мустақилликка эришиб, давлат кучая бошлаганида, Офоқхожа ва Муҳаммадаминхон ўртасида кескин келишмовчилик пайдо

¹⁶⁶ Хамроева Д. Машраб ҳақида афсона ва ҳақиқатлар // Ишонч, 2004 йил, 7 май.

¹⁶⁷ Жуманазар А. Машраб муаммо ва ечимлар. -Т.: “Академнашр”, 2015. –Б.61.

бўлади. “Ҳидоятнома” ва “Маноқиби Офоқхожа” муаллифлари бу курашда Муҳаммадаминни қоралайди. Айтишларича, Муҳаммад Аминхон пир билан жанг қилишни истамай Или, Еттисув тарафларга кетиб қолади ва ўша тарафларда ўлдирилади. Офоқхожа мамлакатнинг яқка ҳукмдори бўлиб олади ва 1694 йили сентябр ойларида вафот этади. У амалда 11 йил (1682-1693) давлатни бошқаради. Собиқ Ёркент хонлигининг тикланишига йўл қўймайди¹⁶⁸.

Машраб билан Офоқхожа ана шу вақтда ижтимоий-сиёсий сабабларга кўра ажралишади. Бу ҳақда «Тазкираи қаландарон»да ҳам ишоралар бор. Етти йил Офоқхожа даргоҳида хизмат қилган шоир иршод олмай, у ердан кетишга мажбур бўлган, чунки Машраб руҳоният кишиси эди. Адабиётшунос Д. Ҳамроева фикрича: У бошқа қаландару муридлар сингари пир билан тахт учун курашда юра олмасди. Узоқ вақт машаққатларда юрган Офоқхожа 1692 йилларда муриду мухлислари ёрдами билан тахтни эгаллайди. Устоз ва шогирдлик одобини сақлаган Машраб пири хузурига қайтиб боради. Манқабаларда айтилганидек, Машрабнинг иккинчи марта Қашқарга қайтиб бориши ана шу даврга тўғри келади¹⁶⁹.

Д. Ҳамроевнинг «маънавий қониқиш ололмади» деган фикрини сўфиёна, таҳлил этсак, Машраб Офоқхожа хонадонида асли руҳоният кишиси бўлиб бўлган эди, у дунёни кезиши керак эди. Д.Ҳамроева таъкидлаганидек «у ҳақиқатга маърифатдан, маърифатга риёзатдан, риёзатга саёҳатдан етишган» сўфий эди.

Адабиётшунос Абдумалик Ёқуббек Бобораҳим Машрабнинг тасаввуфий қарашлари ҳақида озу соз ижод этган тадқиқотчи. У Машрабнинг эркаклик хусусиятидан маҳрум этилиш, Офоқхожа бир канизак туфайли эмас, балки пир назарига тушиш учун Машраб томонидан қилинган баҳона, сохта айб сабабини шу даражада моҳир адабиётшунос тадқиқотчи сифатида талқин этиб берганки, шу кичик илмий тадқиқот – мақола пир ва мурид ўртасидаги нозик муаммони ойдинлаштириб берган. Жаҳон адабиётининг классикларидан бири, француз

¹⁶⁸ Ўша асар. –Б.62.

¹⁶⁹ Ҳамроева Д. Машраб ҳақида афсона ва ҳақиқатлар // Ишонч, 2004 йил, 7 май.

ёзувчиси Александр Дюманинг «Граф Монте Кристо» романида бош қахрамон Эдмон Дантес ноҳақликдан сувлик-орол ўртасидаги Иф калъасига тушиб қолади. Шунда денгиз шовқини, сувнинг жилваланиши, мавжини тасвирлашда қийналаётган муаллиф ҳовлисига фаввора қурдириб, унинг пасти-ертўлада ижод қила бошлаганда, бир куни сокин тунда «топдим, топдим» дея ўрнидан туриб кетади. Шамол эсган пайтда фавворадан чиқаётган сас худди денгиз мавжи ва шовқинини эслатади ва ёзувчи шу руҳни асарида моҳирлик билан тасвирлай олган. Чунки калаванинг учи топилган эди. Ҳали тадқиқотчилар Офоқхожа ва Машраб шаънига мағзава сочаётган, калаванинг учи йўқолган пайтларда Абдумалик Ёқуббек ўша йўқолган калаванинг учини сўқир кўзларга топиб берган, аммо бифарқлик шу даражада эдики, Машраб бичилгани ростлиги, аниқлиги учун Офоқхожага тош отиш зарур эди.

Абдумалик Ёқуб бу чигал, баҳсли муаммо хусусида тасаввуфдан хабарсиз, пир ва мурид ўртасига раҳна солганларга қарата шундай дейди: “Кўп баҳсталаб ўринлар «кескин синфийлик» нуқтаи назаридан ҳал қилинган. Шундай чигал хулосалардан бири Машрабнинг эркаклик хусусиятидан маҳрум этилиши масаласидир. Эмишки, жоҳил Офоқхожа бир канизагига ошиқ бўлгани учун шоирни шундай ҳолга дучор этганмиш. Бундай жоҳил хулоса шу бугунга қадар ҳаммани ишонтириб келди. Бу савол ҳалигача кўпчиликни қийнаб келаётир”¹⁷⁰.

Бобораҳим Машраб номини Офоқхожа қўйган: «Эй сўфийлар, сизлар гувоҳ бўлинглар, бу девонани отини Машраб қўйдим. Фикр аён: Машраб Офоқхожа ҳузурига келгунга қадар илми қолдан воқиф этди. У учун илми қол илми ҳол олдида бир касб эди. «Илми қол» далиллаши осон, ақлий хужжатлар асосига таянган дунёвий илмлар жами, илми ҳол эса шундаки, худди Рух сингари уни ҳам изоҳлаб, тушунтириб шу туйғу сабабли Машраб «валийи модарзод», яъни онадан туғма вали номига сазовор бўлган. Офоқхожа Машрабнинг кифтига қоққанларида унинг беҳуш йиқилиши – бу шоирнинг орифлигидан далолат беради. Яъни, худди шу ўринда Машраб ҳолнинг

¹⁷⁰ Ёқуб А. «Мақбули ҳидоят бўлойин деб гуноҳ эттим» / Ғойиблар хайлидан ёнган чироклар. –Б.279.

мушоҳада мартабасига етганди. Умуман Машраб тайёр солиқ эди. Энди фақат унинг дил хумига дамо-дам ишқ шаробини қуйиб турувчи пир лозим эди. Бу иш Офоқхожа зиммасига тушди»¹⁷¹.

Шоҳ Машраб ўз ҳолини кўрдик, ҳолати ўзгачадур. Билдик, илми ҳолни олдида илми қол бир касб, анга лойиқ бир ғазални ўқудилар:

Даъвийи ишқ этгани Мажнуни бенаво керак,

Ўзини хоксор этиб, дарбадари гадо керак.

Шому сахар фиғон этиб, ёр висолини тилаб,

Тун кечаларда уйғониб, ёш тўқубон дуо керак.

Жаҳду жадал бугун, эртани кечга қўймағил,

Орифи Ҳақ бўлай десанг Адҳами бо сафо керак.

Чикти расул мақом ошиб Жаброил эргашолмади,

Яъни бу сирни билгани орифи мунтаҳо керак¹⁷².

Машраб Офоқхожа хузурида уч йил ўтин, уч йил саноч-мешда сув ташиди ва яна бир йил эшигида кўриқчилик қилди. «Бу етти йилда бир пўстун кийдилар, ёзда чармини, қиш бўлса юнгини кияр эдилар:

Эй, биродарлар кийибман бир кийими етти йил,

Бас, машаққат тортмагунча лойиқи дийдор эмас.

Бу Машрабнинг Офоқхожа қўлида тасаввуфнинг амалий босқичларини босиб ўтганидан далолат беради.

Машраб Офоқхожа даргоҳидан кетгач, сўнг қайтиб келиб яна бир йил пир хизматида бўлади. Пирининг топшириғи билан Тошкандда имонсиз охиратга кетиш хавфида турган Нуриддин хожанинг иймонини сақлаб қолишида катта хизмат кўрсатади. Шундан Қашқарга қайтиб борганида Офоқхожа унга насиҳатлар қилиб, аввал ота-онасини зиёрат қилиб, сўнг Байтуллоҳга бориб, тавоф қилиб, Балх шаҳрига боришини тайинлайди. Шу билан бирга, ана шу Балх шаҳрининг ҳокими Маҳмуд қатағон томонидан бир баҳона билан қатл (шаҳид) этилишини олдиндан айтади.

¹⁷¹ Ўша асар. –Б.281.

¹⁷² Қиссаи Машраб. –Б.33.

Машраб онаси олдига келиб, у билан хайрлашаётганда бу сўзларни айтади: «Эй каъбам, мени пирим амр қилдиларким, аввал мартаба отанг бирла онангни хизматларига бориб, аларни ризо қилиб, ондин кейин Байтуллохга бориб, ондин сўнг равзаи мутаххир раҳмат хоҳи оламиёнга бориб тавоб қилиб, саёҳат қилиб, ондин ўтиб Балх шаҳрига келурсан. Сени Маҳмуд оталиқ ҳокими бир баҳона бирла шаҳид қилур, дедилар. Эмди, эй Каъбам мендин рози бўлуб оқ фотиҳа беринг, дедилар. Оналари, эшон Машрабни бошларидан етти мартаба айланиб, ҳамширалари ҳам айланиб, оналари зор-зор йиғлаб, эй болам, сендин минг мартаба розидурмен деб, бу сўзни айдилар», - деб ёзади¹⁷³.

Машраб ислом динининг қонун-қоидалари, унинг равнақини, унга руҳонийларнинг мададини, шунингдек, у диний раҳбар топганлигини, раҳбарсиз киши ҳассасиз-асосиз кўр ва ожиздек жарга қулаши муқаррар эканлигини, у Офокхожадек пири комил топганлигини фахр билан тилга олган:

Ки топмай раҳбарни ҳеч киши топмас Худоға йўл,
Чу кўру беасокашга бўлур хавфу хатар пайдо.
Бу йўл устида қолғон бенаво бир кўри ожизман,
Асокашсиз қадам қўйсам бўлур олдинда жар пайдо.
Келибдур поя-поя чун бу нисбат ушбу соатда,
Офокхожам пиримдин бўлди чун бору дигар пайдо.
Оти Исломки, андин бўлғусидир равнақи ислом,
Ки толибларға дам-дам айлаган нури дигар пайдо.
Жалолиддини Румий шайхи Олий айтиб ўтдилар:
Бўлур шахбозлар улдамки туркдин пир бўлар пайдо.
Бу сўзларни баён эттим мане девонаи Машраб,
Чораки бўлдилар манга ҳамма руҳонилар пайдо¹⁷⁴.

Эшон даргоҳидаги канизакларнинг бирига муҳаббати туфайли шоирнинг жисмоний жазоланиши масаласига келсак, бизнингча, бу онгли равишда қилинган ва шахват ўлдириш, ўз нафсини тийиш, тамоман илоҳий ишққа

¹⁷³ Жалилов О. Офокхожа маноқиби. –Б.10.

¹⁷⁴ Машраб. Девон. –Б.234-235.

берилиш ниятидаги расмий маросимларни эслатади. Машраб «фожеаси»ни шайх Шиблийнинг ўз кўзига мил тортиб кўр қилиши ёки Хожа Аҳмад Яссавийнинг ёруғ дунёни тарк этиб, қоронғу ғорга кўчиши билан ёинки ҳазрат Навоийнинг ўзларини тупроқ санаб, ёлғиз ўтганликларини қиёслаш ўринли кўринади.

Офоқхожанинг қиссада таъкидланишича, Машраб гарданига ўз муҳрини қиздириб босиши ҳам бу тахминни – расмий маросимни қувватлагандек кўринади.

Шу маънода Машрабнинг ўз пирига нисбатан чин ҳурмат-эҳтиромни умрбод сақлаб қолиши ҳам бежиз бўлмаса керак. Қисса маълумотларига кўра, шоир Қашқарга яна бир марта келади, кейинчалик эса, Офоқхожанинг Ҳиндистонда эканлигини эшитиб, ўша томон унинг зиёратига шошилади. Шоир асарларининг бирор ўринда, жумладан, қиссада ҳам Офоқхожа ҳақида салбий баҳо йўқ, аксинча унинг номи доимо иззат-икром билан тилга олинади. 1694 йилда унинг вафоти муносабати билан эса махсус марсия таърих ёзади¹⁷⁵. Шоҳ Машраб манзили мороҳилни тай қилиб, ҳазрати Офоқдин айрилғонларига афсус қилиб, бу мухаммасни ўқудилар:

Эй биродарлар нетай, ман ёрдин айрилмишам,
Фитна чашму, шўх, хуш рафтордин айрилмишам,
Булбули шўрида ман гулзордин айрилмишам,
Қошлари ё кўзлари хунхордин айрилмишам,
Бир пари талъат шакар гуфтордин айрилмишам.
Йўл адошиб ғамга тўйдум, ҳамсафардин айрилиб,
Мисли булбулман бу кун, ҳам болу пардин айрилиб,
Модари ёру биродар, ҳам падардин айрилиб,
Қолмасун ҳеч ким менингдек раҳбардин айрилиб,
Қўхна дунёни манга мотамсаро қилди фалак.
Машрабо ҳаргиз билолмассан улуғ асрорни,
Нури Аҳмаддин ҳатти гумбази давворни,

¹⁷⁵ Абдуғафуров А. Қалб қаъридаги кадрийлар. –Б.163.

Сан ғанимат бил, бу йўлда Аҳмади Мухторни,
Ҳам Абубакру, Умар, Усмон, Али қаррорни,
Фотимани нури чашмидин жудо қилди фалак...¹⁷⁶

Қисқаси Офоқхожа билан Машраб ўртасидаги ўзаро самимий – пир муридлик муносабатлари адабиётшуносликда жиддий бузилиб, ғоявий рақиб шахслар ўртасидаги душманлик муносабатлари тарзида талқин этилганки, бунда ҳам ўша сунъий сиёсийлаштиришнинг аниқ излари бор.

Фитратнинг ёзишича, Машраб Офоқхожа даргоҳидан ҳайдалгач, Ёркентга йўл олган. Халқ орасида ғайри табиий, айрим феъл-атворидан у ердан Хўтанга кетишга мажбур бўлади. Исломга зид ишлари учун уни ўлдирмоқчи бўладилар, лекин у диний далиллар келтириб, ўзини оқлайди. Кейин Гулжа шаҳрига йўл олади¹⁷⁷.

Исматуллоҳ Абдуллоҳ Фитратнинг баъзи фикрларига унчалик кўшилмайди. Бизнингча ҳам, Машрабни қувилди деб эмас, Офоқхожа хонадонини тарк этди десак тўғри бўлади.

Машраб Офоқхожа хонадоида муридлик пайтида йилқи боқиб, ўтинкашлик қилиб, ҳатто бир йил мешкобда сув ҳам ташиган. Нафсни ўлдириш учун пир хонадоида у ҳар қандай ишни сидқидилдан бажариши шарт эди. Хусайн Воиз Кошифий саққо (мешкобчилар) ҳақида: Билгилким, саққолар ҳам маддоҳларга кирадилар. Бироқ саққолар ғоят мўътабар кишилардурлар ва уларнинг рутбаси улуғдир:

Денгиз қаърига шўнғиган диловор эр,
Ё ғарқ бўлади, ё гавҳар олиб чиқар.

Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон» асарида Машрабнинг дастлаб Наманганни тарк этиши, мулло Бозор охунд билан ўрталарида кечган баъзи тушунмовчиликлар, Машраб ортидан қўйилган хуфялар, шоир қалбининг озор чекиши ва ниҳоят Намангандан кетиши сабаблари кўрсатилган: "...Алғараз Машраб халойиқ орасида машҳурлик топди. Машрабнинг ринд табиати,

¹⁷⁶ Қиссаи Машраб. –Б.82-83.

¹⁷⁷ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. –Т.: Маънавият, 2000. –Б.69.

оташнок ашъори ва ҳақгўйлигидан мутаассир кўймишди ва анинг теграсинда парвона бўлурди. Машрабнинг бир тоифа халойиқ ичра бу янглиғ бу турки сўфилар вужудига ғулғула солмиш. Ҳасаднинг зўрлиги андоқ даражада касб этмишки, Машраб борасинда охунд ҳазратларига фиску фуҷур сўзламишлар. Охунднинг муборак кўнгуллари озор топмиш. Машрабни дуоибад қилмишлар. Охири Маймоқ сўфи ва ҳамтабақлари муродига етмиш. Жаҳл ва фиску фуҷур нопок диллари лола бўлмиш бу энағар сўфилар шаккок, вале хуштаб ва оташ нафас Раҳимбобони ороға олиб муборак дандонларини синдуриб, эл аро кўп надомат ва маломат қилдилар¹⁷⁸. Ривоят қиладиларки: “бу машъум ҳаводисдан сўнг Раҳимбобо «Тақсир охундим, неча халойиқ низо айлаб кеча ва кундуз мани пойлаб юрурлар ва кўп маломат қилурлар. Эй охундим, менинг орқамдин мўралағичлар кўюб, шармисор қилмоқ орзусида эркансиз. Энди бу юрт сизга бўлсин. Бир ғилофга икки шамшир сиғмас эркан, бизга йўл бўлсин, Аллоҳу акбар», дея Наманганни тарк этмишлар эмиш. Машраб бағоят озурда хотир, паришон кўнгул ва аламангез бўлуб, Наманганни тарк этмоқликдин ўзга иложи қолмади¹⁷⁹.

Офоқхожа илмда ҳар томонлама етук, айниқса шеъриятда ниҳоятда нуқтадон воиз ва аллома эди. У Машрабдаги ўзига хос истеъдодни ва идрокни илғай олди ҳамда кўра билди. Бу ҳақда А.Абдуғафуров шундай дейди: “Афтидан, Офоқхожа билим доираси жуда кенг, жумладан, бадий адабиётдан ҳам анчагина хабардор бўлган, хусусан, шеъриятнинг кадр-қимматини, унинг оммага таъсир кучини яхши тушунган. Шу боис, унинг даргоҳида шеърият ҳам юқори баҳоланган. Машраб ҳақидаги қисса маълумотлари худди шундан гувоҳлик беради. Бобораҳим билан илк учрашувдаёқ Офоқхожа уни шеъриятдан ўзига хос имтиҳондан ўтказди, жумладан, Хўжа Ҳофиз Шерозий ва ўз ғазалларидан ёддан ўқишни талаб қилади. Бу синовдан муваффақиятли ўтган Бобораҳимга, қиссада ёзилишича, Офоқхожа «Машраб» тахаллусини беради. Бу маълумотнинг ҳақиқатга қанчалик мувофиқ эканини айтиш қийин.

¹⁷⁸ Боғистоний Исҳоқ. Тазкираи қаландарон // «Шарк юлдузи», 1990. №8. –Б.155.

¹⁷⁹ Ўша асар. –Б.155.

Ҳар ҳолда, айрим асарларда (шоирнинг) «Машраб» тахаллусини Офокхожа кўйганлиги аниқ равшан қайд этиладики, бу бежиз бўлмаса керак»¹⁸⁰.

Машраб тариқат таълими абадий эканини айтиб, азиз зотларни зикр қилиб, муршиди комилга эътимодини бундай баён этади: “Тарчи ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) бу оламдан кетган бўлсалар-да, лекин у зотнинг нисбати Аллоҳнинг мардларидан пайдо бўлиб туради, ул зотнинг ҳар нисбатидан Нажмиддин Кубро, Жалолиддин Румий, Баҳоуддин Нақшбанд каби зотлар халқни эргаштирувчи маънавий раҳнамо бўлдилар, яна бошқалар пайдо бўлдилар. Бу нисбат то қиёмат кунигача зоҳир бўлиб, давом этади, гоҳ гадодан, гоҳ шоҳдан, гоҳо ҳар кимдан зоҳир бўлади. Бу нисбат ана шундай пояма-поя келиб, энди ҳазрати пирим Офокхожа ҳазратларидан яна бир бор зоҳир бўлди”, дейди:

Агарчанде Муҳаммад Мустафо кетди бу оламдин,

Валекин нисбати марди Худолардан бўлар пайдо¹⁸¹.

Машраб Офокхожа хонадониде етти йил хизмат қилгани ҳолда, бир канизак баҳона онгли бичилиб, бу хонадондан ҳайдалса-да, у пирининг марҳаматидан умидворлиги “Ҳодийи музиллин” (адашганларга йўл кўрсатувчи) пирга ботиний садоқатини мудом унутмади. Пир таъкидлаганидек, аввало ота-онаси розилигини олиб, узоқ сафарга отланди, пирнинг “Машраб бизнинг шеримиздир”,-деган илтифотини қалби тўрида сақлади. Юртлар кезиб, адолатисиз ва зулмкор подшоҳларни, адлу адолат билан иш юритишга чорлади, қашшоқ ва нажотсиз табақа манфаатини ҳимоя қилди. “Халқ қонини сипқорғон шаҳаншоҳлардан орим бор”,-дея уларни шеърларида лаънатлади. Алалоқибат Балх ва Қундуз ҳокими Мадмуд қатағонбий ва қишрий (юзаки) уламолар фатвоси билан дорга осилди.

Машраб ва Мансур Ҳаллож

Машраб барча «Ваҳдатул-вужуд» сўфийлардек бутун коинотда фақат битта ҳақиқат, битта ҳақиқий Маҳбуб – ягона яратувчини кўради. Бу йўлда

¹⁸⁰ Абдуғафуров А. Қалб қаъридаги қадриятлар. –Б.162.

¹⁸¹ Мирзо Кенжабек. Машраб. Куллиёт. –Б.10.

Каъба ва бутхона фарқига бормайди. Каъбага қараб йўл олган ҳамма, ўша ягона ҳақиқатни излайдилар. Шунинг учун ҳам унинг кофирлиги ёки мусулмонлигига кўнгил боғламаслик керак, негаки у азалдан «Анал-Ҳақ» айтиб келган, шу сабабли унинг ишқ соғарида ҳар доим Мансур кони май ўрнида мавж уриб туради:

Анал-ҳақгуйи ижодам, тажаллий-парвари ишқам,
Мудом аз хўни Мансурам майи дар соғари ишқам.
На аз куфрам таманной, на аз исломам уммидий,
Надонам каъба-у бутхона аз ҳам, кофири ишқам.

Бобораҳим Машраб Мансур Ҳаллож осилган дорни орзу этиб, худди шундай жазога мустаҳиқ бўлишни хоҳлаган. Чунки у Ҳаллож ўлимида Ҳақ билан бирлашиб кетиш ғоясини кўради.

Жаҳон маданияти тарихида улуғ кишилар бошидан ўтган фожиалар жуда кўп эди. Халилнинг ўтга ташлаб, Зикриёни арралаб ўлдирилиши, Насимийнинг териси шилиниб олиниши, Мансур Ҳаллож ва Бобораҳим Машрабнинг дорга осилиши ва бошқалар шулар жумласидандир. Бундай даҳшатли фожиалар маърифатпарвар кишиларнинг ўзлари яшаб турган жамият ва ижтимоий тузумга бўлган мурасасизликларининг натижаси эди.

Ҳусайн Мансур Ҳаллож тақдиридаги муҳим воқеалар замонасининг олимлари диққатидан четда қолмаган эди. Жумладан, Абдулла Ансорийнинг «Манозил уссоирин», Фаридиддин Атторнинг «Тазкиратул авлиё», Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳотул – унс», Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат мин шамойим ул футувват» асарларида Мансур Ҳалложга оид маълумотлар алоҳида ўрин олган¹⁸².

Ҳусайн Мансур Ҳалложнинг кунияси Абулғайс араб ёки бошқа Байзодан эмас, балки айни форс Байзосидан эканлиги, шу билан унинг Ҳаллож касбига (пахтани чигитдан ажратувчи) мутлақ алоқаси бўлмай, балки дўсти туфайли

¹⁸² Исломов Ҳ. Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат мин шамойим ул-футувват» (Улуғлик хушбўйликларини таратувчи севги шабодалари) (муаллиф таржимаси Ҳ.М.) асарида Мансур Ҳаллож // Адабий Мерос, 1988. №4. –Б.18.

унга Ҳаллож лақаби кўйилганлигини уқтириб ўтади. Бу лақаб унга тобе бўлиб қолган.

Ҳаллож тасаввуф тарихида кўп шов-шувларга сабаб бўлган шахсиятдир. Тасаввуф илмини Тустарий, Амр ибн Усмон ал Маккий, Жунайд Бағдодий ва бошқа сўфийлардан ўрганган. Ироқ, Хуросон, Сижистон, Мовароуннаҳр ва Ҳиндистонни кезиб, кўпчилик билан танишган. Бошқаларга нисбатан табиати жўшқинроқ бўлиб, ўз фикрларини ошкор айтаверарди: «Ҳақиқати Муҳаммадия»нинг азалий бўлиб, оламнинг яратилишига сабаб-восита бўлгани, илоҳий зотнинг, башарий зотга, яъни Лоҳутнинг Носитга айланиши ва барча динларнинг ягона манбага таяниши ҳақидаги фикрларни олға суради”. Ўз қарашларини «Девон» ва «Китобут тавосин» асарларида баён қилган. Унинг фикрлари «илоҳий ишқ» ва «вахдату вужуд» назарияларининг шаклланишига фаол таъсир кўрсатган. Ошқора айтаверадиган фикрлари туфайли зоҳирий уламоларнинггина кескин хужумларига учраб қолмай, баъзи тасаввуф аҳлининг ҳам танқидига сабаб бўлди. “Шундай бўлса-да, сўфийларнинг аксарият қисми унга тарафдор бўлганлар. Уни танқид қилган сўфийлар «илоҳий сирни фош этиш»да айблаганлар. Баъзи сўфийларнинг фикрича, тавҳид дараҳтини Боязид Бистомий эккан бўлса, Ҳаллож уни қони билан суғорган. Ҳалложнинг «Анал-Ҳақ» сўзи фожеавий равишда қатл қилинишига сабаб бўлди. Франциялик шарқшунос Луиз Массинон, Ҳаллож мавзусида кўп тадқиқотлар олиб бориб, бир қанча асарларни чоп эттирди”¹⁸³.

Иброҳим Ҳаққул Мансур Ҳаллож ва Бобораҳим Машраб ўртасидаги муносабатда «Анал-Ҳақ»лик даъвосини Машраб тафаккурида қай усулда кечганлигини шундай ифодалайди: “Ривоят борки, Мансур Ҳаллож ҳибсда экан, бир куни Имом Шиблий унинг ёнига келиб: «Эй Мансур, севги-муҳаббатнинг недур? – деб сўрабди. «Бугун сўрама, эртага келгил»- дебди Мансур. Эртаси уни қатл этмоқ учун зиндондан чиқариб бир майдонга олиб борибдилар. Шу пайт унинг ёнига етиб келган Шиблийга у дебди: «Эй Шиблий, севги-муҳаббатнинг аввали ёнмоқ, охири дорга осилмоқликдир»

¹⁸³ Турар Усмон. Тасаввуф тарихи. –Б.55.

Балки, Шарқ ошиқлари ва шоирлари ўртасида дорни севиш ишқда аввал ёниб, кейин дорни бошга тикиш орзуси ана шу кундан бошлангандир. Машрабнинг «Минг «Анал-Ҳақ» келадур Мансур осилган дордан» деган сўзлари ушбу давронинг бир исботи эмасми?»¹⁸⁴.

“Мансур Ҳаллож, Саид Имоиддин Насимий «Вахдат» фалсафаси йўлининг қурбонлари бўлиб, Машраб нутқли назаридан порлоқ сиймолар ва ортга чекинмас қахрамонлар сифатида гавдаланиб турадилар. Машраб уларга нисбатан чуқур ҳурмат, чексиз муҳаббат билдириб, ўз тақдирини улар билан боғлайди ва Мансурга қўшилгани учун Худога шукрлар қилади»¹⁸⁵.

Али бин Усмон ал-Ғазнавийнинг «Кашфул – махжуб» асарида Ҳаллож таълимотига боғлиқ масалаларнинг ўз замонида халқ орасида катта шуҳрат қозонганлиги кўрсатилган. Бу асарни Шарқда фан сифатида қабул қилганини Навоий қайд қилиб ўтади. Навоий Мансур Ҳаллож қатлига боғлиқ уч сабабни кўрсатиб ўтади: «... Ул имомдур барча элга деди ва зайфга ҳамла қилди ва шорих рисояти қилмади». Бу Ҳаллож қатлига биринчи сабаб эди. Иккинчиси: «Шайх Шибли дебдурки улча ул дер, мен ҳам дерман, аммо мени телбалик кутқарди ва ани ақл гирифтор қилди. Ул бир кун Жунайдининг эшигин қоқди. Жунайд сўрдики, ким сен? Дедиким Ҳақ. Жунайд дедиким Ҳақ эмассан, аммо Ҳақ ила сен қайси дор йиғочини сенинг била боғлагайлар»¹⁸⁶. Е.Э.Бертельс эса ушбу фактда келтирилган аналҳақ билангина мулоҳаза юритади. Алишер Навоий яна бир асосий сабабни Ҳусайн Мансур Ҳалложнинг устози ҳукм сифатида келтиради. «Устози Абу Амр ибн Усмон Макки жузва тасниф қилиб эрди. Тавҳидда ва бу тоифанинг илмида. Ва сўз дақиқ эрди ва ёширур эрди. Ул ёшурун осиб, они ошкор қилди ва сўзнинг диққати жиҳатидин эл фаҳм қилмай анга мункир бўлдилар ва маҳжур қилдилар. Ул Ҳалложни қарғадиким, илоҳий бировни анга гузорлаким илк – оёғин кесгай ва кўзин ўйгай ва дорға тортқай» ва барча анга воқе бўлдилар устоди дуоси била»¹⁸⁷.

¹⁸⁴ Ҳақкул Иброҳим. Ирфон ва идрок. –Б.8.

¹⁸⁵ Абдулҳақим Шаръий Жўзжоний. –Б.144.

¹⁸⁶ Навоий Алишер. Насойимул муҳаббат. –Т.: Фан, 2001. –Б.106.

¹⁸⁷ Ўша асар. –Б.107.

Мансур Ҳаллож Машрабнинг идеали. Мансур Ҳаллож даражасига етишиш шоир учун Аллоҳга етишиш билан баробар. У Мансур Ҳаллож даражасига етишишни хуни фарқ бирла адо этган: «Хуни фарқ»га, яъни, қонли фарқ бўлишга балоғатга етган садоқат маъноси берилган. Шу садоқати туфайли ошиқ Мансур Ҳалложга етишган – руҳи Аллоҳнинг руҳоният оламига бориб қўшилган. Шунинг учун унинг охи сарди-совуқ охи, савми-рўзаси, фиғони эса тоат-ибодати бўлган. Аммо, буни рўза ва тоат-ибодатни тўғридан-тўғри тарқ этиш, деб тушунмаслик керак. Машраб ошиқ Мансур Ҳаллож мақомига эришган, шу орқали руҳи Аллоҳнинг нур дарёсига қўшилган”¹⁸⁸.

Машраб Мансур Ҳаллож аҳкоми, маслагини қабул қилиб, ғояларини кизгин тарғиб этишдан ташқари, Мансурни қатл этганлар билан очик мунозара бошлайди, уларни айблайди. Бундай муносабат Машраб салафларида йўқ. Аттор, Румий, Ҳофиз гарчи Мансур Ҳалложга катта муҳаббат билан ёндашган бўлсалар-да, аммо унинг қотилларини ёмонотлиқ қилиш, мазаммат этишга журъат этмаганлар. Машраб бунга журъат этади: «Ул русияхларким, Мансурни ўлдурғон». Шоир наздида Мансурни ошишга фатво берганлар, гарчи ўзларини мусулмон ҳисобласалар-да, динни ҳимоя қилдик деб жар солсалар-да, лекин улар гуноҳи азимга ботдилар, кофир бўлдилар”¹⁸⁹. «Бу десам, аналҳақ деб олам бари Ҳақ дер», дейди Машраб. Мансур ҳақлигига олам гувоҳ. Мансур ва Машраб эътиқоди бўйича, чин мусулмон, туну кун Тангри ёдида ёнган, уни севган одамлар, аксинча, дунёпараст киши ҳар қанча ибодат қилган билан, аслида кофирдир.

“Анал-Ҳақ” (Аллоҳ-менинг қалбимда) дегани учун Мансур Ҳалложни дорга осдилар. Ҳалложни дорга олиб бораётганларида кўп манбалардаги баъзи бир нақлга кўра, Мансур дор томон хиромон, рақсга тушиб, хурсанд борган экан. “Шу ҳолатда ўйнамоқ вақтими?”,-деганларида, у “Ахир қурбонлик ўрнида (шаҳид мартабасида кетаётирман)” дейди. Бир дарвеш шу ҳолатда кетаётганида ундан “Ишқ нима?”-деб савол беради, Мансур жавобан: “Бугун, эртага, индинга

¹⁸⁸ Ўша асар. –Б.107.

¹⁸⁹ Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. –Б.141.

нимани кўрсанг шу ишқдир” дейди. Ҳақиқатдан, биринчи кун унинг оёқ кўлини кесиб, тошбўрон қилиб, дорга осадилар, иккинчи кун жасадини ўтда ёқадилар, учинчи кун кулини йиғиштириб, кўкка совурадилар ва Дажла дарёсига ташлайдилар. У дор томон шодлик кўрсатиб борар экан, шогирдларидан бири васият сўрайди. Мансур: “Нафсинг сени машғул қилишидан аввал, сен нафсингни машғул қил, бундай ҳол авлиёларнинг ишидир”, дейди. У дор пиллапоясига етиб келгач, дор зинасини ўпиб, тавоф қилади. “Пиллапояни нечун ўпасан?” десалар, у: “Ошиқлар меърожи осилмоқдир” дейди. (ҳар кимнинг меърожи бор, жумладан, Пайғамбар (с.а.в.) ҳадисига кўра, мўминнинг меърожи намоздир. Меърож-арабчасига луғавий жихатдан руъжу, урўжу, меърож (шу уч мақсадга кўра)-чиқиш, юксалиш маъноларини билдиради, қиёслашнинг ўринли эканлигини қарангки, дорга ҳам чиқилади¹⁹⁰).

Барча халқ савдосини қилдики, сен қолдинг бу дам,

Кимки камхаржий эрур, хушқ қайтар ул бозордин.

Мори зоҳир саҳл эрур нафс аждаҳоси олдида,

Машрабо, кўркмасмусан, кўнглунгда нафси мордин¹⁹¹.

Ҳалложнинг басират кўзи очик, руҳи ёруғ эди. Зулм ва жаҳолат зулматига кўникишни истамасди у. Инсонни ўлдириш-уни енгиш эмаслигини у тўлатўкис англаб, шу боис кўнглида ишқ ва виждон шуъласи барқ урар эди. Унда дор кўркувидан асар ҳам сезилмас-у озод ва ориф, маст ошиқ эди. Унинг борлиғи марҳамат ва шафқат, ҳиммат ва саховат билан тўлиб тошганидан барча хайрон эди. Уни дор майдонига олиб кетишга келганларида “Аллоҳим, менинг зоҳирий борлиғимни маънавий борлиғинга йўқ этдинг... Мени ўлдиришга элтаётганларнинг барига марҳамат кўрсат” дея хайри дуо қилган Ҳаллож.

Ана ўша кундан буён Мансур Ҳаллож барҳаёт. Унинг Ҳаққа садоқати ва илҳомбахш жасорати инсоният қалбидан нақшланган энг гўзал, энг ибратли достондир¹⁹².

¹⁹⁰ Шукур Жаббор. Мансур Ҳаллож сири. –Т.: “Сано-стандарт” нашриёти, 2011. –Б. 12-13.

¹⁹¹ Мирзо Кенжабек. Машраб. Куллиёт. –Б.163.

¹⁹² Иброҳим Ҳаққул. Тақдир ва тафаккур. –Т.: “Шарқ”, 2007. –Б. 18.

Мансур Ҳалложнинг ҳаёт тарихи-ғоятда мураккаб, қайғули, бироқ ибратли тарих. У, албатта, ишқ учун, маърифат ва маслак учун инсоннинг қатл этилишига дастлаб инонмаган. У “Анал-Ҳақ” деганида “Мен доимо мавжудман, Ҳаққа фоний бўлган ошиқнинг умри ҳам боқийдир” демоқчи бўлган. Бу ҳақда Жалолоддин Румий мана нима деган: “Анал-Ҳақ” дейиш улуғ бир камтаринликдир. Бунинг ўрнига “Мен Ҳақнинг қулиман”, деган киши икки борликни-ўзи ва Тангрининг мавжудлигини тасдиқлаган бўлади. Холбуки, “Мен Ҳақман”, деган ўз борлигини йўқ қилгани учун “Анал-Ҳақман” демоқда. Яъни, мен йўқман, барчаси Удир. Аллоҳдан бошқа борлик йўқдир. Бу сўзда камтаринлик кўпроқ эмасми?¹⁹³

Демак, шундай қабих ва қонли бир иш воқеъ этилишини Ҳаллож идроки илоҳий ила аввалдан сезган. Ибтидодаёқ интиҳони бехато фаҳмлагани боис, у ўлимдан қутулиб қолишга эмас, балки ажалдан ҳам бешафқат қийноқ ва азоблардан тезроқ фориғ бўлишга чоғланган. Жаҳолат, нодонлик ва зўравонлик муҳити унинг дил розларини эшитмас, эшитса ҳам англамас эди. Мансур эса шу чиркин, бадбўй муҳит пешволарига (Аллоҳ менинг қонимни сизларга ҳалол этди. Мени қатл айлангиз... Энди ҳақиқий бир дин мужоҳиди янглиғ ҳаракат қилинг...), деб уларни рағбатлантирарди¹⁹⁴.

Олмониялик таниқли шарқшунос ва тасаввуфшунос олима А. Шиммел ёзади: “Ҳалложнинг шеъри тасаввуфий кечинмаларнинг ниҳоятда нозик ва жонли бир ифодасидир. Уларнинг тили жуда нафис. Ҳаллож шеърларида энг кўп қўлланган тимсоллар-қадаҳ ва шароб, ҳилол, маст этувчи тасаввуфий шодлик косаси, маъшуқа, жон қуши кабилардир. Унинг деярли барча шеърлари теран диний ва тасаввуфий маъно ҳамда сирларга тўлиқдир. Санойй, Яссавий, Аттор, Румий, Насимий, Машраб каби ижодкорларнинг асарларини ана шу тимсол, маъно ва сирли ҳиссиётлардан ажратиб тасаввур этишнинг асло имкони йўқ. Тириклик файзи ва ҳаёт гўзалликларини қадрлай билган, кўнгли ҳассос барча “ибн ул вақт”, яъни вақт фарзандларига ўхшаб Ҳаллож ҳам

¹⁹³ Ўша асар. –Б. 17.

¹⁹⁴ Ўша асар. –Б. 17.

шеърятни севган. Унинг шеърлари ҳақида Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам юксак фикрлар айтилган¹⁹⁵.

Машраб ҳам аксарият шеърларида:

Мансури Ҳаллождек ичиб шароби антахур,

Чарх уруб йиғлаб турарман, ушбу дам дор олдида.-

каби шеърларида ўз ўлимини башорат қилган. Ўрта Осиёнинг бу буюк йирик мутасаввифи Бобораҳим Машраб Аллоҳга бўлган эътиқодида собит турган, ўз даврида Ҳалложнинг “Анал-Ҳақ” иборасини: “Неки биттим, Ҳақ турур”, “Не битибмен, Ҳақ сўзни битибмен” шаклида ифодалаган. Унга ҳам Ҳалложга берилган айблар қўйилган, у ҳам ўз қатли олдидан ҳалложона Байтуллоҳ йўлида (ҳаж) сафарда, ўз маслакдошлари даврасида қатл жомини тотган. У дунё, ўз жони учун, ноҳақ тавба-тазарруга рози бўлмай (унинг шогирди Пирмат Сеторий тилидан Исҳоқ Боғистоний: “Шоҳ Машрабни уламо, аркон, давлат қошида тавба-тазарру қилмоққа ундади. Шоҳ Машраб унамадилар” деб далолат беради) инсонлик шаъни, ғурури ва эътиқодни ерга урмай, Аллоҳ йўлида жон фидо қилди¹⁹⁶.

Машраб жуда кўплаб ошиқона ғазалларида Мансур Ҳаллож тимсолини гавдалантирган. Бу шоирнинг Мансур Ҳалложга бўлган ҳурмати, эътиқоди ва муҳаббатининг ниҳоятда кучли эканлигини кўрсатади:

Минг шукр Худойимға Мансурга қўшулдим мен,

Ул рўйи сияҳларким Мансурни ўлдурғон.

Лирик қаҳрамоннинг Мансурга қўшилишини ўша ошиқнинг Ҳаллож етган руҳий мақомига – камолотга етишиши эди, ««Анал-Ҳақ»» лафзини айтган пайтда, Мансур Худога қўшилган эди. Мансурга қўшилиш ««Анал-Ҳақ»»лик мақомига етиш, Аллоҳ – унинг руҳий вужудига сингишдир.

Мансурга қўшилган ошиқ ажалдан чўчимайди. Аксинча, уни шоду хуррамлик билан кутиб олади. Чунки, ажал вахдатул-вужудни рўёбга чиқарувчи восита.

¹⁹⁵ Ўша асар. –Б. 16.

¹⁹⁶ Шукр Курбон. Мансур Ҳаллож сири. –Б. 20-21.

Мирзо Кенжабекнинг саъй-ҳаракати билан “Мумтоз шеърият” рукнида Машраб (Ж.Ю.Осупов, М.Кенжабек 2017, “Муҳаррир” нашриёти) Куллиёт китобхонлар кўлига теги. Бу хайрли ишлардан биридир. Бу Куллиётга шоирнинг анчайин ҳали эълон қилинмаган турли жанрдаги шеърлари киритилган. Машрабнинг Мансур Ҳаллож мақомини орзу этиши ҳақидаги куйидаги шеъри ҳам ўрин олган:

Шаҳиди ишқ бўлган ошиқи бечора аҳволин
Ўшал дам Мансури мастон осилган дордин сўрғил.
Бу Машраб қон ютуб ҳар дам тўкар хунобайи ҳасрат,
Ки хўблар ажрини Маҳшар куни Саттордин сўрғил¹⁹⁷.

Мансур қатор шайхлар, жумладан, Жунайд кўлида сўфизмдан таълим олган. Кейинчалик улар билан алоқани узади ва юртма-юрт кезиб, сўфизм таълимотларини тарғиб қилади. У Ахваз, Форс, Хуросон, Ўрта Осиё ва Ҳиндистонда бўлади. 908 йилда Макка орқали Бағдодга қайтиб, атрофига шогирдларини тўплайди. Унинг фаолияти тез орада турли оқим намояндаларининг кўплаб норозиликларини келтириб чиқаради. Натижада Ҳаллож сазойи қилиниб, кейин зиндонга ташланади. Саккиз йил зиндонда ўтиргач, 921 йилда унга қарши етти ой давом этган маҳкама иши бошланади ва ўлимга маҳкум этилади. 922 йилнинг 26 мартада уни аввал майиб-мажруҳ қиладилар, дарра билан савалайдилар, дорга осадилар, кейин бошини кесиб, танасини ўтда куйдирадилар. Бундай ваҳший ҳукмнинг бош сабаби унинг Худо билан бирикиб кетиш ҳақидаги таълимоти эди¹⁹⁸.

Ҳаллож Аллоҳнинг моҳиятига ақл бовар қилмаслигини тан олган бўлса-да, унда илоҳий руҳ (нотика), руҳ-сўзи мавжуд деб ўйлайди. Бу руҳ бирлашиш ишқида бўлган зоҳиднинг яратилган руҳ билан бирикиб кетиши мумкин. Натижада ўзига хос ҳулул (қисман бирлашиш) содир бўлади. Шу тариқа зоҳид вали, Худо мавжудлигининг жонли ва шахсан кўрган гувоҳига (хува-хува) айланади. Шундай бирикиш асносида Ҳаллож ўзи ҳақида (Анал-Ҳақ-мен

¹⁹⁷ Мирзо Кенжабек. Машраб. Куллиёт. –Б.101.

¹⁹⁸ Е.Э.Бертельс. Сўфизм ва тасаввуф адабиёти. –Б. 56.

Худоман, ижодкор ҳақиқатман) деган машҳур иборани ишлатади. Яъни, моҳиятан гапирганда, Боязид айтишга ҳаракат қилганларини у бирмунча бошқача сўзлар билан баён қилади¹⁹⁹.

Ваъзхонлигининг охириги йилларида Бағдод майдонларида нутқларида тингловчиларни ўзини қийноққа солишга ёрдам беришга чақириб, уларга ялинарди.

Ҳалложнинг адабий фаолияти жуда кенг миқёсли бўлган, чунки унинг фожиавий ўлими ва меросининг йўқ қилиб ташланганига қарамай, унинг сўфизмга доир тажрибаларини 27 ривоят ва тўрт юзта насрий парчани ўзида акс эттирган бутун бошли “Китоб ат-тавосин” асари етиб келган²⁰⁰.

Адабиётшунос Зокир Худойшукур Машраб-Ҳаллож муносабатини шундай хулосалайди: “Машрабнинг адабий меросида Мансур Ҳаллож таълимотининг ғояси билан суғорилган ғазаллар жуда кўп. Машраб байтларининг ўзиёқ Мансур Ҳаллож шахсига ва унинг таълимотига бўлган ихлоснинг нечоғли кучли эканлигини кўрсатиб турибди. Машраб таълимот ғояларини кўйловчи шоиргина эмас, аксинча, у таълимот ғоялари билан курулланган ҳолда, Мансур Ҳаллож босиб ўтган долғали ишқ йўлини фидоийлик билан босиб ўтган ошиқдир. Ҳатто, уларнинг қисматлари ҳам бири-бирига ўхшаш. Шу маънода, Машрабни Мансур Ҳалложнинг маслакдоши, издоши деб аташ мумкин”²⁰¹.

Мансур Ҳаллож, Насимий, Машраб ўлими ҳақида А.Ҳайитметов шундай фикрни билдирган: “Лекин вақти-вақти билан сўфизмдаги мистиканинг кучли ва исёнкор томони ҳам кўриниб қолар, у Ўрта аср қоронғилигини айрим сўфийлар вужудининг олови билан ёритишга интилар эди. Бу ўзини пантеистик маънода Худонинг бир бўлаги, бинобарин Худо деб ҳисоблаган ва ««Анал-Ҳақ»» дегани учун 922 йилда дорга осилган Ҳусайн ибн Мансур Ҳаллож шу ғояга содиқ қолиб, уни ривожлантиришга интилган, шу туфайли 1417 йилда тириклай териси шилинган Саид Имоиддин Насимий, 1711 йилда дорга

¹⁹⁹ Ўша асар. –Б.57.

²⁰⁰ Ўша асар. –Б.60.

²⁰¹ Ўша асар. –Б.154.

осилган Бобораҳим Машраб кабиларнинг фаолиятида ёрқин кўзга ташланади. Бу каби сўфийлар кўп диний қарашларни, давлат ва унинг муассасалари, тартибларини халқ оммаси кўзи олдида кўрқмасдан ошкора рад қилади, обрўсизлантирар эдилар”²⁰².

Бобораҳим Машраб тасаввуфнинг Мансур Ҳаллож, Саид Имоиддин Насимий кабилар мансуб қанотиға издошлиғи, унинг кўп вақт мавжуд сиёсий ҳокимиятга танқидий муносабатда бўлгани, унга қарши тик боргани бошига кўпгина кўнгилсиз ҳодисаларни солди.

Машраб ва Иброҳим Адҳам

“Бобораҳим Машраб Иброҳим Адҳам ва Мансур Ҳалложни тез-тез тилга олади. Иброҳим Адҳам Балхда подшо эди, қалбига илоҳий нур қуйилиб бир кечада ҳамма нарсасини ташлаб, дарвеш кийимини кийди, деб ривоят қилинади”²⁰³.

Ҳожамназар Ғойибназар ўғли Ҳувайдо томонидан “Қиссаи Иброҳим Адҳам” қиссаси яратилди. Қисса халқ эртаклари асосида яратилган. Адҳам девона саргузашти билан унинг ўғли султон Иброҳим воқеаларининг қўшилиб кетишидан ҳосил бўлган. Қисса сюжети ғоят қайғули ва фожеалидир. Адҳам номли қаландар, дарвеш йигит Балх подшоси Маликшоҳнинг қизига ошиқ бўлади. Қатор қийинчиликлардан кейин қизнинг васлига эришади. Маликшоҳ вафотидан кейин унинг ўрнига шоҳ бўлади. Уни султон Иброҳим деб атайдилар ва у қудратли подшоҳ сифатида машҳур бўлади. Аммо, овда ва ўз саройида кечаси рўй берган воқеа, яъни ғойибдан бўлган огоҳлантириш туфайли шоҳликни тарк этади. Қаландар, дарвеш ҳирқасини кийиб Макка сафарига отланади. У турли азоб-уқубатларни бошдан кечириб, Маккани зиёрат қилади. Маккадан Мадинага ўтиб, пайғамбар Муҳаммад алайҳиссалом мақбараларини тавоф ва зиёрат қилади, ўша ерда қолади. У ҳар куни саҳродан ўтин йиғиб Мадина бозорига олиб бориб сотади, пулига нон олиб дарвешлар, бевалар ва

²⁰² Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. –Т.: «Фан», 1970. –Б.165.

²⁰³ Комилов Н. Ҳикмат ва ибрат достони // «Тафаккур», 2003. № 3. –Б.69.

етимларга бўлиб беради, ўзи бир нон билан қаноат қилиб, фақирона ҳаёт кечира бошлайди²⁰⁴.

Иброҳим Адҳам Балхда ҳукмронлик қилар экан, кечаси саҳар пайти унинг уйи устида бир киши юрганлигини пайқаб: ҳой одам, менинг томим устида нима қилаяпсан,-дейди.

-Тевам (туя)ни излаб юрибман,-дейди у.

-Сенинг теванг ярим тунда менинг томимда нима қилади?-дейди Иброҳим.

-Сен Балх ҳукмдори бўлатуриб, кадхудо (Аллоҳнинг шериги)лик талаб қилиб турганингда, мен сени томингдан тевамни изласам нима бўпти?

Одамлар Худо номидан эмас, сенинг номингни келтириб бир-бирини фикрини исботлайдиган бўлишди,-деса: Иброҳим Адҳам: Оҳ, ўлиб қолибман-ку, ҳали шу даражага етгимми, Аллоҳ эмас, менинг номим билан далиллайдиган бўлдиларми?,-дея эртаси эрталаб шоҳона либосларни кийиб, давлату-сарватни, мулозиму ақобирларни тўплаб, подшоликни Сизларга топширдим, дея саройни тарк этиб, йўлда биринчи учраган чўпонга шоҳона либосларини тухфа қилиб, айрибошлаб, унинг фақирона либосларини кийиб, дарвешликни ихтиёр этибди. Машраб Иброҳим Адҳамнинг шу ҳолатини:

Бир мартабада турмас эмиш, шоҳ ила дарвеш,

Бас, жандани кийдим у ўзими дарбадар эттим,-

дея тасвирлаб, унга ҳавас қилади.

Номлари афсонага айланган бу икки мўътабир зотни Машраб ўзининг ғойибона пири комили деб қабул қилади, улар аъмоли ва ақидаларини бошқаларга ибрат қилиб кўрсатади. Зеро: “Иброҳим Адҳам подшолик тахтидан, давлати бойликларидан буткул воз кечиб (VIII аср) дарвеш ҳирқасини кийиб, сўфийликни қабул қилган шахс. Бугина эмас. У ҳукмдорлар, аъёнлар мол-мулкини, алқисса, меҳнатсиз топилган жамики сарватларни ҳаром, деб эълон қилиб, ўз меҳнати воситасида ҳалол нон топиб ейишни талаб қилган. Ҳатто шоҳларнинг совға-саломини ҳам олмаган, ўзи қўриқлаётган боғнинг мевасидан

²⁰⁴ Сўзбоши Тоҳиров Қ.ники. Хувайдо. Қиссаи Иброҳим Адҳам. –Самарқанд: “Зарафшон”, 1993. –Б. 3-4.

бўлса бировнинг моли деб татиб кўрмайди”²⁰⁵. Машраб оналари Биби Салимага бағишлаб ёзган шеърларида ҳам Иброҳим Адҳамни тилга олади. Ўзи ҳам Иброҳим Адҳамдек гадою дарвеш бўлиб юрганлигини, унинг мақомига етишиш орзуси эканлигини баён этади. Дунё можароларидан этак силккан, Яратганнинг васли, Ишқи билан ёнган Иброҳим Адҳам мардлиги, уни шу ҳолга солганлигини, ҳабиб-дўстнинг тажаллийси Аллоҳ эканлигини эътироф этади:

Бу тожу тахти бахтимни қилиб торож ишқида,
Ки Иброҳим Адҳамдек гадо бўлғон боланг келди.
Ичиб жоми бақони, кечди дунё можаросидин,
Ки мастони Худоға ошно бўлғон боланг келди.
Илоҳо, Машрабингни ноумид этма, Худойимсан,
Ҳабибинг хонадониға гадо бўлғон боланг келди²⁰⁶.

Адабиётшунос Саодат Йўлдошева «Шоҳнинг фақирлик фалсафаси» Иброҳим Адҳам: бадий тўқималар ва тарихий ҳақиқат” мақоласида Ҳувайдонинг «Достони Иброҳим Адҳам» ва «Иброҳим Адҳам қиссаси» дostonлари асосида Иброҳим Адҳам подшолиги, унинг ўз ихтиёри билан тож-тахтни ташлаб, фақирлик йўлига кирганлиги ҳақидаги фикрларни таҳлил этган: Манбаларга кўра Иброҳим Адҳам Балхда таваллуд топган. Кейинчалик бу шаҳарга ҳукмдорлик қилган. Е.Э.Бертельс фикрича: “...у ҳарбий хизматчи оиласида туғилган. Иброҳим Адҳам замонасининг барча илмларини мукаммал эгаллаган, етук киши бўлган, у аслзода оиласида камолга эришган”²⁰⁷. Қисса ва дostonда ёзилишича, унинг онаси Балх шоҳининг қизи – Маликаи Ҳубон, отаси каёний подшоҳзодаларидан девона Адҳам бўлганлиги зикр қилинади. Уни оламга машҳур қилган нарса насл-насаби эмас, ундаги иймон ва эътиқод, инсонпарварлик қарашларидир. Иброҳим Адҳам ростгўй эди ва давлатманд киши эди. Ўшал замонда барча инсонларга Иброҳимнинг қилган иши ва сўзи ҳужжат эди, яъни «бу ишни ё бу сўзни Иброҳим қилди ва деди» десалар ҳеч

²⁰⁵ Комилов Н., Саломов Ф. Шоири аналҳақ / Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан. –Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. –Б.4.

²⁰⁶ Машраб. Девон. –Б.239.

²⁰⁷ Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийские литература. Избранные труды. Т. 3. -М., 1965. -С.71.

киши хилоф қилмас эди: “Иброҳим Адҳам шоҳлик мартабасига эришгунга қадар ҳам эл орасида донишманд ва авлиё киши сифатида ном таратган. Шу боисдан Муҳаммад Сиддиқ Рушдий уни нафақат дунёнинг, балки диннинг ҳам улуғ шоҳи, узлат оламининг ганжи деб таърифлайди”²⁰⁸.

У подшоҳ бўлгандан кейин уламо ва фузало, саййидларга ва фақиру бечораларга, кўр ва шолларга хайру эҳсонни, инъомни бисёр қилиб, уларнинг дуои хайрини олди.

Аллоҳга бўлган муҳаббат шу даражада юксак эдики, натижада у мамлакатни идора қилиш ҳуқуқидан – шоҳликдан ихтиёрий тарзда воз кечиб, қаландар хирқасини кияди ва Маккага ҳажга отланади.

Машраб Иброҳим Адҳамнинг тожу тахтдан воз кечиб, фақирлик йўлини ихтиёр этганлигини таъкидлаб, ёзган:

Тарк этибман молу жонимни букун Адҳам каби,

Ғайрате кўнглумға бергил, марди шайдулло бўлай.

Алишер Навоийнинг «Насойимул-муҳаббат шамойим ул-футувват» асаарида ёзилишича, шикорга чиққан Иброҳимга ғойибдан огоҳлантириш келади ва ҳаётда яшашдан мақсади нима эканлигини унга эслатиб қўяди. Шундан сўнггина у Аллоҳни ёдга олиб, тавба қилади ва тоат-ибодатга берилади. Шоҳликдан фақирликни афзал кўради.

Унинг ҳаёти гарчи фожиа билан тугаса-да, у Аллоҳ васлига етиш учун ҳамма нарсадан воз кечган. Машраб Иброҳим Адҳам таълимотидан ўрнак олади ва уни ғазалларида қайта-қайта тилга олган.

Негаки, унинг ҳаёти Машраб учун ибрат, ёзган дидактик асарларидан эса у илҳом олган. У ҳақида халқ китоблари туркумида кўплаб асарлар яратилган ва улар ахлоқий-таълимий, дидактик мазмуни билан севиб ўқилган, ўрганилган. Фаридиддин Аттор, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Исмат Бухорий, Абдуллатиф Балхий, Муҳаммад Сиддиқ Рушдий, Абу Нуотма кабиларнинг тазкираларида бу улуғ зот ҳақида сўз юритилади.

²⁰⁸ Ёўлдошева С. Шоҳнинг фақирлик фалсафаси // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1998 йил, 25 декабрь.

Мир Алишер Навоийнинг «Насойим-ул-мухаббат» асарида ҳам Иброҳим Адҳамнинг дастлабки сўфийлардан бири эканлиги қайд этилган. Ҳазрат Алишер Навоий «Насойим-ул-мухаббат» асарида Иброҳим Адҳам ҳақида: “Аввалқи табақадиндур, кунияти Абу Исҳоқ ва оти ва нисбати Иброҳим Адҳам бинни Сулаймон бинни Мансур Балхий. Мулуқдин эркони худ машҳурдир. Йигитликда тавба тавфиқи топди.

Иброҳим Адҳамнинг ҳолати бағоят кўптур. Бир китоб битиса бўлур. Аммо бу мухтасарда мунча зикри била иктифо қилинди”²⁰⁹.

Шунингдек: “Алишер Навоий Иброҳим Адҳамнинг шоҳ бўлганлиги, йигитлик пайтида тавба қилиб, сўфийлик ихтиёр этганлигини ҳам кўрсатган. Навоий уни Шом (Сурия)да (мелодий 777-778) йиллари вафот этганлигини қайд этган”²¹⁰.

Машраб Иброҳим Адҳам мақомини орзу этади. Ишқи Илоҳий нашидасидан умид баҳрамандлиги Иброҳим Адҳамни хирқага чулғаниб, гадои фақирлик йўлига ундаган экан, у ҳам фоний дунё сарвати давлатидан воз кечиб, этак силкиб Иброҳим Адҳамдек фақирлик йўлини танлаган. Чунки толиби ишқлик ўзи зарраси бўлган моҳият, унинг Яратган васли нури жамолини кўриш иштиёқи, висол учун Мажнун каби талабгорлик уни бир дақиқа, бир сония тафаккурини тарк этмаган:

Санам юзини кўрсатур ошиғу мубталосиға,
Ғами билан бўлғон адо Мажнуни бенавосиға,
Толиби ишқ ўлай десанг ҳиммати Адҳами керак,
Зарра қачон етар вале васли санам орасиға.
Ёр юзини кўрай десанг, васли билан бўлай десанг,
Рози керак қазосиға, сабр керак балосиға²¹¹.

Бобораҳим Машраб узлатга чекинмаган, аммо Иброҳим Адҳам йўлини танлаган сўфий эди.

²⁰⁹ Алишер Навоий. «Насойим-ул-мухаббат». –Б.38

²¹⁰ Қиссаи Иброҳим Адҳам. Сўзбоши: Қ.Тоҳировники. -Самарқанд, «Зарафшон», 1993. –Б.94.

²¹¹ Машраб. Девон. –Б.62.

Шунинг учун бўлса керак, Машраб хатто вужуддаги омонат жон ҳам агарки инсонда дард, Илоҳни кўриш иштиёқи бўлмаса арзимасдир, деб билади:

Арзанега арзимас бул тандаги жонинг санинг,
Дилда дардинг йўқдур, окмас дийда гирёнинг санинг.
Ҳимматинг гар бўлса холис, етти Дўзахни бузар,
Бўлса Иброҳимсифат оташ чу бозоринг санинг.

Машраб Иброҳим Адҳам ҳаётини, у ҳақдаги ўзидан олдинги мутасаввиф сўфийлар қолдирган маънавий-ахлоқий-таълимий, дидактик тарздаги касидаю, халқ китобларидан огоҳ ва баҳраманд бўлгани ҳолда, ғазалларида бу улуғ сўфийни тилга олган. Чунки Иброҳим Адҳам қайғуси ва ҳасрати билан Машраб дард аламлари бир хил дард, шунинг учун у «дарду ғамга ошно қилди бу дард» деб у қандай йиғлаган, кўз ёши тўккан бўлса, у ҳам шундай бўзлайди:

Охиримни дарду ғамга ошно қилди бу дард,
Йиғламай найлайки, рўзимни сиё қилди бу дард.
Кийибон эғнима, қон йиғлайки, мотамлик либос,
Не даволарни ер ичра фано қилди бу дард.
Ёғдуриб бошимга ҳар соат лаҳаднинг гардини,
Кўр бу ҳолим: ғамзода бахти қаро қилди бу дард.
Ҳамнафаслардин жудо айлаб мусибат шаҳрига,
Ошноларни манга ноошно қилди бу дард.
Қайғулик бошимга ҳар дам кўҳи ғамни орттуруб,
Мисли Адҳамдек жаҳондин мосуво қилди бу дард.
Ичканим захрабо бўлди, кийганим бўлди кафан,
Бошима тўққиз фалакни осие қилди бу дард.
Ғуссадан ўртанди Машраб, сўрмадинг аҳволини,
Дўст-душманга мани ангустнамо қилди бу дард²¹².

Иброҳим Адҳам ҳақидаги ривоятларда олға суриладиган асосий ғоялар камтарона ҳаёт кечириш, раҳмдил бўлиш, нафсга азоб бериш орқали руҳий

²¹² Ўша асар. –Б.76.

покизаликка эришиш, бу дунёда ҳеч бир кишига, ҳатто жониворларга ҳам азоб бермасликка ундаш кабилардир.

Айрим мутасаввифлар ақидасига кўра, инсон жисми, танаси тупроқдан яралганлиги учун ейиш-ичиш, безаниш, шахвоний ҳислардан лаззатланиш кабиларни ёқтиради. Шунинг учун тана инсонни тубанликка ҳайдайди. Рух эса бундан азоб чекади. Тана билан рух ўртасида доимий кураш кетади. Бу курашда тана ғолиб келса инсон разолатга ботади. Агар рух ғолиб келса, инсон маънавий юксакликка эришади, бу дунё билан боғлиқ ҳар қандай тубанликлардан-бойликка, ҳирс қўйиш, кишиларга озор бериш, вафосизлик, золимлик, макр кабилардан халос бўлади. Танани ўзига бўйсундирган рух ўзга олам билан алоқа боғлай олади. Бундай алоқа инсоният учун ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлган илм-маърифатга йўл очади.

Машраб Мажнун каби Илоҳий ишқ даъво қилмоқчи бўлсанг, ўзингни хоки пойгоҳда кўришни истасанг, шому сахар фиғон этиб, Аллоҳни танишни билмоқчи бўлсанг, Иброҳим Адҳамдек ўзлигингдан кечиб, туну кечалар уйғониб, шому сахар дуода бўл, Ҳақ васлини тиламоқчи бўлсанг эртани кеч қўймайин Иброҳим Адҳам йўлини танла дея ўгит-панд, насиҳат қилади:

Даъвийи ишқ этгали Мажнуни бенаво керак,

Ўзини хоки по этиб дарбадари гадо керак.

Шому сахар фиғон этиб, эртани кечга қўймайин,

Орифи Ҳақ бўлай десанг Адҳами бенаво керак.

Ҳам жаҳди ҳам жадал қилиб, ёрнинг васлини тилаб,

Тун-кечалар уйғониб, шому сахар дуо керак²¹³.

Иброҳим ўткинчи дунёнинг хурсу ҳавасларидан, шоҳликдек поёнсиз ҳуқуқ ва имкониятлардан воз кечиб, фақирликда яшашда отаси Адҳам девонадан ўрнак олади. Ундаги ибрат бошқа сирларнинг самараси учун илк асос, пойдевордир. Ана шу пойдевор бўлмаганида Иброҳимнинг мардлиги бу қадар ишонарли ва таъсирли бўлмаган бўлар эди.

²¹³ Ўша асар. –Б.113.

Машраб Аллоҳ ёдини ҳар бир одамнинг кўнглига солганлигини, сўфийлар тоату тақвосига мағрурлигини, аммо у нокасу ножинсларга ўзини тенг этмаганлигини, Сураи Ёсинни хатм этиб, Ягона Аллоҳ васли учун йиғлаганлигини, норасоларни тўғри йўлга солишга ҳаракат қилаётганлигини ўғит беради, шунингдек, Муҳаммад пайғамбарни Худонинг дўсти деб билганлигини, подшоҳ Иброҳим Адҳамни тахтдан тушириб, кўнглига, қалбига Ҳақ ёдини солиб, гадо, дарвеш ҳолига туширганлигини таъкидлайди:

Шоҳи Иброҳими Адҳамни тушурдим тахтидун,
Ёди Ҳақни кўнглига солдим, гадо қилдим бу кун.
Ҳар киши ихлос ила девонани маҳкам тутар,
Қўл очиб ҳаққига онинг кўп дуо қилдим бу кун.
Лоф урар бўлсанг бу йўлга кирмагил, эй Машрабо,
Неча йиллик бемимонни боимон қилдим бу кун²¹⁴.

Адабиётшунос олим Нусратулло Жумаҳўжа «Хувайдо тасаввуфий шеърларида фалсафий-бадий талқин» тадқиқий мақоласида Хувайдонинг Иброҳим Адҳам ҳақидаги «Роҳати дил» манзумасига тўхталади. Бу асар панднома бўлиб, Хувайдо бадий услуби Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб каби йирик сиймоларга яқин туришини таъкидлаб, Машраб сохта, тақводор зоҳид суратини чизганлигини, уни риёкорлигини, намозу тақвосин эл кўзига қилаётганлигини эслатиб, унга ўғит беради:²¹⁵

Намозу тақвосин зоҳид қилур олам аро машҳур,
Ўгуруб субҳасин тинмай, иши доим риё эмиш.
Зеро, Ҳақ васлини мудом истаган «жўянда» (истовчи, қидирувчи) «ёванда» (топа олувчи, топа олган)лар кўп ва эл аро маълуму машҳур эдилар²¹⁶.

Машраб ҳаётини Аллоҳ олдидаги гуноҳи учун “Факрул фахр” (фақирлик фахримдир) дея узлат ёки гўшанишликка эмас, балки Ҳақ йўлига бошлаган, подшоликни дарвешликка ўз инон-ихтиёри билан алмашган, бу йўлда молу-

²¹⁴ Ўша асар. –Б.231.

²¹⁵ Жумаҳўжа Нусратулло. Хувайдо тасаввуфий шеърларида фалсафий-бадий талқин // Шарқ юлдузи, 1998. № 4. –Б.179.

²¹⁶ Бўриев Т. Машраб шеърлятида анъанавий образлар / Олими нуктадон ўзум. Тўплам. –Б.106.

мулкидангина эмас, давлат ва обрў-амалидан ҳам воз кечиб, фақирликни устун билган, ҳатто уни ортидан излаб аҳли аёли ва ёлғиз ўғли фожиага йўлиқиб, ўлим топсалар-да, Иброҳим Адҳам нону сувга зор бўлиб, унга очлик ва ташналик азоб берса-да, Аллоҳга бўлган муҳаббати сўнмайди, у Унинг жамолини кўришни, Унга бор йўғини тикканлигини, бахшида этганлигини, Унинг олдида ҳоксор, некбин, ожиз қул эканлигини, фоний дунё Яратган олдида лошай (ҳеч нима) ўткинчи эканлигини бандаларга таъкидлаб бораверади.

Машраб ва Сўфи Оллоёр

Адабиётшунос олим Мирзо Кенжабек Машраб ва Сўфи Оллоёр кўришуви хусусида қуйидаги фикрларни берган: бу икки денгиз бирлашуви, икки буюк замондош, икки муршиди комил, икки маънавий дарға, икки аллома, икки ориф, икки ошиқ, икки шоир кўришувидир. Мажмаъ-ул-бахрайн-Қуръон ифодаси, ҳазрати Хизр алайҳиссалом билан ҳазрати Мусо алайҳиссалом кўришган манзил. Аллома Қози Байзовий: “Айтиладики, икки денгиз аслида Хизр алайҳиссалом билан Мусо алайҳиссаломнинг ўзларидир. Хизр алайҳиссалом-ботин илмлар денгизи, Мусо алайҳиссалом-зоҳир илмлар денгизи, дейди. Кўнё шаҳридаги мавлоно Жалолиддин Румий билан Шамс Табризий кўришган жойда ҳам икки денгиз бирлашган жой дея ёдгорлик ўрнатилган. Шубҳасизки, ҳазрати Сўфи Оллоёрнинг ўзи икки денгизни-зоҳир ва ботин, шариат ва тариқат илмларини вужудида бирлаштирган зотдир. Машрабда эса тариқат илмларининг баҳраси кўпроқ”²¹⁷.

Самарқандлик адабиётшунос Эркин Мусурманов “Қиссаи Машраб” асари ҳақида ва кейинги йилларда Бобораҳим Машраб ҳақида қалам тебратаётган адабиётшунослардан биридир. У Сўфи Оллоёр ва Машраб ҳақида фикр юритиб қуйидагича маълумот берган: Сўфи Оллоёр ўзбек сўфий адабиётининг энг йирик вакиллари билан биридир. Шоирнинг бизгача “Маслакул муттақийн” (“Тақволилар маслаги”), “Муродул орифин” (“Орифлар муроди”), “Махзанул мутеъин” (“Мутеъинлар хазинаси”), “Саботул ожизин” (“Ожизлар саботи”)

²¹⁷ Мирзо Кенжабек. Машраб. Куллийет. –Б.12.

каби асарлари етиб келган. Унинг адабий мероси нафақат Марказий Осиёда, балки Кавказ, Сибир, Туркия ва Хитой Халқ Республикасининг Синцзян Уйғур автоном тумани ҳудудида яшовчи эллар орасида кенг ёйилган²¹⁸.

Адаб илмида мумтоз матнларга нисбатан ал-муъжазул муъжаз деган ибора ишлатилади. Ўзи қисқа, ихчам-у лекин муъжизакор деган маънони ифодаловчи бу ибора бизга нима учун сал кам уч юз йил ичида “Саботул ожизин” асарига ҳар бири мустақил асар мақомида бўлган учта шарҳ китоби ёзилиш заруратини изохлашга ёрдам беради. Иборанинг биринчи бўлаги-муъжаз шаклига, иккинчиси-муъжиз мазмунига алоқадор. Ҳар бири неча гапларга мазмун бағишлайдиган кўп маъноларни битта жумлага гўзал тарзда жойлаш жавомибул калим дейилиши аён. Қуръон ва ҳадис бошидан охиригача шу услубда бўлгани боис қалбларни ҳайратга солган, ақлларни лол қолдирган. Шу услуб жозибаси олиму уламони, адибу удабони тинимсиз ўзига чорлаган, тафаккур қилишга ундаган. Аждодлар анъанасига содиқ Сўфи Оллоёр ҳам шу жозоба руҳида ижод қилган²¹⁹.

Мазжуб Намангонийнинг «Тазкирату-л-авлиё» асарида Машрабнинг Қаршидаги ҳаёти билан боғлиқ куйидаги маълумот берилган: «Девонаи Машраб сулук таҳсилини Офокхожадан олди. Кичик халифалардан эди. Аммо Қаршига келиб тўрт йил турди. Ғолибо, унинг сулуки Хўжам Пошшо суҳбатидан батафсил бўлди. Бир куни Хўжам Пошшодан сўрашди: «Илми Сўфи Оллоёр афзалми ё илми Девонаи Машраб?» Хожам Пошшо айтдики, «Илми Сўфи Оллоёр шундай илмики, уни мадрасаларда толибларга ўргатса бўлур. Илми Девона Машраб асрор илмидирки, гоҳ-гоҳида авлиёуллоҳ суҳбатидан баъзиларгагина муяссар бўлур»²²⁰.

Сўфи Оллоёр ижоди бўйича илмий тадқиқот олиб борган Иноятулла Сувонқулов қаландар Машраб ва Сўфи Оллоёр учрашуви ҳақида кичик илмий

²¹⁸ Эркин Мусурманов. Раҳимбобо Машраб. –Самарқанд: СамДу босмахонаси. –Б.83.

²¹⁹ Мирзо Кенжабек. Машраб. Куллиёт. –Б.20.

²²⁰ Болтабоев Ҳ. Машраб ва қаландарийлик тарикати манбалари / Мумтоз сўз қадри. -Т.: Адолат, 2004. –Б.44.

тадқиқий иш эълон қилди²²¹. Унда тадқиқотчи олим Машраб Сўфи Оллоёр билан икки марта Каттақўрғонда, учинчи марта Қабодиёнда учрашганликларини ва бу учрашув тафсилотлари шундай кечганлигини келтиради: “Бири оби чашми ҳиммати етти дарёни қуритган қаландарваш бўлиб, девона халқумини тиғи анбарга тутиб, бу йўлда сийнаи поки забехуллоҳга сиғмаган Машраб, бири муҳаббат аҳлининг жўёни бўлган риёзат хокига ҳар кеча бош урган ёмондин қоч деб, ёмондин оҳ урган Сўфи Оллоёр. Улар бир даврда яшаган тасаввуф тариқатига мустаҳкам эътиқод боғлаган сиймолар бўлган”²²².

Шу ўринда, Машрабнинг бир гал Самарқандда бўлганлиги ҳақидаги ривоятни эслаш ҳам ўринлидир. Самарқандда Сафо Хожа қаландархонаси ва яна иккита «Мулло Қаландар», «Эски Қаландар» номли маҳаллалар бўлган²²³. Машраб Сафо Хожа хузурига келганида у ҳаж зиёратидан қайтган ва у истиқомат қилаётган манзилда така қурилаётган пайт эди. Сафо Хожа билан Машраб масжид қурилишида бирга ишлашган. Сафо Хожа ғишт терган, Машраб эса ғишт ва лой узатиб турган. Машрабнинг шўхлиги тутиб, ғишт деса лой, лой деса ғишт узата берган. Шунда Сафо Хожа уни бир кичик дарахтга боғлаб қўйган экан. Машраб эса дарахтга суяниб уни эгилтирган, шу-шу дарахт эгилган ҳолда ўсган, ҳозир уни «Шифо дарахти» деб аташади. Шу дарахт тагидан ўтиб беморлар ўзларига шифо, бефарзандлар фарзанд тилайдилар²²⁴. Машраб Каттақўрғонга учинчи марта келганида Сўфи Оллоёр Қабодиёнда эди. Бу хусусда Машраб ғазалларининг бирида шундай сатрларни ўқиймиз:

Топмасак Сўфи изин Каттақўрғона юриб,

Хўш, Оллоҳёр деб азми Ҳисор истар кўнгил²²⁵.

Машраб Сўфи Оллоёр билан 1710 йилда Қабодиёнда учрашганлигини Исҳоқ Боғистоний «Тазкираи қаландарон» мўъжаз китобида шундай келтирган:

²²¹ Тузувчи ва нашрга тайёрловчи: Уватов У. Буюк юрт алломалари / Сувонкулов И. Сўфи Оллоёр. -Т.: “Ўзбекистон”, 2016. –Б.411.

²²² Ўша асар. –Б.411.

²²³ Ўша асар. –Б.411.

²²⁴ Ўша асар. –Б.411.

²²⁵ Ўша асар. –Б.411.

«Вақтики, Шоҳ Машраб бирла ҳамкорликда Қабодиёнга дохил ўлдик. Қабодиён қадимдан қадамжо ўлмиш. Биллоҳ, мунда мавлоно Носир Хисрав таваллуд топмишлар»²²⁶.

“Шоҳ ва яна етти қаландар ва фақир Қабодиённинг такяхонасига қўндик. Шоҳ Машрабнинг Қабодиёнга дохил ўлмишлари оз фурсатда эл орасинда машҳур бўлмиш. Андек фурсатдин сўнг маълум ўлдик, эшони Сўфи Оллоёр мунда эрканлар, орадан бир муддат ўтиб эрдик, эшони Сўфининг муридларидан икки нафари келиб, шоҳга қуллуқ адосидин сўнг дедиларки, ё шоҳ қаландар, пиримиз эшони Сўфи Сиз азизни ўз қулбалариға чорлайдурлар. Шоҳ Машраб алар жавобида дедиларки: маъқул эрта намози жумаъдин сўнг эшони Сўфи ҳазратларига қуллуқ адосин қилғаймиз»²²⁷.

Сўфи Оллоёр ихлос билан Машраб йўлига пешвоз чиқиб, кутиб олади.

Икки буюк шоир ўртасидаги сўнгги учрашув асносида уларнинг дунёқарашларини очиб берувчи суҳбат бўлиб ўтди. Бу савол-жавобда шоҳ Машрабнинг файласуф аллома сифатида қанчалик юқорилаб кетганлиги, ҳатто Сўфи Оллоёрдек улкан сўфий уни мулоҳазалари олдида ожиз қолганлиги намён бўлди. Фаолиятининг асосий қисмини диний аҳкомларни халқ орасида бадий сўз воситасида тарғиб қилиб келган эшон Сўфи Оллоёр шоҳ Машрабнинг жону жаҳонга ўт қўйгудек, зоҳидона тушунчаларини парчалаб ташлайдиган ошиқона сўзларини тинглаб истиғфор айтади. Бу сўзлар шоҳ Машрабнинг ҳаёт, борлик ва охират ҳақида чиқарган хулосалари эди²²⁸.

Салом-алиқ адосидин сўнг Сўфи Оллоёр Шоҳ Машрабга юзланиб: «Ё Машраби девона, шоирлик шуҳратингиз оламни тутадур. Сизни бирла мулоқот орзусида эрдим, эрса Тангри таоло бу орзумни етказди. Хуш келибсиз, сафо келибсиз!» дейди. Сўнг шоҳ ва Сўфи ораларида ажиб суҳбат бўлиб ўтади. Гап орасида Шоҳ Машраб дейди: «Ё сўфим, Сиз бутун умрингиз мобайнида пулисиротга хушомад қилмишсиз. Хузурий дегани эса дўзахга хушомад этмиш. Ё сўфим, инсоф бирла тафаккур қилинса, дўзах ва пулисирот шу ёруғ дунёнинг

²²⁶ Боғистоний Исҳоқ. Тазкираи қаландарон // “Шарқ юлдузи”. –Т.: 1990. № 8. –Б.156.

²²⁷ Ўша асар, ўша жой.

²²⁸ Эркин Мусурманов. Раҳимбобо Машраб. –Б.83.

Ўзида мавжуд эмасму? Фарзанди одам умрининг ибтидосидин то интиҳосига кадар босиб ўтмиш йўлнинг ўзи-қил устида турмоқлик; гардун ва золимлар анинг бошига ёғдирмиш, азобу уқубатлар, сонсиз фалокатлар дўзах азобидин камму? Ё сўфим, оёқларингиз остига бир назар ташланг «пулисирот» ва дўзах анда мавжуддир»²²⁹.

Машраб Сўфи Оллоёрга юзланиб бу ғазални ўқудилар:

Англа бу сўзни эй санам, ошиқи муддао ўзум,

Асло юракда бағри йўқ дунёда, бедаво ўзум.

Кошки юзунгни шаъмига бўлмагай эрдим интизор,

Раҳм эта кўр бу ҳолима, ошиқи бекарор ўзум.

Қатрайи май тотурмасанг, ол бу жонимни қийнамай,

Сансиз агар бу дунёда ўлмакима ризо ўзум.

Ул аросат дўзахига якка ўзум бир кирай,

Юрдуму кўрдум ҳамани дунёда пур гуноҳ ўзум.

Парда кўтаргил эй санам, рози дилимни айтайин,

Барча паямбар олдида илгари додхоҳ ўзум.

Ошиқ эурсан эй рафиқ, кўрқма бу жонни ваҳмидин,

Қилса мадад ўзи вале, журмима ҳам шифо ўзум.

Куйди юрогим ўртаниб, жаври ситам ҳам этмагил,

Оҳима жовидон куяр оташи тобдор ўзум²³⁰.

Сўфи Оллоёр ва атрофдагилар Машраб баҳсидан истиғфор айта бошлайдилар. Сўфи Оллоёр Шоҳ Машрабга юзланиб: «Ё Машраби мажзуб, гуноҳга ботманг. Аллоҳ таоло беҳишт ва дўзахни солиҳ ва кофир бандалари учун яратмиш. Ғофил бандаларни бу ҳақиқатдан огоҳ қилмоқ сиз ва биз учун ҳам фарз, ҳам қарздир²³¹»-дейди. Шунда Шоҳ Машраб дедиларки: «Ё сўфим, агар ҳақиқат қилинғуси бўлса, дўзах аро барча гуноҳкорлар тўлиб-тошуб, анда оёқ босарға жой қолмас, азоб малоикалари эрса ўз юмушларининг уҳдасидан

²²⁹ Боғистоний Исҳоқ. Тазкираи қаландарон // “Шарқ юлдузи”. –Т.: 1990. № 8. –Б.156.

²³⁰ Машраб. Куллиёт. –Т.: “Muharrir nashriyoti”, 2017. –Б. 139.

²³¹ Сеторий Пирмат. Қиссаи Машраб. –Т.: Ёзувчи, 1992. –Б.150-151.

чиқолмағайлар. Беҳишт эрса бўш қолур. Келинг, то танда жон мавжуд экан, шу ёруғ дунё ташвишлари борасинда жустужў қилмоғимиз маъқулроқдир...»²³²

Машраб Қабодиёнда бир ойдин ортиқроқ муддат меҳмон бўлади. Халқ Машрабга бағоят иззату эҳтиром кўрсатади.

Адабиётшунос олим И.Сувонқулов Сўфи Оллоёр ва Машраб ўртасидаги улуғ руҳоний суҳбат ҳақида шундай фикрларни келтирган: “Сўфи Оллоёр ва Машраб нақшбандия тариқатининг улуғ тарғиботчилари бўлишган. Сўфи Оллоёр Аллоҳ унинг дўзахи ва жаннатига ҳам эътиқоди кучли, у бу дунёда гуноҳга ботган кишилар муқаррар равишда дўзахда ёнадилар ва Аллоҳнинг раҳматидан бенасиб қоладилар, деб фикрлайди. Шунинг учун мусулмон бандалари исломий саводхон бўлсин, деган ниятда шариатни тарғиб этади”²³³. Машраб эса, шариатдан ўтиб, тариқат йўлида ўз асарлари билан хизмат қилади. Умумбашарий ғояларни олға суради, инсонни шарафлайди. Уни қалбан покланишга ундайди. У тариқатга интилади.

Сўфи Оллоёр лириканинг турли жанрларида ижод қилган. Шарқшунос ва адабиётшунос олим Шухрат Сирожиддинов келтирганидек: “Сўфи Оллоёр ўзбек ва тожик тилларида мумтоз адабиётнинг ғазал, туюқ, соқийнома, маснавий каби лирик жанрларида ижод этгани маълум. Унинг диний руҳдаги йирик асарларининг асосий қисми маснавий шаклида ёзилган. Лирик асарларини эса, тўртлик, ғазал, мухаммас, мураббаъ, марсия каби шаклларда яратди”²³⁴.

XVII-XVIII асрларга келиб нақшбандия тариқати ҳам бўйига ҳам энига қараб тараққий этди. Сўфи Оллоёр ҳам ўз асарларида нақшбандия тариқатининг ана шу фазилатларидан ижодий фойдаланди. Фақат бугина эмас, у “Мурод ул-орифин” номли йирик фалсафий асар яратиб, бу таълимотни янги фикр, янги мулоҳазалар билан бойитди.

²³² Боғистоний Исҳоқ. Тазкираи қаландарон // “Шарқ юлдузи”, 1990. № 8. –Б.156.

²³³ Тузувчи ва нашрга тайёрловчи: Уватов У. Буюк юрт алломалари / Сувонқулов И. Сўфи Оллоёр. – Б.412.

²³⁴ Сирожиддинов Шухрат. Сўфи Оллоёр илоҳиёти. 1 қисм. –Т.: Жамият ва бурч, 2001. –Б.78.

Сўфи Оллоёрнинг хизмати яна шундаки, агар Хожа Аҳрор Валий, Махдуми Аъзам ва Бобораҳим Машраб каби аллома бобокалонларимиз нақшбандия тариқати таълимотларини ижтимоий ҳаётга татбиқ этишда намуна кўрсатган бўлсалар, Сўфи Оллоёр нақшбандия тариқатининг барча даврлар учун долзарб, миллий-шарқона ва умуминсоний ахлоқий-таълимий қарашларини ибодат жараёнига, мактаб-мадрасалар, таълимий тизимга олиб кирди. Бу эса унинг катта фазилатидир. Сўфи Оллоёр ўзининг ана шу хизмати билан даврларнинг, миллионлаб кишиларнинг муаллими ва мураббийсига айланди, десак муболаға бўлмас²³⁵.

Дарҳақиқат, бу иккала дарди пок қалб орзу қиладиган дард, бу ишқ поклик рамзи. Тасаввуф эса, дил поклиги ва руҳ поклигини ўргатадиган таълимотдир. Хулоса шуки, Машраб ва Сўфи Оллоёрнинг бой фалсафий-бадиий-ахлоқий мероси, уларнинг панд-насиҳат тарзидаги қарашлари бугунги кунда ҳам юксак тарбиявий аҳамиятга эга маънавий бойликдир.

Машраб ва хуруфий Насимий

Адабиётшунос Эргаш Очилов Насимийнинг “Мен бу жаҳонга сиғмасман” (Жаҳон шеърятти дурдоналари) тўпламига сўзбошисига “Жаҳонга сиғмаган шоир” деб мавзу қўйган ва унинг шеърятига Лутфий ва Навоийлар юқори баҳо берганлигини таъкидлаб: Насимий номи тилга олинар экан, шеър мухлислари, адабиёт муҳиблари тилида беихтиёр :

Манга сиғар икки жаҳон, ман бу жаҳона сиғмазам!-

мисраси айланади. Ўзининг исёнкор шеърлари билан танилган бу шоирни бугунги кенда дунёнинг кўпгина мамлакатларда билишади ва асарларини севиб ўқишади. Туркий халқлар, жумладан, ўзбекларнинг ўз шоири ҳисобланади. Мавлоно Лутфий Насимий ижодига юксак баҳо берган бўлса, Алишер Навоий валийлар, йирик тариқат шайхлари ва машҳур сўфийларга бағишланган “Насойим ул-муҳаббат” асарида туркий машойихлар қаторида унга ҳам ўрин ажратади, деган фикрларни келтирган.

Алишер Навоий “Насойимул-муҳаббат” асарида Насимий ҳақида:

²³⁵ Ўша асар. –Б.416.

“Сайид Насимий қаддас Аллоху руҳаҳул азиз (Аллоҳ унинг азиз руҳини муқаддас қилсин). Ироқ ва Рум тарафидаги мулкдин эркандур. Румий ва туркмоний тил била назм айтибдур ва назмида ҳақойиқ ва маориф бағоят кўп мундариждур. Мазкур бўлгон мулк аҳлиға ани шеъри муқобаласида ҳамоноки шеър йўқдур. Ҳамоно тақлид аҳли анинг мазҳабида қусур тухматига муттаҳам қилиб, шаҳид қилдилар. Машҳур мундоқдурки, терисин сўяр ҳукм бўлибдур. Ул ҳолатда бу шеърни дебдурки:

Қибладур юзунг, нигоро, қошларинг меҳроблар,
Суратинг Мусҳаф вале ҳолу хатинг эроблар
ва бу шеърнинг таҳаллуси ушбу муддаога долдурким:

Эй Насимий, чун муяссар бўлди, иқболи висол,
Қўй, терингни сўйса сўйсин, бу палид қассоблар”²³⁶.

Ҳуруфийлик йўналиши XIV асрнинг охирларида Озарбайжонда пайдо бўлди. Ҳуруфийларнинг таълимоти сўфизм таълимоти каби диний-мистик моҳиятга эгадир²³⁷. Ҳуруфийлар ҳарфларнинг илоҳий кучига ишонадилар.

Ҳуруфийлар фикрига кўра, «Худо яширин бир хазина бўлиб, ўз борлиғини ошкор қилмоқ ва ўзини танитмоқ учун инсонларни яратгандир», бошқа сўз билан айтганда ўз борлиғини инсонда тажассум этган²³⁸. Улар араб алифбесига 32 ҳарфни муқаддас ҳисоблаб, уни дунёнинг бутун сирларининг рамзи ва ифодаси деб билади. Ҳуруфийлик тариқатининг асосчиси Фазлуллоҳ Наимий (1339-1396) бўлиб, ўз ғояларини «Жовидоннома» асарида шарҳ этган.

Асли табризлиқ бўлган Фазлуллоҳ Наимий ўз фикрларини халқ орасида ёйиш учун Шарқнинг кўпгина шаҳарларига саёҳат қилади. Ширвонга, Бокуга боради. Ширвонга келгач, Насимий билан дўстлашиб, ўз фикрларини баён этади. Бу дўстлашиш унинг дунёқараши ва ижодининг ривожига чуқур излар қолдиради. Насимий ҳуруфийлик мазҳабини қабул қилади ва Фазлуллоҳга буюк муҳаббат ва чуқур эҳтиром билан ихлос қўяди. Насимий унинг

²³⁶ Алишер Навоий. “Насойим ул-муҳаббат”. –Б.478.

²³⁷ Ўша асар. –Б.8.

²³⁸ Гулизода М. “Насимийнинг ҳаёти ва яратувчилиги”-“Насимий, Сечилимиш шеърлар”. –Боку: Озарбайжон ушоқ ва ганчлар адабиёти нашриёти, 1962. –Б.12.

таълимотини тараққий эттириб, инсон ва унинг қудратини юксак баҳолайди ва инсон гўзаллигини, шукуҳини, яратувчилигини самимий юракдан куйлайди: “Насимий ўз устозига бўлган бу оташин ҳурматини ифодалаш учун «Наимий» тахаллусига ҳамоҳанг «Насимий» тахаллусини олади. Унинг фикрларини ривожлантирувчи шеърлар ёзади. Фазлуллоҳ фақат Боку, Ширвон шаҳарларидагина ҳуруфийликни тарғиб қилиб қолмай, яқин Шарқнинг бошқа шаҳарларига ҳам ўз шогирдларини юборади”²³⁹.

Наимий ҳуруфийликни тарғиб этганлиги туфайли, ислом руҳонийларининг иғвоси билан Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ томонидан Ширвонда камокқа олинади. Фазлуллоҳ Наимий камокда эканлигида «Васиятнома» ёзиб, яширин суратда Бокуга юборади. Наимий Нахчивон яқинидаги қадимий Олинча шаҳрида ваҳшиёна суратда қатл этилади. Ҳуруфийлар пири Фазлуллоҳ Наимий жоҳил уламолар фатвоси билан Мироншоҳ томонидан қатл этилгач, 1427 йилда ҳуруфийлар Шоҳруҳмирзога суиқасд қиладилар, бироқ у ҳалок бўлмайди, бир оз ётиб соғайиб кетади. Бу ҳодисадан кейин Ҳиротда қаттиқ таҳқиқ ва таъқиб бошланиб кетади. Шаҳарда яширин ҳуруфийлар жамияти борлиги очилади, унда ҳатто Фазлуллоҳ Наимийнинг набираси иштирок этади. Улар дорга осиладилар, жасадлари куйдирилади.

Ташвиш ва ҳаяжон ичида қолган Насимий Фазлуллоҳнинг васиятига кўра унинг кичик қизига уйланиб, бошқа ҳуруфийлар билан бирга ўз ватанини тарк этиб, Бағдодга кетади²⁴⁰. Бошқа бир ривоятда шундай дейилади: “Насимий Антоб ҳокимининг яқин дўсти экан. Шоир билан ҳукмдор орасини бузмоқчи бўлибдилар. Ёсин сурасини кўчириб, қоғозни унинг кавуши чарми орасига кўйишибди. Ҳукмдор ҳузурида ғанимлардан бири шоирдан: «Қуръон сурасини оёғи остига кўйиб юрган одам тўғрисида фикринг қандай?» деб сўрашибди. Насимий «Унинг териси шилиниши ва расво қилиниши керак» дебди. Унга: «Сен ўзинг ҳақингда шундай фатво бердинг» дейишибди. Кавушидан чарми

²³⁹ Насимий. Асарлар. -Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. –Б.6.

²⁴⁰ Ўша асар.–Б.6.

орасидаги ёсинни чиқариб олишибди. Сўнгра эса унинг терисини шилишибди»²⁴¹.

Бу ўринда Машраб ва Насимий ижодий фаолияти, дунёқарashi, ғоявий-бадиий муддаоси, ҳатто ҳаётий фожиаси жихатидан ҳам бир-бири билан нақадар муштарак эканлигини алоҳида қайд этиб ўтмоқ зарур. Шу боисдан бўлса керак Машраб Насимийнинг қатор ғазалларига татаббулар ёзди²⁴².

Сан бу нишон ила мени, билки, нишона сиғмазам,
Кимса гумону занн ила, ўлмади ҳақ ила билиш.
Ҳақни билан биларки, ман занну гумона сиғмазам.
Сурата боқу маънийи сурат ичинда тани ким,
Жисм ила жон манам, вале, жисм ила жона сиғмазам²⁴³.

Машраб Насимийнинг ғазалларига боғлаган татаббуларида тасаввуфнинг қоидаларини давом эттириб, уни ривожлантиради, сўфиёна тафаккурни шеърларида ифодалайди. Шеъриятда ана шундай журъатли фикрларни ташвиқ ва тасдиқ этиш муболағасиз айтиш мумкинки, у замон учун буюк инсоний жасорат эди.

Машраб:

Агар чанди зиёрат қилмадим ман Каъбайи зоҳир,
Тариқат ҳожисидурманки, Байтуллоға сиғмамдур.
Гаҳи бўлдум факиру гоҳи шоҳу гоҳ гадодурман,
Ажаб девонаман, фардоки Маҳшаргоҳға сиғмамдур.
Эй қилан даъвоки, шоҳам, адлу инсофинг қани?
Чун сафо аҳлиндан ўлдинг, Машраби софинг қани?
Лутф агар ҳақдан тиларсан, кўрсат эҳсон, лутф қил,
Лутфу эҳсонингдан унган ёрга алтофинг қани?

²⁴¹ Ўша асар. –Б.6.

²⁴² Зокиров М. Эрк ва маърифат куйчилари. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. –Б.68.

²⁴³ Насимий. Асарлар.–Б. 96.

Насимий:

Кофу нун амриндан ўлди кун ила фаякун,
Гар бу лавҳнинг абжадисан, нун ила кофинг қани?
Эй Насимий, шаш жиҳатдан чун улашдинг ёр ила,
Бежихот ўлди худудинг, ҳадду атрофинг қани?²⁴⁴

Машраб:

Ғамза кофир, ишва жоду, жилва қолмоқим қани?
Кўзи яғмо, кифрики ўқ, жола қалпоқим қани?
Тийри мужгон ғамзаси кўп ёр учун девонаман,
Асли қолмоқ, зоди қирғиз, лола пайпоқим қани?
Ғунчайи гуллар очилмай, заъфарон қилди хазон,
Дод этар гул ғунчасиға: ёсумансоқим қани?
Доғу доғ устидадур бағрим қизил қон ашқдин,
Сиймтан рухсорайи таннуқра бурғоқим қани?
Ёр, Машраб, ишқ ўтини қўйди жоним узраким,
Чўқ-чўқ этти кўнглум оташпора чакмоқим қани?

Машраб Саид Имодиддин Насимийнинг ишқ туфайли дорга осилиш тафсилотини “ишқ” радибли шеърда шундай мисраларда кўрсатади:

«Куфр айтти!» деб Насимий терисини сўйдилар,

Гўшту пўстин сўзлатиб оламга гўё қилди ишқ.

Шайх Санъондин бўлуб тўрт юз мурид соҳибкамол,

Кўрди тарсозодани, хукбону тарсо қилди ишқ.

Билдию эшитти Машрабнинг қарори йўқ экан,

Зоҳирин гўё қилиб, ботинни бино қилди ишқ²⁴⁵.

Машраб яна бир ғазалида Насимий ҳақида:

Ўн учга етти вақтим, ҳоли суратда Насимийман,

Теримни сўйдилар, машғули бу савдо бўлиб келдим.

Насимий таъсирини ўзбек шоири-куфрликда айбланиб, дорга осилган

²⁴⁴ Ўша ааср. -Б.63-64.

²⁴⁵ Мирзо Кенжабек. Машраб. Куллиёт. –Б.247.

Машраб ижоди ва “Қиссаи Машраб”да ҳам кўриш мумкин. Бу қиссада ҳам худди шундай хуруфиёна руҳни сезамиз.

Туркман классик шоири Махтумқули (XVIII) билан унинг атоқли замондоши Турди-Шайхларнинг қуйидаги мушоираси Насимийга нисбатан бўлган чексиз муҳаббат изхоридир.

Махтумқули:

Ул нимадир емадилар, тўйдилар?

Ул нимадир қиёматга қўйдилар?

Ул ким эди тобониндан сўйдилар?

Шоир бўлсанг, шундан бизга хабар бер?

Турди-Шайх:

Ул дидордир, емадилар, тўйдилар,

Ул намоздир қиёматга қўйдилар,

Насимийни тобонидан сўйдилар,

Биздан салом бўлсин жавоб шундайдир.

Ёки, яна бир бошқа туркман шоири Насимий фожеаси ҳақида шундай аччиқ қайғуради, ҳасрат қилади:

Насимийни тобониндан сўйдилар,

Сомон тиқиб дарвозага қўйдилар,

Етти кундан ҳақлигини билдилар.

Насимий шеърляти Туркияда ҳам катта мавқега эгадир²⁴⁶.

Шарқнинг Фаридуддин Аттор, Бобораҳим Машраб каби оташнафас, исёнкор шоирлари машҳур сўфий ва авлиё Мансур Ҳалложга кучли эътиқод қўйиб, ўзларини унинг шогирди ҳисоблаганлар. Насимий учун ҳам Мансур-илоҳий ишқ ошиғи, ўз эътиқодида собитлик тимсоли. Шунинг учун ҳам шоир илк шеърларини Ҳусайний таҳаллуси билан ёзади. Чунки, Мансурнинг исми Ҳусайн бўлиб унинг тариқати ҳусайния ёки ҳалложия номи билан машҳурдир. Насимийнинг Мансурга эътиқоди умрининг охиригача сўнган эмас, уни ишқ

²⁴⁶ Рустамов Эргаш. Саййид Имоиддин Насимий // Шарқ юлдузи, 1974. № 4. –Б.231.

йўлида раҳнамо билиб, шеърларида ҳамиша оташин муҳаббат билан тасвирлайди:

Чун бақосиздир, жаҳоннинг молу-мулки неъмат,
Давлати Мансура ёпиш, иста умри пойдор²⁴⁷.

Қуръоннинг бир неча суралари алиф, лом, мим каби араб ҳарфлари билан бошланади; бу илоҳий ҳарфларни муфассирлар турлича талқин қиладилар. Ҳуруфийлар эса, араб алифбосидаги барча 32 ҳарфни илоҳийлаштирадилар. Зеро, бу ҳарфлар орқали Қуръон нозил қилинган-улар илоҳий калом мазмунини ўзида ифода этади. Бинобарин, ҳар бир ҳарфда бир илоҳийлик мавжуд. Чунончи, дунёнинг яралишига ҳам бир сўз сабаб бўлган: Парвардигори олам “Кун!”, яъни, “Бўл!” деган ва бу дунё вужудга келган. Сўз эса ҳарфлардан иборат. Араб ёзувида “кун”-икки коф (к) ва нун (н) ҳарфларидан ташкил топган. Насимийнинг қуйидаги байти шу ҳақда:

Жўш қилди ақли кулл-келди вужуда коинот,
Кофу нун амридан ўлди бу жаҳон якбор маст²⁴⁸.

Шу ўринда Машраб 30 та алифбодаги арабий ҳарфларга бағишлаб насимийона байтлар битган:

Ай-алифдек қоматингдин ибтидо қилдим букун,
Бе-баолойи доғи дардинг дилга жо қилдим букун.
Те-тиловат қилғай эрдим ояти рухсоринги,
Се-савоби хатми Қуръон интихо қилдим қилдим букун.
Жим-жамолингни кўрай деб келдим, эй шоҳи жаҳон,
Ҳе-ҳаётим борича ман илтижо қилдим букун.
Хе-халойиқ ичра хуш хулку некулик сандадур,
Дол-дилни олғувчига ошно қилдим букун.
Зол-зоил бўлмасун деб ҳар замон меҳринг санинг,
Ре-работинг ичра томири вафо қилдим букун.
Зе-зулфинг шомидин йиғлаб юруб шому саҳар,

²⁴⁷ Сўзбоши Э. Очиллов. Саййид Имодин Насимий. Мен бу жаҳонга сиғмасман. –Т.: “Ўзбекистон”, 2012. –Б. 5.

²⁴⁸ Ўша асар. –Б.7-8.

Син-селоби сиришкимни раҳо қилдим букун.
Шин-шакарлик лабларингдин меҳрибонлиғ кўрмадим,
Сод-сабрим қолмади, оху наво қилдим букун.
Зод-зоеълиғ билан умрим ўтодур оқибат,
То-толеъсизлигимдин кўп хато қилдим букун.
Зо-золим кўзларингнинг ғамзаси қилди хароб,
Айн-азиз жондин кечиб, жоним фидо қилдим букун.
Ғайн-ғарибларга тарахҳум қилғил, эй султони хусн,
Фе-фароғат бирла арзимни адо қилдим букун.
Қоф-қурбат васлидан бўлди мадакорим Худо,
Гоф-гулзорида айна муддао қилдим букун.
Лом-лабинг-кавсар, тишинг-гавҳар, хати лаълинг ўқуб,
Мим-меҳроби қошингға иқтидо қилдим букун.
Нун-на бўлғай биргина кўрсам жамолинг, эй пари,
Вов-ваъда, дилбарим, кўксимга жо қилдим букун.
Ҳе-ҳазил эрмас киши доғини пинҳон айласа,
Лом-алиф-лола сифат чоки қабо қилдим букун.
Ё-ёрим, дилбаримға, дуди оҳим сардини,
Ҳамза сокин-айлабон сўйи само қилдим букун.
Пардаи исматда сақла Машраби бечорани,
Дилрабо номаҳраимни ошно қилдим қилдим букун²⁴⁹.

Латифий 1546 йил ёзилган “Машҳур уш-шуаро” тазкирасида Насимийни “ишқ майдонининг сарбози ва муҳаббат каъбасининг фидоийси” деб таърифлайди.

Адабиётшунос Эркин Мусурманов қайд этишича: Машраб “Анал-Ҳақ” деб ҳайқиргани учун оёқ-қўли чопилиб дорга осилган, жонсиз танаси кулга айлантирилиб денгиз елида тўзғитиб юборилган Мансур Ҳаллож, эркин фикрлилиги учун кофир, деб эълон қилинган, нефтга беланган ва шаҳар марказида ёқиб юборилиб, зулматни шам каби ёритган Айнул Қуззот

²⁴⁹ Машраб Куллиёт. –Б. 171-172.

Ҳамадоний мўғуллар билан сўнгги нафасигача курашган танаси қиймаланиб ташланса-да, кўли босқинчининг оти жиловини қўйвормаган Нажмиддин Кубро, одам қиёфасида илоҳий битикни кўрган ва инсон юзида Ҳақ номини ўқий олгани учун отга боғланган ҳолда, судралиб, шаҳар кўчаларида хор қилинган ҳуруфийлар устози Фазлуллоҳ Наимий ва ниҳоят Ҳалложга ихлос қўйганлиги учун шаккок ҳукмини олган ва териси сўйилган Имодиддин Насимий тақдирини ихтиёрий қабул қилди²⁵⁰.

Насимий ўзидан кейинги туркий адабиётга жумладан Фузулий, Воқиф, Лутфий, Навоий, Машраб, Махтумқули каби шоирларга кучли таъсир ўтказган.

XIV аср охирларида Озарбайжонда пайдо бўлган ҳуруфийларнинг диний-мистик таълимоти, намояндаларидан бири мутасаввиф шоир Саид Имодиддин Насимий шеърляти Машраб ижодига ўзининг ҳамоҳанглиги билан таъсир ўтказди. Шоир уни шеърларида мадҳ этади ва ҳуруфий Насимий ўлими, Насимийдек ўлим топишни ўзи учун шараф деб билади ва алаалоқибат шоир Машраб: “Мен шаҳиди ишқман, ўлсам кафанга чулғаманг” дея ҳалложона, насимиёна ўлим топди.

БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСАЛАР

1. Машраб девон тузмаган аммо, унинг синглиси Моҳибадр-Махваш девон тартиб берган.

2. Халққа “Қиссаи Машраб”лар орқали етиб келди.

3. Машрабнинг тафаккури ва ғоявий фикрлари пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) мулло Бозор охунд ва Офоқхожа, Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳаллож, Сўфи Оллоёр, Саид Имодиддин Насимий ғоялари таъсирида шаклланди.

4. Сўфи Оллоёр ва Машраб бир даврда яшаган ва ҳар бири ўз маслаги ва қарашларига эга бўлган. Машраб фаолиятида шариат қонун-қоидаларига риоя қилишдан кўра Аллоҳни севиш ва Унинг ўғитларига қалб билан бериё итоат этиш устувор бўлса, Сўфи Оллоёр фаолиятида шариат қонун-қоидаларига қатъий итоат этиш, Аллоҳдан кўрқиш ва ислом фарзларига бериё амал қилиш ғояси бўртиб кўринади. Ҳар иккаласи бирдек жамият тарбияси билан

²⁵⁰ Э. Мусурманов. Раҳимбобо Машраб. –Б.86.

шуғулланган бўлсалар-да, икки кутбга мансуб турли маслак тарғиботчилари эдилар. Улар бир-бирларини чуқур ҳурмат қилсалар-да, маслак жихатидан келиша олмаганлар.

Бобораҳим Машраб ижодига Баҳоуддин Нақшбанд ва Аҳмад Яссавий, Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий, Боязид Бистомий ва Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳаллож ва Саид Имодиддин Насимий, Саъдий ва Ҳофиз Шерозийлар, Лутфий ва Жомий, Фузулий ва Навоий, Мушфикий ва Мирзо Бедил, Сўфи Оллоёр ва бошқа жуда кўплаб сўфий мутасаввифлар таъсир этди. Машраб улар қолдирган ижодий намуналардан баҳраманд бўлди, уларнинг илгари сурган таълимот ва ғояларидан илҳом олди, уни ривожлантиришга ҳисса қўшди. У мутасаввифлардан Жалолиддин Румийга увайс бўлди, айниқса, пири комили Офокхожа илмини, унинг ўғит ва насихатларига риоя қилди, шеърларида уларни эътироф этди.

Дилором Салоҳий таъкидича, Шарқ маънавий тафаккури булоқлари, адабиёти анъаналарини XV асрда Навоий, XVI асрда Бобур, XVII-XVIII асрларда эса Бобораҳим Машраб давом эттирди. Унинг тадрижий-тарихий давомийлигини Машраб «Кимё», «Вайс ул-Қараний», «Қиссайи меърожи Расули Акрам с.а.в.» каби тасаввуфий асарлари билан давом эттирди.

Машраб тасаввуф таълимотини аввало Муҳаммад (с.а.в.), улуғ шайх Шиблий, Жунайд Бағдодий, Нажмиддин Кубро, Боязид Тайфур ал-Бистомий, Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳаллож, мулло Бозор охунд, Офокхожа, ҳуруфий саид Имодиддин Насимий, мутасаввиф Сўфи Оллоёр каби мутасаввиф шайх уламоларнинг меросидан келиб чиқиб давом эттирди ва ўз ижодида уларнинг маънавий меросига мурожаат қилиб, сўфийларнинг муборак номларини ҳурмат-эҳтиром билан тилга олди. У «олими нуктадонлик», «пири ҳидоятхонлик», «шуҳрати шеър бобида мўътабарлик», «ҳофизи хуш асар» каби даражаларга эришувда устозлари мақомида бўлди. Шайху муридлик вазифасидан келиб чиқиб муридлик анъанасига содиқ қолди ва уни адо этди.

Машрабнинг пири Офокхожа таълимоти ҳазрати Нақшбанд тариқатининг Шарқий Туркистондаги бир оқими бўлиб, бу таълимот Ўрта Осиё, Шарқий

Туркистон халқларини бир-бирига яқинлаштириб, иноқ, иттифоқда яшашида катта моҳият касб этди.

Шарқий Туркистонда Офокхожа ҳукмронлиги даврида нақшбандия таълимоти давлат миқёсига олиб чиқилди, яъни давлатнинг ҳукмрон таълимотига айланди.

Машраб салафлари изидан бориб, хатти иршод олмай, аммо таълимотнинг нафақат Марказий Осиёга, ҳатто Осиё, Африка, Яқин Шарқ минтақаларига ёйилишига хизмат қилган вакили эди. У буни ўзининг шеърӣ ижоди, яратган асарлари, кўрсатган кароматлари ва сўфиёна тарғибот, даъвати билан амалга оширди.

Адабиётшунос олим Исомиддин Салоҳӣ Машрабнинг ҳеч қандай тап тортмай беғу амалдорлардан, баъзи риёкор дин арбобию уламосидан ҳам ҳайикмай, подшоларига ҳам таъсир ўтказиб аркони давлат олдида ҳам коинот гултожи одам шахсини хўрламаслиги, адолат билан иш юритишларини юзига айтиб олиб борган даъватларида кўриш мумкин.

Машрабнинг тасаввуфона шеърлари халқ қалбига ўрнашди, омма унинг ғайри одатӣ хатти-ҳаракати замирида тасаввуф, дини ислом ва Аллоҳнинг сийрат, сифати, унинг аъмоллари турганлигини тушуниб етди.

Машраб шеърларига назар солинса, улар тасаввуфона, Илоҳӣ, пайғамбарларга ҳамд, сано, наът, суруд ва дуруд ўқиш билан бошланганлигини, салафлари ишини ижодӣ меросида давом эттирганлигига гувоҳ бўламиз.

Тасаввуф Хуросон ва Мовароуннаҳрга ислом дини билан бирга кириб келди. Бунинг натижаси ўлароқ Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румӣ, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозӣ, Низомӣ, Хисрав Деҳлавӣ, Аҳмад Яссавӣ, Абдурахмон Жомӣ, Алишер Навоӣ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб каби жаҳонӣ алломалар етишиб чиқди..

Мутасаввифларнинг асарларида тасаввуф таълимотидан четга чиқмаслик учун Қуръон ва ҳадислардан узоқлашмаслик каби фикрлар уқтирилган.

Е.А.Бертельс: тасаввуф адабиётини ўрганмасдан туриб, ўрта асрлар мусулмон Шарқи маданий ҳаёти ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас, бу адабиётдан хабардор бўлмасдан Шарқнинг ўзини ҳам англаш қийин деган фикрлари тасаввуф ва ислом динининг нақадар бир-бирига яқин таълимот ва маслак эканлигини англатади.

Машрабнинг тариқат йўлини тутишдан мақсади, жаннат умиди эмас, балки изчил сўфийлардек Аллоҳ дийдорига восил бўлишдир.

Тасаввуфда тариқатлар кўп бўлиб, ҳар бир тариқатнинг асосчиси ўз тариқат йўлининг мазмун-моҳиятини, ундан кўзланган мақсадини билвосита тарғиб этадилар.

Марказий Осиёда энг кўп тарқалган тасаввуф таълимоти нақшбандия, яссавия таълимотидир. Бу таълимотларни Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор, Махдуми Аъзам хожаги Косоний, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Шайх Худодод Вали, Бобораҳим Машраб ҳам қабул қилган.

III-БОБ. ШОИР ФЕНОМЕНИ: СЎФИЙЛИК, ҚАЛАНДАРЛИК, ДАРВЕШЛИК ШЕЪРИЯТИ

3.1. XVII-XVIII асрлар Мовароуннаҳр бадий йўналишининг муштарак жиҳатларига мухтасар шарҳ

XVII асрга келиб Мовароуннаҳрда бир аср давом этган шайбонийлар ҳукмронлигига (1501-1598) хотима берилиб, 1601 йилдан бевосита аштархонийлар ҳукмронлиги бошланди.

Амир Темур вафотидан кейин 100 йил ўтиб, Мовароуннаҳр иқтисодий-маданий ҳаёти сиёсий тарқоқлик натижасида инқироз сари йўл тутган эди. XVII аср бошларига келиб ўзбек уруғ ва қабилаларининг ҳар бири ўз таъсир доирасини кенгайтиришга ҳаракат қилар, ўзига хон, ўзига бек-давлат ичида давлат эди. “Манғитлар-Бухорода, кўнғиротлар Хоразмда, минглар Фарғонада, кенегаслар Амударёнинг иккала соҳилига ёндош минтақаларда бошқарув жиловини ўз қўлларига олган эдилар. Хонлар заиф, уруғ етакчиларининг мавқесига қараб мансаб улашишга мажбур эдилар. Амирлар ва беклар ўзбошимчалиги авжига минди, марказий ҳокимиятдаги мансабдорлар ўртасида ўзаро фитна, низолар, ур-йиқитлар мамлакат тинка-мадорини қуритди”²⁵¹.

“Аштархонийлар ўзаро қирғинбарот урушлар гирдобидида турган бир пайтда Имомқулихон (1611-1642) тахтни эгаллади”²⁵². Имомқулихон замонида бир мунча осойишталик ўрнатилди. Унинг даврида Бухоро хонлиги кучли давлатга айланади. Бироқ, қабилаларнинг марказий ҳокимиятга қарши бош кўтаришлари ва ўзаро урушлари Бухоро хонини бир неча бор уларга қарши кўшин тортишга мажбур қилди, лекин бу ҳамлалар кўпинча хон лашкарларининг мағлубияти билан тамом бўларди: Академик И.Мўминовнинг ёзишича: “Урушлар кенг халқ оммасига зиён етказар, улардан фақат

²⁵¹ Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Убайдуллаев Ў. Ватан тарихи. –Т.: “Шарқ”, 2003. –Б.24.

²⁵² Муаллифлар жамоаси раҳбари. Муртазоева Р. Ҳ. Ўзбекистон тарихи. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2003. –Б. 308.

зодагонларгина наф кўришарди. Бундай урушлар Мовароуннахрнинг кўчманчи ва ўтроқ аҳолиси ўртасидаги иқтисодий алоқаларга ҳам путур етказди”²⁵³.

Абдулазиз (1645-1680) ҳукмронлиги йилларида ҳам халқнинг боши урушдан чиқмади. Хива хонлари Абулғозихон (1643-1663) ва унинг ўғли Анушахон (1663-1687) Бухоро ҳудудларига бир неча марта талончилик юришларини амалга оширдилар. Хоразмликлар 1655 йилда Қоракўл, Бухоро атрофларига ҳужум қилиб, у ерларни талон-тарож қиладилар. Душман кўшинларига зарба бериш, ўзаро урушларни тўхтатиш имконини топа олмаган Абдулазизхон тахтдан воз кечди. Унинг ўрнига тахтга ўтирган укаси Субхонқулихон(1680-1702) даврида ҳам Бухоро Хива муносабатлари мураккаблигича давом этди. Айниқса, Самарқанд амирларининг Хива хони Анушахон ҳукмронлигини тан олиб, унинг номига хутба ўқишлари баъзи амирларнинг норозилигига сабаб бўлди. Шундай вазиятда Субхонқулихонни Маҳмудбий қатағон қўллаб-қувватлади, самарқандликлар жазоланди. Шунга қарамай Бухоро ва Хива муносабатлари кескин бўлиб қолаверди. XVII аср охири XVIII аср бошларида тинимсиз бўлиб турган ўзаро курашлар, сиёсий тартибсизликлар халқ оммасининг аҳволини оғирлаштирди, солиқлар кўпайиб, порахўрликнинг авж олиши, бошбошдоқлик мамлакат хўжалигининг вайрона ҳолга келиб, издан чиқишига олиб келди. Субхонқулихон даврида 7 йиллик солиқларни бир йилда йиғиш ҳақида фармон эълон қилинган эди. Бу аҳолининг янада камбағаллашувига, ерларнинг қаровсиз бўлиб қолишига, деҳқончиликнинг инқирозига, нархларнинг ошиб кетишига олиб келди.

Тарихчи Амин Бухорийнинг ёзишича: “Ана шундай оғир вазиятда вафот этган Субхонқулихон ўрнига Убайдуллахон (1702-1711) тахтга ўтирди. У марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш, мустақилликка интилган бебош амирларни бўйсундириш, кўтарилган кўзғолонни бостириш учун тинимсиз урушлар олиб борди. Йирик амирлар ва маҳаллий ҳокимлар 1711 йили

²⁵³ Масъул муҳаррир: Мўминов И. М. Самарқанд тарихи. Икки томлик. Биринчи том. –Т.: “Фан”, 1971. – Б.263-264.

Убайдуллахонга суиқасд уюштирдилар”²⁵⁴. Аштархонийлар даврида доимий бўлиб турадиган ўзаро урушлар мамлакатни вайрон қилди. Халқ оммаси тобора қашшоқлашиб борди.

Адабиётшунос Абдусаттор Жуманазар Машрабнинг кушандаси Махмуд катагонбий ва у кўним топган Ишкамиш қишлоғи ҳақида “Машраб” монографиясида қуйидаги фикрларни келтирган: Махмудбий катагон XVII асрнинг ўрталарига яқин Қундуз вилоятида туғилган. Бу вилоят аҳолисининг кўпчилигини ўзбекларнинг катагон уруғи ташкил этарди. Махмудбий катагон илк бор муаррих Муҳаммад Юсуф Муншининг “Тарихи Муқимхоний” асарида 18 ёшга етиб қолган моҳир ва жасур жангчи қиёфасида пайдо бўлади. Муҳаммад Юсуф Мунши ёзади: Унинг қисқача тарихи шундай: У икки муқаддас шаҳарга ҳаж қилган Абдулазизхон ҳукмронлиги даврида Урганч хони Абулғози билан бўлган савашда ўта қаҳрамонлик кўрсатди²⁵⁵.

Абдулазизхон унинг баҳодирлигини кўриб, қойил қолганидан уни додхоҳ унвони билан тақдирлашга фармон берди.

Унинг мардоналиги ва олиҳимматлиги Абдулазизхоннинг завқини кўзгайди. Бирор тадбир билан хоннинг махсус отлиқ қўшинини бошқарадиган бўлса, у ўзи танлаган одамга от берар ва бунга ҳеч ким эътироз билдирилмас эди. Хазинадан зарур деб билганича маблағ оларди. Ундан юқори лавозимли ва таъминотга масъул шахслар сўзини қайтармай, сўраганини дарров ҳал қилиб беришарди. Шунақа, у, Абдулазизхоннинг илтифоти ва меҳрини қозонган тенгсиз жангчи эди²⁵⁶.

Муаллиф уни ғайратли, жанговар, тадбирли шахс сифатида таърифлайди. Тариқатда Махдуми Аъзам авлодларидан Хожа Алига муридлик қилган.

Ҳижрий 1104 (1692-1693) йили Муҳаммадёр оталиқ Балхни Махмуд парвоначига беради. Субхонқулихон 1105 (1693-1694) йили Балх ҳокими Махмуд катагон додхоҳни Анушахонга қарши кураш учун чақириб олади. У етти минг жангчи билан ёрдамга келади. Амударё яқинидаги Учучоқ мавзесида

²⁵⁴ Мир Муҳаммад Амин Бухари. Убайдулланаме. Перевод А. Семенова. –Т., 1957. С.233.

²⁵⁵ Абдусаттор Жуманазар. Машраб муаммо ва ечимлар.Т.: “Akademnashr”. –Б. 83.

²⁵⁶ Ўша асар, ўша жой.

Анушахон ибни Арангхон ўлдирилади. Субхонқулихон душман билан урушда кўрсатган жасорати ва жонбозлиги учун Маҳмуд қатағон додҳоғга оталиқ унвонини беради²⁵⁷.

Адабиётшунос Абдусаттор Жуманазар “Машраб” монографиясида таъкидлашича: Балх 1114 (1702-1703) йилларда Одил оталиқ ибн Кўпак қўлига ўтади ва Маҳмуд қатағон оталиқ Қундузга кетади. Одил оталиқ вафотидан кейин Субхонқулихоннинг набираси Муқимхон ибн Искандархон уни Қундуздан чакириб олади. Субхонқулихон ҳижрий 1114 йили раби ус-соний ойининг 21-куни (1702 йил 14 сентябр) 77 ёшга етиб Бухорода вафот этади. Тахтни 20 яшар ўғли Убайдуллахон эгаллайди. Балх вилоятида ҳукм юритаётган Муқим Муҳаммад ибн Искандар султон ибн Субхонқулихон амаки акасига тобе бўлишни истамайди ва орада ўзаро душманлик пайдо бўлади. Жангу жадал ва сиёсатда катта тажрибага эга Маҳмудбий оталиқ бундай вазиятдан фойдаланиб қолади. У Муқим Муҳаммад султонни ўлдириб, Балх тахтини қўлга киритади ва ўзини Маҳмуд Баҳодурхон номи билан Балх подшоси деб эълон қилади. Убайдуллахон ҳижрий 1119 йил бошида (1707 йил апрел) Балхга қўшин тортади ва кўп қийинчилик билан ишғол қилади. Маҳмудбий қатағон бу жангдан кейин Қундузга қочиб кетади ва умрининг охирига қадар ўша жойда қолади. 1707 йилнинг иккинчи ярмида Балх ва Қундуз ўз сиёсатига эга бўлган иккита мустақил вилоятга айланган эди. Маҳмудбий қатағон шу кетганича Балхга қайтиб кела олмайди. Муаррих Муҳаммад Яъқубнинг таъкидлашича, у Қундузда бир қанча вақт ҳукмронлик қилади ва ҳижрий 1126 йилги (1714) зилзилада Ишкамишда уй тагида қолиб вафот этади. Йиғилган маълумотлар таҳлили Маҳмудбий қатағон етмиш ёшлар атрофида ўлганини кўрсатмоқда²⁵⁸. Машраб ўлимига ҳукм берган Маҳмуд қатағонбий Машраб башорат қилганидек 3 кундан сўнг эмас, 3 йилдан кейин том остида қолиб ўлганлиги бор ҳақиқатдир.

²⁵⁷ Ўша асар. –Б.84.

²⁵⁸ Ўша асар. –Б.84-85.

Адабиётшунос Абдусаттор Жуманазар фикрича: Машрабнинг қайси тариқатга мансублигини у қуйидагича талқин этган: Бобораҳим Машраб қайси тариқат вакили эди? Кейинги даврларда қарийб барча тадқиқотчилар уни “қаландария”га мансублигини ёзишмоқда. Ҳазрат Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” асаридан ушбу тариқат тарихига доир ахборот қидиргандик. “Қаландар” сўзи олти жойда келади. Фанга маълум ҳар бир тариқатнинг ўз қаландарлари бўлган. Шу пайтгача ҳеч ким бирор дарвешни “дарवेशия” сулуки вакили деб айтмаган. Қаландар ва қаландарийлик, қаландарлар тўғрисида рисолалар бор ва тасаввуф масалаларига бағишланган айрим асарлар таркибидан ушбу мавзуга оид мақолалар ўрин олган. Уларда қаландар сифати тавсифланади, бироқ, қаландария, қодирия, чиштия, суҳравардия, ишқия каби аниқ тартиб қоидалар тизимига амал қилувчи алоҳида тариқат сифатида акс этмаган. Барча замонларда қаландарлар деярли ҳамма тариқатда бўлган. Манбаларга кўра, Бобораҳим Машраб яссавия, нақшбандия, кубровия тариқатлари мактабларидан тарбияланган қаландар эди²⁵⁹.

Аштархонийлар даврида мамлакатда диндорлар мавқеи ўзбек уруғларининг мавқеидан ҳам баланд эди. Уларнинг давлат ишларига аралашувининг кучайиши, аниқ фанлар (ҳандаса, риёзат, тиббиёт, астрономия) соҳасида ўрта асрларда эришилган ютуқларнинг аста-секин унутилишига, дунёни, жамият тараққиётини тушунтиришда фақат илоҳий дунёқарашнинг ҳукмронлиги ўрнатилишига олиб келди. Бу ўз навбатда диний ақидапарастликка, миллий биқиқликка, ижтимоий фикрнинг ва дунёвий тараққиётнинг бўғилишига сабаб бўлди: “Натижада илм-фан, маданият бешиги бўлган Мовароуннаҳр аштархонийлар даврида сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан ночор ўлкага айланди. Аштархонийлар давлати ижтимоий-сиёсий ҳаётида Жуйбор шайхларининг ўрни ва нуфузи жуда катта эди”²⁶⁰. Бухоро хонлари Жуйбор хожаларини ер-сув, нақд пул ва қимматбаҳо ҳадялар билан тақдирлаш билан чегараланмасдан, улар билан қавм-қариндошликка

²⁵⁹ Ўша асар. –Б. 133-134.

²⁶⁰ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. –Т.: “Ўқитувчи”, 1994. –Б.24-25.

интилганлар. Жуйбор хожалари бирон одамни юқори мансабга тайинлаш, мансабидан четлатиш ва бошқа вазифага тайин этишда ҳам маълум таъсир кўрсатганлар.

Аслзодалик ва тариқатдаги юқори мавқеларга кўра, Жуйбор хожалари сомонийлар давридан бошлаб давлат ишларида муҳим лавозимларни эгаллаганлар. Улар нақиб ал-нуқабо (улуғ нақиб) ва шайхулисом каби юқори даражаларга эга бўлганлар. “Саъдийа”да ёзилишича, масалан, имом Абубакр Аҳмад Ҳалокухон (1256-1265) томонидан нақиб ул-нуқабо деб номланган, Бадриддин Кашмирий эса Чингизхон томонидан Абубакр Аҳмадга бутун Бухорони тортиқ қилганини айтади. Хожа Муҳаммад Исом ва хожа Саъд XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухорода шайхулисом лавозимини эгаллаб турганлар: “Аштархонийлардан Абдулазизхон (1645-1681), Субхонқулихон (1681-1702) ва Убайдуллахон (1702-1711) даврларида бу лавозимни хожа Абдурахимнинг набираси Муҳаммад Бокирхожа ва Ҳошимхожа жуйборийлар эгаллаганлар. Шу хонадоннинг бошқа бир намояндаси Ҳабибуллохожа муфтий мансабида фаолият кўрсатган”²⁶¹.

Жуйбор хожалари ўз бойликларини, таъбир жоиз бўлса, “ўлик ерларни” тирилтириш, яъни янги ерларни ўзлаштириш йўли билан ҳам ошириб борганлар. Чунончи, фақатгина 1557-1579 йиллар орасида шу мақсадда Сомончук, Ачшона, Севинчи калон каби Бухоро қишлоқлари ҳамда Чоржуй, Марв ва Вахшидаги ерларда каналлар қазилиб, уларга “жон ато қилинган”. Абдуллахон II нинг “Равзат ар-ризвон”да келтирилган бир қатор фармонларига кўра, мазкур ишларда хожаларни олий ва маҳаллий ҳукмдорлар жуда қўллаб-қувватлаганлар, уларга катта ёрдам берганлар²⁶².

Вилоят ҳокимлари бўлмиш шайбоний ва аштархоний султонлар олий ҳукмдор билан ўзаро муносабатларини йўлга солиш юзасидан тез-тез Жуйбор

²⁶¹ Ўша асар. –Б.27.

²⁶² Ўша асар. –Б.31.

хожаларига ёрдам сўраб мурожаат қилиб турганлар. “Равзат ар-ризвон”да шунга оид 50 дан ортиқ хат-арзномаларнинг нусхалари келтирилган²⁶³.

Эркин Мусурманов Марказий Осиё билан Турон-Хитой савдо йўли, Буюк Ипак йўлининг кесишган жойида жойлашган ҳудудларда нафақат иқтисодий, балки маънавий муҳит ҳам муҳим аҳамият касб этганлигини таъкидлаб ёзади: Турон-Хитой савдо йўли айрим қадимги адабий манбаларда ҳам келтирилади. Жумладан, “Манас” достонида Буюк Ипак йўлининг йўналишида бўлган шаҳарлар қуйидаги тизимда келтирилган: Оқ-Бешим, Олой, Олтой, Ола Кўл, Анжиян, Арпа, Артиш-Балиқ (Балх), Бадахшон, Баркул, Барискан, Губий-Шаму (Гоби чўли), Дархан, Жаркент (Ёркент), Или, Қора-Ғулжа, Қашқар, Қоратегин, Қора-шаҳар, Марал-Боши, Лоп (Лобнор), Орхон, Марғилон, Самарқанд, Талас, Тошкент, Тибет, Чотир Кўл, Чўй, Турфан, Фарғона, Итил (Волга), Эртиш²⁶⁴.

Қадимги Хитой билан нафақат моддий масалаларда, балки маънавий дунёқарашларда ҳам муштарак томонларни кўриш мумкин. Бу ҳақда профессор Ш.Сирожиддиновнинг кузатувларида шундай дейилган: “Мовароуннахрнинг жўғрофий қадимий цивилизациялар чорраҳасида жойлашгани, бу ўлкада қадимги Ҳинд, Эрон, Ироқ ва Хитой халқлари фалсафий қарашларининг бир маконда умумийлашуви ва уйғунлашувида яхши замин яратган”²⁶⁵.

Ушбу келтирилган маълумотлар асосида Ўзбекистон ва Хитой халқлари ўртасидаги маънавий-фалсафий, маданий-маърифий, савдо-иқтисодий муносабатлар қадимги даврлардан бери мавжуд бўлган, деган хулосага олиб келади. Машрабнинг Қашқарга қилган сафарининг негизида нафақат пир маконига бўлган интилиш, балки эллар ўртасидаги муштарак алоқалар, қадимги анъаналар, Буюк Ипак йўлининг ҳаракатдаги ҳолати ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмаган²⁶⁶.

Машраб ва Офоқхожа ўртасидаги асл муносабатга пирнинг шахсиятига чин баҳони беришда ўша давр Қашқар ва унинг атрофидаги тарихий,

²⁶³ Ўша асар. –Б.34.

²⁶⁴ Мусурманов Эркин. Раҳимбобо Машраб ҳақида янги маълумотлар. –Б. 23-24.

²⁶⁵ Сирожиддинов Шухрат. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. –Б.3.

²⁶⁶ Мусурманов Эркин. Раҳимбобо Машраб ҳақида янги маълумотлар. –Б. 24.

ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий, адабий муҳитнинг қай даражада бўлганлигини билмасдан сўз юритиб бўлмайди. Раҳимбобо Машраб умрининг бир қисми асосан етук шоир ва мутасаввиф “Бобо” ёки “Шоҳ” қаландар сифатида шаклланган, ижтимоий ҳаётда маълум бир позицияни эгаллаган вақтга, яъни Қашқар ва унинг атрофида фаолият олиб борган даврига тўғри келади²⁶⁷.

Адабиётшунос Эркин Мусурманов Машрабнинг асли Шарқий Туркистон, ҳозирда, Синцзян автоном районидаги фаолиятига алоҳида урғу беради: Машрабнинг Марказий Осиё ҳудудидаги фаолияти маълум даражада ўрганилган. Шу сабабли биз унинг адабиётшунослар назаридан нисбатан четда қолаётган ҳозирда Хитой Халқ Республикаси Синцзян автоном районуна қарайдиган макондаги фаолиятига таъсир қилган тарихий, ижтимоий, маданий омилларга эътибор қаратишни лозим топдик²⁶⁸.

Ёркент хонлиги таркибига ҳозирги ХХР Суар ҳудудига қарашли Қашқар, Ёркент, Хўтан, Учтурпан, Янгисар, Турфон, Қумул каби шаҳарлар қарар эди. Кейинчалик хонликка Талас дарёси ва “Иссиқ кўл”га туташ ерларнинг бир қисми қўшиб олинди²⁶⁹.

Хонликдаги тузум кўп жиҳати билан Марказий Осиёда ҳукмронлик қилган шайбоний ва аштархонийлар давлатларига ўхшаш эди. Султон Саидхон (1487-1533 й.й.), Абдурашидхон (1510-1569 й.й.) ва Абдукаримхон (тахминан 1529-1591 й.й.) ҳукмронлик қилган даврларида хонлик ҳар томонлама мустақкамланди, ривож топди²⁷⁰.

Дарҳақиқат, Ёркентни ўраб турган тоғлар-Қора тоғ, Қашқар атрофидаги тоғлар Оқтоғ деб номланган. XIX аср қозоқ шарқшуноси Чўқан Чингисиевич Валихоновнинг келтиришича, бу тариқатлар ривожланиб Олтишаҳар эли икки муросасиз душман қутбга ажралиб бўлингач, энди кун тартибидаги диний келишмовчиликларга, сиёсий ҳукмронлик даъволари ҳам қўшилди. Жунғорлар

²⁶⁷ Ўша асар. –Б. 25.

²⁶⁸ Ўша асар. –Б.25-26.

²⁶⁹ Ўша асар. –Б.36.

²⁷⁰ Ўша асар, ўша жой.

кўмагида диний ҳокимиятни эгаллаган октоғликлар раҳбари Офокхожа даврида бу зиддиятлар янада кескинлашди²⁷¹.

Тибетда Ҳидоятуллоҳ эшон Далай Лама V (Нагван Лопсан Гьямсо) (1617-1682 й.й.) билан учрашади, буддавийлар роҳибни билан Шарқий Туркистон ҳокимиятини эгаллаш учун сиёсий иттифоқ тузади. Далай Ламанинг асосий мақсади Тарим ясси текислигида Ламаизм таъсирини ошириш эди. Шу мақсадда Далай Лама Жунғория хонлиги шахзодаси, унинг энг содиқ муридларидан бўлган Ғалдонга мактуб ёзиб, Ёркентдаги ҳокимиятни эгаллаш учун Ҳидоятуллоҳ хожага ёрдам беришни тайинлайди²⁷².

Ҳидоятуллоҳ хўжа Ғалдон кўним топган Или (Ғулжага) отланади. Далай Ламанинг ёрлиғи урилган мактуб билан борган шайхни кўрган Ғалдон ниҳоятда қувонади. Чунки Ёркент хонлигини босиб олиш, ғайридинларни ўз итоатига олиш унинг азалий орзуси бўлиб, хонликнинг ҳарбий салоҳияти, Шарқий Туркистондаги илм-маърифат, маданият ва маънавиятнинг Жунғория давлатига нисбатан анча юксак эканлиги уни шаштидан қайтариб турар эди²⁷³.

Эркин Мусурмановнинг қайд этишича, ана шундай тож-тахт учун кураш жараёни мураккаб кечаётган даврда Машраб Мовароуннахрнинг турли шаҳарларида қаландар, дарвеш бўлиб халққа маърифат тарқатади.

Ҳиндистондан қайтган Машраб ўн йиллар атрофида Марказий Осиё шаҳарларини кезиб илм ва маърифат касб этади. Унинг улуғ ниятларидан бири ҳаж сафари эди. Маккага боришдан олдин Машраб учинчи марта Самарқандга келади. Имом ал-Бухорий мақбараси ва бошқа муқаддас жойларни зиёрат қилади. Сўнгра Арабистон томон йўл олади²⁷⁴.

Аштархонийлар даврида мамлакатда турли тариқат таълимотларининг кенг тарқалганини кўриш мумкин. XVI-XVII асрларда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида нақшбандия, яссавия ва кубровия тариқатлари сўфийлик таълимотини илгари сураётган асосий тариқатлар эди. Шу даврда Ўрта Осиёга Ҳинддан

²⁷¹ Валиханов Ч.В. О состоянии Алтышара или шести восточных городов Китайкой провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 годах. А.-А., 1985. С. -127.

²⁷² Мусурманов Эркин. Раҳимбобо Машраб ҳақида янги маълумотлар. –Б. 54.

²⁷³ Ўша асар, ўша жой.

²⁷⁴ Ўша асар. –Б.70.

нақшбандиянинг янгиланган кўриниши “мужаддадия” номи остида кириб келди. Жуйбор шайхлари бош бўлган нақшбандия мактаби ва мужаддидлар ўртасида ўзига хос рақобат пайдо бўлди. Жуйбор шайхларининг аҳоли маънавий тарбиясига эътиборсизлиги мужаддидларнинг тез орада мамлакат ижтимоий ҳаётида катта обрўга эга бўлишига олиб келди: Адабиётшунос Шухрат Сирожиддинов “Хукмдорлар орасида кучли мавқега эга бўлган анъанавий нақшбандия ва яссавия мактаблари фаолиятининг сиёсийлашуви ва ўз таъсир кучларини кучайтириш пайида бир бири билан зимдан рақобатга киришуви мамлакатда мафкуравий хаосни пайдо қилди”²⁷⁵. Бу жараёни жоловлаш на Имомқулихон ва Субҳонқулихон ва на улардан кейин тахтга ўтирган кейинги аштархонийларнинг ҳам қўлидан келмади. Хукмдорларнинг тариқат пирларига кўр-кўрона садоқати аҳоли ўртасида сўфий пирларга сиғиниш қарамлигини кучайтирди. Боз устига, улар хукмдорлик қилган йилларда қишлоқ ва дашт худудларида нақшбандий шайхлар ва манфаатпараст сўфийларининг “урчиш” даври бошланди: Адабиётшуноснинг таъкидича: “Бу ҳол ўзига сохта шажара ясаб олиб, шайхлик ва эшонлик даъвосини қилувчи юзлаб “тариқат пирлари”нинг пайдо бўлишига олиб келди. Руҳонийларнинг ва тариқат пирларининг халқнинг оғир ва қашшоқ ҳолига бепарволиги ҳамда диний-маънавий тарбиянинг ўз ҳолига ташлаб қўйилгани мамлакатда исломнинг сусайиши ва турли бидъат таълимотларнинг кириб келишига сабаб бўлди”²⁷⁶. Руҳий-маънавий озуқага муҳтож аҳоли “улуғ пир”, “дастгир Валий” ниқоби остида ташқаридан кириб келган каззоб кимсаларнинг “қаромат”ларига ишониб, уларнинг тилёғламалик билан ишонтирилган бидъат таълимотларга эргаша бошлади: “Баъзи сохта таълимотлар, масалан, Ҳинд томондан кириб келган «равшания» тариқати вакиллари исломий шариатга тўғри келмайдиган ғояларни сингдиришга ҳаракат қила бошлаган, ҳатто аёллар ва эркакларни бир

²⁷⁵ Сирожиддинов Шухрат. Нақшбандия: тарихий жараён ва ҳақиқат // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2007, №4. -Б.36.

²⁷⁶ Сирожиддинов Шухрат. Сўфи Оллоёр илоҳиёти.-Т.: “Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси”, 2001. – Б.48.

жойга йиғиб, турли суҳбатлар ташкил қила бошлаган”²⁷⁷. “Самандар Термизий номи билан машҳур Муҳаммад Боқи хожанинг «Дастур ал-мулук» асарида Субҳонқулихон давридаги мафкуравий-маънавий муҳит танқид қилинган”²⁷⁸. “Мир Муҳаммад Амин аштархонийлар даврида эътиқодда адашиш, исломдан оғиш ҳукм сурганини таъкидлайди”²⁷⁹. Сўфи Оллоёрнинг “Сабот ул-ожизин” китобида жамиятнинг нақадар аянчли ҳолатга келиб қолгани, залолатга ботиб, нафс қурбонига айланаётгани аниқ ифодаланган :

Бу умматлар ажаб зишт этди ҳолин,

Ёпар бидъат билан суннат жамолин.

Баҳойимдек иши ичмак-емақдур,

Куруғ тил била умматмиз демақдир.

Сўфи Оллоёр тасаввуф таълимотининг XVII асрга келиб турли бидъат карашлар билан қоришиб кетгани ва Ўрта Осиё халқлари ақидасига, маънавияти-мафкурасига жиддий зарар етказаётганини кўргач, халқнинг ҳидоят йўлидан чалғиётганига ишонч ҳосил қилган дейиш мумкин. У жамият ислоҳ қилинмас экан, сохта авлиёлар нафс илинжида халқни гумроҳ этиши, кўр-кўрона сиғиниш оқибатида имон-эътиқодга путур етиши мумкин эканлигини чуқур англаб етди: “Нафс, таъма, ўғирлик, товламачилик авж олган, маърифат унутилаёзган, илм-фан таназулга юз тутган жамият тақдирига бепарво бўлиш унинг эътиқодига зид эди. Бу жирканч балонинг олди олинмаса барчани ўз домига тортиши муқаррар бўлиб, бундан қутулиш чораси кучли раҳбар етакчилигида бидъатларга қарши ёппасига кураш эълон қилиш эди”²⁸⁰.

Халқнинг маърифатсизланиши ва ёт мафкуралар тузоғига тез илиниб қолишидаги асосий сабабни Сўфи Оллоёр ўзбек ва тожикларнинг ўз она тилларида ақидавий ва фикҳий масалаларни ўқиш имконияти йўқлигида деб билади. Дарҳақиқат, эътиқод масалаларига оид барча дарслик ва қўлланмалар араб тилида бўлиб, форс тилида ёзилгани ҳам мураккаб ибора ва ифода

²⁷⁷ Ўша асар.-Б.21.

²⁷⁸ Самандар Термизи. Дастур ал-мулук. Пер.и М.Салахитдиновой. –М., 1958. -С.31.

²⁷⁹ Мир Муҳаммад Амин Бухари. Убайдуллонаме. Перевод А. Семенова. –Т., 1957. –С.42.

²⁸⁰ Сирожиддинов Шухрат. Сўфи Оллоёр илоҳиёти. 1-китоб. –Т.: Жамият ва бурч, 2001. –Б.49.

услугига эга эди. Уларни тушунишда маълум қийинчиликлар туғилар эди: “Фақатгина мадраса кўрган, саводи яхши бўлган зиёлиларнинг чекланган гуруҳларигагина тушунарли эди, холос. Аммо сахро ва шаҳар жойларда истиқомат этувчи кўпчилик авом халқ бу китобий ибораларни тушуниш у ёқда турсин, хатто ёзув-чизувдан деярли беҳабар бўлиб, муайян қатлами фақат бошланғич маълумотга эга эди”²⁸¹.

Сўфи Оллоёр ижоди ва фаолиятини ўрганиш шундай фикрга олиб келдики, у жамиятни қайта тарбиялаш, унинг вужудини турли маразлардан даволаш, маънавияти булоқлари кўзини очиш ва халқ мафкурасини ёт унсурлардан тозалаш, ислоҳ қилиш ҳаракатларида аниқ дастур билан иш кўрган. Бу дастур мақсадини икки босқичли деб аташ мумкин: “Биринчиси, инсон эътиқодини мустаҳкамлаш, аҳоли онгини ёт мафкуралардан, хурофий бидъатлардан тозалаш, сохта авлиёлар ва улар шахсига сиғиниш иллатларини илдизи билан кўпориб ташлаш, иккинчиси, эътиқоди мустаҳкам, иллатлардан покланган, тозаланган Комил инсонни тарбиялаш. Сўфи Оллоёрнинг ушбу тозаланиш дастури икки йўналишда тарғибот ишларини олиб боришга асослангани ҳам яққол кўриниб туради. Бири, оддий халқ яъни-“авом ун-нос” ичида, иккинчиси, жамиятнинг зиёли табақаси орасида”²⁸².

Мутасаввиф бу дунёда яшашдан мақсад фақат мол-дунё тўплаш, қийинчиликларсиз хузур-ҳаловатда яшаш ва дунё лаззатларини кўпроқ тотиб қолиш пайида бўлмаслигига диққатни қаратади. Қуръони каримда айтилади: “Дунё ҳаёти шунчаки бир ўйинчоқ, эрмак, зийнат, ўзаро керилиб, мақтанмоғингиз ҳамда бойлик ва бола-чақа хусусида бир-бирингиздан ўтмоққа интилмоғингиз бўлиб, ул бир ёғин кабидурким, (ундирган) экин-текини, ўт-ўланлари деҳқонларни таажжубга солади, кейин эрса, қарасанг қуриб, сарғайиб синиқ чўп бўлиб ётади. Охиратда қаттиқ азоб берилмоғи бордир. Дунё ҳаёти алданмоққа сабаб бўладиган нарсадан ўзгаси эмас!” (Ал-Ҳадид сураси 57:20). Соғлом эътиқод ва унинг кўрсатмаларига қатъий амал қилиш инсонни фақат

²⁸¹ Сирожиддинов Шухрат. Илм ва тахайюл сарҳадлари. –Б.117.

²⁸² Ўша асар. –Б.119-120.

хайрли ишлар билан шуғулланишга, маънавиятини эзгулик нурларига буркашига, ўткинчи дунё неъматларига тамомила берилиб кетмаслигига ёрдам беради. Нафс эса инсонни ҳамиша соғлом эътиқодга зид ишларга ундайди²⁸³.

“Сабот ул-ожизин”да жамият тарбиясининг ўзак қоидалари бўлмиш ҳалоллик, гўзал ахлоқ ва меҳр-оқибатни шакллантиришга алоҳида эътибор берилган. Сўфи Оллоёр Куръон таълимоти ва Расулulloҳ ўғитларини шеърга солар экан, яхши хулқли инсонгина Аллоҳ файзидан баҳраманд бўлишини эслатади:

Кўнгил Ҳақ файзига бўлсин десанг чок,
Ки аввал мартаба, хулқингни қил пок²⁸⁴.

Адабиётшунос Шухрат Сирожиддинов Сўфи Оллоёрга оид тадқиқотида Абдумуталлиб Фаҳмий маълумотларига диққатини қаратади²⁸⁵.

Фаҳмий мажмуасининг ҳижрий 1177 йилда ёзилгани ҳақидаги маълумот асарнинг биринчи қисмида (жилди) Сўфи Оллоёр ва Бобораҳим Машрабга бағишланган матнларда ҳам алоҳида таъкидланади. Бу саҳифаларда Абдумуталлибхожанинг Фаҳмий таҳаллуси ҳам кўрсатилади²⁸⁶.

Фаҳмийга тегишли маълумотлар фақат шулардангина иборат эди.

Шундай шароитда шаҳар жойларида иккинчи сиёсий-ижтимоий ҳаракат бошланди. Агар Сўфи Оллоёр қишлоқ ва чекка ҳудудларда ўз ҳаракатини бошлаган бўлса, шаҳар жойларида қаландарлик ҳаракати омманинг оҳу фиғонларини очиқ акс эттирган ижтимоий ҳаракатга айланди. Улар кўча кўйларда турли шеър ва кўшиқлар айтиб очиқчасига тузумдан норозилик кайфиятини ифодаладилар. Бу ҳаракатнинг энг ёрқин вакили Бобораҳим Машраб бўлди.

²⁸³ Ўша асар. –Б.123.

²⁸⁴ Ўша асар. –Б.125.

²⁸⁵ Сирожиддинов Шухрат. Сўфи Оллоёр илоҳиёти. –Б.12.

²⁸⁶ Садриддин Айний. Намунаҳои адабиёти тожик. Самарқанд, 1925. Б. 621.

3.2. Девоналик замирида пинҳон буюклик сифатларининг акс

ЭТИШИ

Филология фанлари доктори, профессор, адабиётшунос олим Нусратулло Жумахўжа ўрта мактаб ўқувчилари 10-синфлар учун ўзбек адабиёти дарсликлар муаллифидир.

Адабиётшуноснинг 1993, 1995 ва 2003 йиллари Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи томонидан бир неча бора чоп этилган дарсликларда “Бобораҳим Машраб” мавзусидаги тадқиқотлари шоир Машрабнинг илоҳий кечинмалари ва умуминсоний фазилатлари, Машраб шеърятининг мавзу кўлами, ғояси, руҳи, услуби, бадиий хусусиятлари ҳақида муаллиф муфассал маълумот берган ва ўзбек адабиётининг улуғ мутасаввиф шоири хусусидаги фикрлари, илмий қарашлари ўқувчилар учун қимматли манба сифатида баён этилган.

Машрабнинг девоналик, қаландарлик, дарвешлик, мажзублик, фақирлик ва инсонпарварлик ҳақидаги фикрларини таҳлил этган муаллиф ўқувчига куйидагича изоҳ беради: “Тўғри, Машраб мажнунвор шахс бўлган. Машрабнинг феъл-атворида чиндан ҳам девоналик кўзга ташланади. Энди бир шахс қиёфасида фақирлик, шоҳлик, гадолик каби бир-бирига зид сифатларнинг бир йўла тажассум топиши тилсимига келсак, Машраб ижтимоий-иқтисодий аҳволи фақирлик-камбағалчиликда кечган; сийратда-ички маънавий оламда, ҳимматда, саховатда, тафаккурда, инсонпарварликда шоҳ бўлган; шунинг учун халқ орасида Шоҳ Машраб номи билан шуҳрат қозонган; ташқи кўринишда у мискин, ғариб, ҳокисор, мавзу-баманзил кечувчи гадо, қаландар қиёфасида юрган. Бир сўз билан айтганда, Машраб андозадаги зот бўлмаган. Унинг савоби гуноҳлари ҳам оддий инсоний ўлчамларга сиғмайди²⁸⁷. Шунинг учун ҳам ўз чигал қисматида изтиробдаги Машраб: “Бу дунёда гоҳ фақир, гоҳ шоҳ, гоҳ гадоликда кечган ҳаёти билан андозаларга сиғмамдур, эвоҳким, тонгла маҳшар куни Яратганнинг олдида бутун халойиқ сўроқ бераётганида ҳам ўзимнинг

²⁸⁷ Қосимов Бегали, Жумахўжа Нусратулло. Ўзбек адабиёти. 10-синф учун дарслик. Тўртинчи нашри. – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2003. –Б.234.

ўлчамсиз савобу гуноҳларим билан маҳшар майдониға сиғмасман”²⁸⁸,-дея фарёд чекиб турибди.

Адабиётшунос Абдусаттор Жуманазар “Машраб” монографиясида Малиҳо Самарқандийнинг “Музаккир ул-асҳоб” тазкирасининг Машраб ҳақида ягона маълумот берувчи асар эканлигини таъкидлаб ёзади: Бобораҳим Машрабни кўрган, у билан суҳбатлашган ва унга оид қимматли ахборотлар ёзиб қолдирга ягона муаллиф Малиҳо Самарқандийдир.

Малиҳо Самарқандийнинг “Музаккир ул-асҳоб” тазкираси Бобораҳим Машраб ҳақида маълумот берувчи ушбу турдаги биринчи ва ишончли манбадир. У 1688-1691 йилларда ёзилган.

Малиҳо Самарқандий ёзади: “Машраб-Раҳимбобо қаландарнинг таҳаллуси, у асли андижон вилоятидандир. Ёшлигида фазилат ва камолот истаб Наманган вилоятига борди. Зийрак ва тиришқоқлиги сабабли, у ерда унинг ўқишига эътибор қаратишди. Эндигина соқол-мўйлови ўсиб чиққан пайтлари Самарқандга келди. Бир неча муддат шу ерда туриб, яна Наманганга қайтиб кетди. У ердан Қошғар, Бадахшон ўлкаларига йўл олди ва Балхдан Самарқандга қаландар либосида келди.

Ушбу сафари мобайнида у пишиқ шеърлар ёзадиган бўлди. Унинг шундай мукамал шеърларидан бири ушбудирки, уни таърифлашга хожат йўқ”²⁸⁹.

Шу гаплардан кейин Машраб ижодидан “Моро”, “Оташин” номли иккита форсий ғазали келтирилади. Муаллиф таъкидлаганидек, улар ростданам таърифга муҳтож эмасди. Ушбу тазкирадаги Машрабга оид маълумотлар ҳозирча қимматлилиги жиҳатидан қолган манбалардан кўп қарра устундир²⁹⁰.

Ҳазрати соҳибқирон подшоҳим айтур эрдилар: “Эй Машраб, сен шаҳид бўлурсен, деб” марҳамат қилур эрдилар. Ман айтур эрдимки: “Эй тақсири подшоҳим ман шаҳид бўлодурган бўлсам, сизнинг тиғи муҳаббатингиздин

²⁸⁸ Ўша асар. –Б.234.

²⁸⁹ Малиҳо Самарқандий. Музаккир ул-асҳоб. (Дўстлар ёдномаси). –Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. -Б.237.

²⁹⁰ Абдусаттор Жуманазар. Машраб муаммо ва ечимлар. –Б.90.

умидвордурман”,-деб эрдим. Шул вақтда қаламтарошларин бериб эрдилар. “Ўшал қаламтарошни жандамни орасиға қўюб кийиб эрдим”,-деб жандаларини сўкуб, шул тигни кўзларига суртиб йиғлаб айтдиларки: “Хай дариғ”, ўшандоғ соҳибқирон подшоҳим айтиб эрдиларки: “Мани кушандам Қора тоғда, сани кушанданг Балх шаҳрида Маҳмудхон”,-деб эрдилар²⁹¹.

Наманганлик Машраб тадқиқотчиси Абдулла Жабборнинг эътирофича: “Мулло Бозор охунд ва Офоқхожанинг шогирди Бобораҳим Машраб бугунги Наманган шаҳрида дунёга келган ва қуйидаги мақомларга эришган: “Улуғ мақоматлар соҳибби, олижаноблик самосининг юксак парвозли куши, авлиёлик осмонининг энг юқорисида порлаган тўлин ой, модарзод қаландар, ошиқлар майхонаси, ишқ-муҳаббат кенгликларининг баландпарвоз семурғи, илмлар уммонининг тўлқини, ҳақиқат денгизининг жавоҳири, Наманган азиз авлиёларининг кўрар кўзи, Турон авлиёси, Шоҳ Машраб тахаллуси билан машҳур. Унинг ҳақиқий исми Бобораҳим. Аллоҳга бўлган беқиёс муҳаббати ва кашфу мўъжизалари ул зотни Увайс мақомига етказди”²⁹².

Мазкур муаллифнинг ёзишича, Наманганнинг катта бозори депарасидаги Маддохлар маҳалласида-қаландархона яқинида, мулло Бозор охунд қабрларидан 550 қадам масофада Шоҳ Машраб туғилган уй қолдиқлари ҳозир ҳам мавжуд. Бу жой лой девор билан ўралиб, усти гумбаз билан ёпилган. Олд қисмида ҳам гумбазсимон кириш йўлаги бор.

Шоҳ Машраб таваллуд топган машҳур жой ва қаландархона ана шундай тасвирланган: “Машраб уйланмаган ва ўзидан зурриёд қолдирмаган. Бирок, синглисидан авлодлар қолган. Нурмуҳаммадхожи, Иноғомхожи ва уларнинг бир неча фарзандлари шулар жумласидандир”²⁹³.

Шарқшунос Н.О.Петровский Офоқхожанинг Марғилон шаҳридаги авлоди Саид Муҳаммад Ҳакимхонтўрадан юқоридаги маълумотларни олган.

Ҳусайн Воиз Кошифий «Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» китобида қаландарийлик тариқатига кирган сўфийларнинг одоби-

²⁹¹ Қиссаи Машраб. –Б.246.

²⁹² Жаббор Абдулла. Исмингиз нима, Шоҳ Машраб? -Наманган, 2007. –Б.42.

²⁹³ Ўша асар. –Б.43.

ахлоқи, кийиниши ва ҳоказо жиҳатларига тўхталган: “Уч муҳим фойдадан холи эрмас: аввал шуки, муриднинг зоҳири-ташқи кўриниши шайхнинг либоси билан безанса, ҳар ҳолда бундан унинг ботини-ички олами ҳам комиллик сифатларига етакловчи тақво либоси билан зийнатлана бошлайди, иккинчидан, шайх қўлининг баракати мурид вужудига етади ва умид улки, бу иксир ила унинг мис вужуди соф олтинга айланажак:”

Қатра денгизга тушиб гавҳар ўлур,
Мис иксир таъсирида зар ўлур,
Кимки маънодин хабардор ўлди, бил
Пир нигоҳи қалбини ахгар қилур²⁹⁴.

“Учинчидан, хирқа шайх билан мурид орасидаги алоқага сабаб бўлади”²⁹⁵.

Билгилки, хирқа учун ипакдан бошқа барча матолар жоиздир. Аммо дарвешга жундан тикилган хирқа авлодир. Агар нега пашмина (жун кийим) авлодир, деб сўрасалар, айтгил: кўнгулда ҳаловат, яъни илоҳий жамолдан хузурланишни ҳис этиш учун.

Агар хирқа аслида неча хил бўлади, деб сўрасалар, тўрт хил деб айт: биринчи-жундан, иккинчи-пахтадан, учинчи-палосдан, тўртинчи-теридан.

Эйки киймишсан бу дам пашминани,
Пок айла кийнадан сан сийнани!
Жанда тўн ҳосиятин овоза қил,
Номдорлик шуҳратин ҳам асрагил.
Камтарин бўл, зебу зийнат излама,
Тарки роҳат қил, фароғат излама...²⁹⁶

Билгилким, ҳозирги замонда қарийб ҳамма дарвешлар ва тариқат аҳлининг кулоҳлари кигиздан бўлиб, уни мавлавий кулоҳи дейдилар. Агар кигиз кулоҳ кимдан (мерос) қолган, деб сўрасалар, ҳазрат Жалолиддин

²⁹⁴ Хусайн Воиз Кошифий. Футуватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1994. –Б.45-48.

²⁹⁵ Ўша асар. –Б.41.

²⁹⁶ Ўша асар. –Б.45.

Мавлавий Румийдан деб айт. Ул киши шундай тож кийиб юришни одат килдирганлар. Агар бундай кулоҳни кимлар кийиши керак, деб сўрасалар, дегилки, ишқ байроғини мардлик майдони узра кўтарган ва фарзоналикда сарбаланд бўлганлар шундай кулоҳга муносибдирлар²⁹⁷.

Россия ФА Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлими илмий ходими Олег Фёдорович Акимушкин қаландарлик тариқати Туркия, Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистондаги нақшбандийлар амал қилганликларини келтирган: “Қаландарлик тариқати аъзолари ҳеч қачон ҳис-туйғуларга берилмасликлари, бир дона кийим бош ва парча нонга қаноат қилишлари, одамлардан четлашишлари, хушмуомала бўлишлари, доим кезиб юришлари, риёкорликдан сақланишлари лозим бўлган. Бу қоидалар қаландарлик тариқати асосчиси Жамолуддин Муҳаммад Соважий (в.милод. 1232) тарафидан ишлаб чиқилган. Шу билан бирга, бу тариқатнинг аъзолари байроқ, дастурхон, чироқ ва кичик ноғорани қаландарлик тариқатининг асосий рамзлари деб ҳисоблашган”²⁹⁸. Байроқ-пири валий бўлиб, муридлар қиёмат куни байроқ орқали ўз пирларини топишлари мумкин бўлган. Дастурхон-қаландарнинг худди Иброҳим (а.с.)дек меҳмондўстлиги белгиси. Чироқ-қаландарлик ақл-идроқ ва ғояларнинг тиниқлиги рамзи. Кичик ноғора оҳанглари воситасида қаландарлар Аллоҳга бўлган муҳаббатини изҳор этишган. Қаландарлик тариқати амалиётига бошқа тариқат вакиллари ҳам турли даражада амал қилишган. Жумладан: “Туркиядаги бектошийлар, Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистондаги нақшбандийлар, Эрондаги ҳайдария-жалолия тариқати вакиллари”²⁹⁹.

Қаландарлик дарвешларнинг маломатийа оқими дастлабки урф-одатларни қўмсаш, унга интилиш ва ихлос қўйиш натижасида юзага келган. X-XI асрларда Хуросонда сўфийларнинг доимий ва вақтинча яшайдиган жойлари – хонақоҳлари пайдо бўла бошлаган. Баланд деворлар билан ўралган хонақоҳда

²⁹⁷ Ўша асар. –Б.46.

²⁹⁸ Акимушкин О.Ф. “Ислам на территории бывшей Российской империи” энциклопедик луғат. 1-жилд. М., “Наука”, 2006. –Б.178 (Рус тилидан Ҳалим Тўраев таржимаси)

²⁹⁹ Ўша асар. –Б.178.

бир неча иморат бўлган, минорали масжид, сўфийлар мажлиси ўтказиладиган катта хона, кенг ҳовли саҳнида қатор махсус хоналар ва хужралар, хонақоҳ ташқарисида эса отхона, карвонсарой ва катта мазор бўлган. Хонақоҳда, одатда вақф, васият қилиб қолдирилган маблағлар, садақалар, хайр-эҳсонлар ҳисобига кун кечирилган. Сўфийлар хонақоҳда пир раҳнамолигида маънавий покланиш, камолотга эришиш йўлининг сир-асрорларини ўрганганлар, риёзиёт чекиб турли амаллару тадбирларни қўллаганлар, тасаввуф ахлоқ қоидаларини эгаллаганлар: “Сўфийлар мажлисларида жамоатхонада самоъ билан шуғулланганлар, яъни най ва бошқа мусиқа асбоблари навоси остида шеърхонлик қилганлар, Худонинг номлари ва сифатларини айтиб зикр тушишган, суҳбатлар қуришган”³⁰⁰.

Хоразм тарихининг билимдони С.П.Толстов ... ўрта асрларда эркаклар ўз маслакларига кўра «меҳмонхона»ларда, «чойхона»ларда, «болахона»ларда йиғилиш бошлаган. Қаландар-дарвешлар эса, ўз хонақоҳларида зикр тушар эдилар:

Дунё учун ғам ема, Ҳақдин ўзгани дема,

Киши молини ема, сирот узро тутаро.

Ло илоҳо иллоллоҳ, ҳаақ дўст, ё Оллоҳ!

Ло илоҳо иллоллоҳ, ҳаақ дўст, ё Оллоҳ!³⁰¹

Фитрат қаландарийлик тариқатининг тарихий-тадрижий моҳиятини ўргана бориб, Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» асарида қаландарларнинг ибодати, диний амалларни, уларнинг бажариш-бажармаслик ҳақидаги ўз қоидалари, бўлганлигини шарҳлаб, ёзади: “Қаландарликни Ўрта Осиёда қачондан бошлаб ўрунлашганлидан маълумотимиз йўқ. Бироқ Жомийнинг юқоридаги маълумотидан 15 нчи асрларда қаландарликнинг борлиқлари англашилгани каби машҳур шайх Камолиддин Хусайн Хоразмийнинг ҳам 15 нчи асрнинг охирида Хоразмдан Хуросонга бораётқонда

³⁰⁰ Масъул муҳаррир: академик Хайруллаев М.М. Ўрта Осиё халқлари хурфикрлиги тарихидан. Т.: «Фан», 1990. –Б.110-111.

³⁰¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. –Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. –Б.112.

йўлда бир қаландархонада қўнғани «Мифтоҳ ут-толибин» исмли манқаб
китобида мазкурдир»³⁰².

Сайфиддин Рафиддинов «Қаландар» атамасининг этимологияси ҳақида
илмий тадқиқий мақоласида «қаландар» атамасининг ижтимоий ва маънавий
ҳаётимиздан, хусусан оғзаки ва ёзма адабиётимиз саҳифаларидан чуқур жой
олиб келганлигини, унга изоҳ ва шарҳлар битилганлигини, бу атама тарихий,
илмий ва адабий моҳиятга эгаллигини таъкидлаган ва уни XI асрдан истеъмолга
кирганлигини аниқлаган. Унинг ёзишича, сўфий, маломатий ва қаландар
орасидаги қисқача фарқ шундай: “сўфийлар қалби халқ билан эмас, доим Ҳақ
билан боғлиқ бўлади: Маломатий қилган ибодатини халқдан яширади,
халқнинг таъна-ю маломатидан чўчимайди, ҳазрат Муҳаммад алайҳиссаломни
маломатийларнинг сардори деб билади; Қаландар эса халқ урф-одатларини
ошқора бузади. Ортиқча тоат-ибодатга майл кўрсатмайди»³⁰³.

Адабиётшунос Ҳ. Болтабоев қаландарлар ашёларининг вазифаси ва
тасаввуфий маъноларини ҳам таҳлил этиб, қуйидаги маълумотларни келтиради:
“кулоҳи амирнинг тўрт тарки: тарки муҳаромот (ҳаромни тарк этиш), тарки
дониш, тарки сифоти башарий (айрим инсоний сифатларнинг тарки), тарки
ашёву сатоти мулки (бутун нарсалар ва мулкни тарк қилмоқ). Шунингдек,
кулоҳи равиятнинг тўрт тарки: тарки халқ, тарки томоқ, тарки долқ, тарки
ҳирқа. Кулоҳи субҳонийнинг тарклари эса: бахиллик, миннат,
иккиюзламачилик ва такаббурликни тарк этишдан иборат. Кулоҳи атонинг
тарклари: тарки дунё, тарки нафс, тарки жаннат ва тарки вужудга ишорадан
иборатдир. Шундай қилиб, биргина “тарк” сўзи воситасида 16 хил кулоҳ
турлари, уларнинг ишлатилиши ва моҳияти шарҳланади»³⁰⁴.

Фитрат қаландарларнинг ҳаёти тарзи, уларнинг кийинишлари ҳақида
шундай маълумот беради:

³⁰² Ўша асар. –Б.112.

³⁰³ Рафиддинов Сайфиддин. Қаландар атамасининг этимологияси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1998.
№ 5. –Б.61.

³⁰⁴ Болтабоев Ҳ. Мумтоз сўз кадри. -Т., 2004. –Б.162.

“Қаландарлик мусулмон тасаввуфининг шўъбасидир. Бу маслак бизнинг ўлкамизда сўнгги кунларгача давом этди. Ўзбекистон шаҳарларидан ҳар бирининг ташқарисида “қаландархона” исмли гўзал боғча ҳолига келтирилган бир жой бор эди. Қаландарлар шунда турар эдилар”³⁰⁵. Булар қисман маҳаллий, қисман мусофир ерсиз, хусусий мулклари бўлмаган кишилардан иборат бўлиб, асосий касблари тиланчилик эди. Ораларидан энг яхши товушлиси Яссавий, Машраб каби шоирларнинг шеърларини ўқир ва бошқалари унинг нақоратини кайтариб турар эдилар. Қаландарларнинг махсус кийимлари бор эди: “Булар кулоҳ, долқ, камар (белбоғ), асо, качкул, каду-матбах аталган нарсалардан иборат эди. Булардан бошқа тери, суфра, супургига ҳам айрича аҳамият берар эдилар. Қаландарларнинг махсус шартларидан яна бири соч қўйишидир. Ўз ораларида сўйлашга махсус сунъий бир тиллари ҳам бор. Унга “абдол тили” дейдилар, қаландархоналар уларнинг доимий жойларидир”³⁰⁶.

Қаландарлар ҳукмрон мафкура, баъзи ёлғончи шариат аҳлидан ҳайикмас эдилар. “Демак, қаландарлик тариқатининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, сўфийликнинг бошқа кўпчилик тариқатлари дин ва шариат ақидаларига изчиллик билан амал қилсалар, қаландарлар бундай қоидаларни инкор этар, тоат-ибодатдан бош тортиб, ҳукмрон табақаларга, айниқса ортодоксал руҳонийлар, шариат аҳлига нисбатан муҳолиф кайфиятда бўлиб, уларга душманлик назари билан қарар, кўпинча ҳоким гуруҳларни ҳеч тап тортмасдан ва кўркмасдан беомон ҳажв қилар эдилар”³⁰⁷.

Ҳ.Болтабоев ёзади: “Машрабнинг қаландарийликка муносабати шоирнинг «Бобораҳим», «Шоҳ Машраб», «Девонаи Машраб» каби исм ва унвонларидан яққол англашилиб турган бўлса ҳам, тасаввуф таълимоти ва унинг қаландарийлик тариқати ҳақида етарли тасаввурга эга эмаслигимиз туфайли шоир ижодини, унинг ўзи қисматини қатъий боғлаган қаландарийликдан ажратиб талқин этишга йиллар давомида йўл қўйилди. Зеро:

Худодин келса фармон лаҳаддин бош кўтаргил деб,

³⁰⁵ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II-жилд. –Б.57.

³⁰⁶ Ўша асар. –Б.59.

³⁰⁷ Зокиров М. Машраб. Адабий танкидий очерк. –Б.38-39.

Кафанни бўйнима чулғаб, талабда бир қаландарман,
байтининг ўзиёқ Машраб учун қаландарийлик икки дунё саодатидек бир
улуғ хилқат саналганлигини англаувчи далилдир”³⁰⁸. Машраб «илохий ишқу
муҳаббат ҳосил» этмоқ маъносида қаландарлик тариқатини танлаган. Қаландар
ошиқнинг биринчи вазифаси бу, ваҳдат майидин қонмоқ деб билган. Унинг
қатор байтларида шу моҳият ўз аксини топгандир:”³⁰⁹

“Тариқат машойихлари фақирнинг уч нишонаси: қуёш каби шафқатли,
ёмғир каби саховатли, ер каби тавозели бўлиш деб айтганлар”³¹⁰.

Адабиётшунос олима Иқболой Адизова қаландарийлик одоби ва
уларнинг рамзий белгиларини чуқур таҳлил қилган ва ёзади: Хирқа кийиш ва
фақр мақомини эгаллаш тариқатда муҳим ҳисобланган.

Қаландарларнинг жанда, кулоҳ, камар, асо, качкул, сепоя қўйиш, суянчик
қўйиш, пўстин кийиш каби махсус кийиниш одоблари бўлган. Буларнинг ҳар
бирининг рамзий мазмуни ва қатъий масъулияти бўлган. Рисолада, айниқса,
бош кийими ҳисобланган кулоҳга кенг изоҳ берилган. Унинг энг муҳим
моҳияти сифатида қуйидагилар кўрсатилган: “Ва билгинки, кулоҳнинг тўртта
хонаси бор. 1. Шариат хонаси. 2. Тариқат хонаси. 3. Маърифат хонаси. 4.
Ҳақиқат хонаси. Ва яна шуки, кулоҳнинг тўрт тарки бор. 1. Нафс тарки. 2. Халқ
тарки. 3. Дунё тарки. 4. Охират тарки”³¹¹.

Иброҳим Ҳаққул «Ҳақиқат йўл тутай десанг...» илмий мақоласида
Машрабнинг қаландария тариқатига мансублигини таъкидлаб, қуйидагиларни
ёзади: “О.Шарафиддинов ва С.Хусайннинг «Ўзбек адабиёти» мақоласида
шундай дейилган. Машраб ўз замонасида кенг ёйилмағда бўлган
қаландарликнинг (сўфизмнинг бир оқими) йирик вакили сифатида танилган ва
халқ ичида катта таъсирга эга шоирдир. Мақола муаллифлари қаландарлик
тариқати вакиллари «оғир зулмларни бошидан кечирмоқда бўлган ва жуда
қашшоқлашган» омманинг ўртасида «душманлардан ўч олиш ва зулмдан

308 Болтабоев Ҳ. Машраб ва қаландарийлик тариқати манбалари / Олими нуктадон ўзум. Тўплам. -Т.,
2006. –Б.37.

309 Ўша асар. –Б.37.

310 “Рисолаи қаландарий” // Ёшлик журнали, 2000. № 3. –Б.46.

311 Адизова И. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. –Т.: “Фан”, 2006. –Б.106.

кутулиш учун ёрдам берувчилар» сифатида баҳолаб, Машрабни ана шу кураш курбони бўлганлигини қайд этганлар. Машраб бутун ижоди давомида тасаввуфдан узоқлашмаган ва ваҳдати вужуд идеали билан яшаган мистик шоир. Зоҳирий оламдан ботиний дунёга у жуда вақтли чекинган”³¹².

Машраб ҳамisha инсонни, одамийлик сифатларига қараб эҳтиром этган, кадрлаган. Шоир наздида одамлар Худонинг бандаси, инсон нияти эса ягона, “ёди Худо бўлмоқ”қа интиланган³¹³.

Дилда дардинг бўлмаса, ёди Худо бўлмоқ қийин.

Фитрат Машраб ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берувчи асарларни санаб ўтади ва уни тарихий шахс эканлигини эътироф этиб шундай дейди: “Машраб ҳақида ёзилган ва Ўзбекистонда маълум ва машҳур бўлган «Девони Машраб» ёхуд «Девонаи Машраб» китобининг афсонавий бир манқабдан бошқа нарса бўлмағонига бизнинг ҳам шубҳамиз йўқдир, лекин бу шубҳасизлик Машрабнинг ҳақиқатдан тарихий бир шахс эканига ишонишдан бизни манъ қила олмайди”³¹⁴.

«Қиссаи Машраб»ларнинг деярли ҳаммасида Машраб – шоҳ Машраб, Девонаи Машраб, Эшони Машраб, Эшони шоҳ Машраб, Эшони шоҳ Машраб Девонаи Намангоний номлари билан келтирилган.

Қиссаларда таъкидланишича, шоирга «Машраб» тахаллусини Офокхожа тавсия этган: “Ҳазратим айдиларки, Эй сўфийлар, сизлар гувоҳ бўлунгларки, бу девонани отини Машраб қўйдум”. “Аллоҳу акбар” дедилар. Андин сўнг девонанинг оти Машраб демакликга шуҳрат топди. Бошларини кўтариб, кўзларини очиб, ғазал дедилар:

Қўлум олинг, ё пирим, менда тоқат қолмади,

Йўлга солинг, ё пирим, монда ҳолат қолмади.

Ҳазратингдин мен бугун дуо тилаб келибман,

Бўйни синуқ етимман, менда роҳат қолмади,

Офокхожамким суюб, отинг Машраб дедилар,

³¹² Ҳаққул Иброҳим. Тасаввуф ва шеърят. –Б.177.

³¹³ Замира Исҳоқова. Машраб. –Т.: “Ўзбекистон”, 2015. –Б. 15.

³¹⁴ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II-жилд. –Б.8.

Бўсоғонгда ўлурман, менда ҳасрат қолмади...³¹⁵.

Машраб ғазалларининг бирида учровчи мана бу байтда ҳам худди шу мазмун ифодаланган:

Қуддиса сирриху хоҷам отимни «Машраб!» дедилар.

Қошғару Ёркент ичида соҳиби гуфтор ўзум!³¹⁶

Абдулла Жаббор: “Машрабга бу тахаллуснинг берилиши унинг руҳиятидаги юксаклик, ҳокими Мутлакка муҳаббатнинг ўта кучлилиги, жазбанинг фавқулодда устунлиги, Дийдорга тезроқ етмоқ истагининг тизгинсизлиги бўлса керак деб ҳисоблайди”³¹⁷.

«Наманган шахридан кетсам, мени йўқлар кишим борму?» ғазал мақтаъсида ҳам Машраб тахаллуси келади. Абдулла Жаббор: “Офоқхожа ва Машраб ғойибдан суҳбатлашув, ҳатто дийдорлашув бахтидан насибадор этилган валиюллоҳлар бўлиб, улуғ пир ҳали шоир Намангандалигиданок Қашқарда туриб ўз муридига Машраб тахаллусини берган бўлиши мумкин”³¹⁸, деб ҳисоблайди. Машраб тахаллусини ҳақиқатда шоир қачон ўзига тахаллус қилиб олганини аниқ айтишнинг иложи йўқ. Юқоридаги мулоҳазалар илмий эмас: “Улар шоир ҳақидаги халқ ривоятлари ва уларнинг ёзма адабиётда акс этган кўринишларига асосланган. Бироқ, шу аниқки, шоирнинг тахаллуси айти шу кўринишда учрайди ва халқ ичида машҳур бўлган”³¹⁹.

Б.Дўстқораев Машраб номига «Девона», «Шоҳ» ва «Эшон» сўзлари кўшиб айтилиши ҳақида мулоҳаза билдирар экан, ёзади: «Шоҳ» сўзи унинг қаландар бошлиғи, бобоси эканига ишорадир. Бу атамани кўпроқ Помир-Бадахшон ва ундан жанубдаги минтақаларда қўллашган. «Эшон»³²⁰ атамаси эса, машҳур мутасаввиф Абусаид Абулхайр (967-1049) номи билан боғлиқ: “Тасаввуф ҳақида бир қанча асарлар битган Низомиддин Доий Шерозийнинг (1407-1466) ёзишича, Абусаид «...барча дарвешларни кўргандан кейин «ман»

³¹⁵ Қиссаи Машраб. –Б.33.

³¹⁶ Ўша асар. –Б.33.

³¹⁷ Жаббор Абдулла. Исмингиз нима, шоҳ Машраб? // Наманган ҳақиқати. 2005 йил, 11 май.

³¹⁸ Жаббор Абдулла. Исмингиз нима, Шоҳ Машраб? / Олими нуктадон ўзум. Тўплам. –Т., 2006. –Б.127.

³¹⁹ Ўша асар. –Б.129.

³²⁰ Дўстқораев Б. Ўзбек насрида Машраб тимсолини яратиш тажрибаси ҳақида мулоҳазалар / Мустақиллик даври адабиёти. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. –Б.171.

сўзи ўрнига «эшон» («улар») сўзини ишлата бошлаган»³²¹. Тўғри, Б.Дўстқораев қайсидир маънода ҳақ. “Шоҳ” атамаси асосан, Ҳинддаги тариқат пирлари, шу жумладан, қаландар-дарвешлар раҳнамолари номига қўшиб айтилган. Бироқ, бу Машраб қаландар тариқатининг пири бўлган маънони англатмаслиги керак. Машрабнинг ҳаёти қаландарлар тариқати пирларининг фаолиятига ўхшамайди. Машраб ўзини қаландар деб атаган бўлса ҳам у қаландарларнинг мустаҳкам қонун-қоидаларига бўйсунганини кўрмаймиз. У ҳатто қаландарлар раҳнамолари бўлган “бобо қаландарлар”ни аёвсиз танқид қилган:

Ўзлари комилсифат, ҳар лукмаси ҳаққи сағир,
Юртни деб ул соҳибдуосидин, Худо берсун паноҳ.
Лоф урар «Абдоли вақтман!» деб, сўзида маъни йўқ,
Бу замона раҳнамосидин Худо берсун паноҳ.
Бул қаландир жандасининг торида зуннори йўқ,
Бошига кийган кулоҳидин Худо берсин паноҳ³²².

Фитратнинг ёзишича: “қаландарлар ҳафтада икки дафъа тиланчиликка чиқиб, шаҳар ва бозорларни айланар эдилар. Ўзлариға махсус қаландарий куйлари бор эди. Ораларидан энг яхши товушлиси шу куйларда Яссавий, Машраб каби шоирларнинг шеърларини ўқир ва бошқалари унинг нақоратини қайтариб турар эдилар. Ораларидан бир бошлиқлари бўлуб, мунга «бобо»дер эдилар. Тиланчилик чоғида пулни шул боболари терар ва шундан уларни таъмин қилиб турар эди»³²³. Машраб сўзсиз, қаландарлик ҳаракатининг пешволаридан бўлган. Ҳаракат тариқат эмас. Машраб тариқат ташқарисида эркин ҳаракатдаги қаландар бўлган.

Б.Дўстқораевнинг Машрабнинг “эшон” номи билан улуғланиши қаландар-дарвешлар номи билан боғланади, деган гапи эътирозли. Чунки “эшон” атамаси истилоҳ сифатида Хожа Аҳрор номи билан боғлиқ ҳолда тасаввуф тарихига кириб келган. Тариқат пирларини номини тилга олиш ҳурматсизлик ҳисоблангани учун пир ҳақида гап кетганда “эшон, яъни улар”

³²¹ Ўша асар. –Б.168.

³²² Машраб. Девон. –Б.278.

³²³ Абдурауф Фитрат. Машраб. Танланган асарлар. –Б.92.

деб улуғ эҳтиром билан сўзланган: “Эшон” атамаси Машраб замонасида асосан, нақшбандия тариқати пирларига нисбатан қўлланган. Шу билан бирга, Машраб номи ёнига эшон атамасининг келиши унинг нақшбандия вакили эканлигини ва бу яна бир қарра Машрабнинг қаландарлар тариқатига махсус кирмагани, аммо шу ном остида ўз фаолиятини юритганини англатади”³²⁴.

Машрабнинг ҳаёти ва ижоди билан Европа шарқшунослари, асосан, рус шарқшунос олимлари ҳам қизиққанлар. Машрабнинг ҳаёти ва ижодий мероси билан қизиқиб, унинг Ўрта Осиё халқлари маънавий ҳаёти тарихидаги роли ҳақида илк дафъа диққатга сазовор фикр юритиб, рус илмий жамоатчилигининг диққатини бу масалага қаратишга ҳаракат этган академик Н.И.Веселовский бундай деб ёзган эди: «Хажвгў ва ҳозиржавоб девона Машраб Ўрта Осиё халқлари орасида жуда машҳурдир... фикримизча, Машраб чуқур диққат билан жиддий ўрганишга сазовор шахс... У муттасил равишда маҳаллий руҳонийлар билан мунозарада бўлган ва ҳар доим улардан устун чиққан»³²⁵.

Қаландар Машрабингман, икки оламни тепиб ўттум,

Биҳишту ҳуру ғилмонинг пучак пулга сотиб ўттум.

Тадқиқотчи Э.Мусурманов Машрабнинг қаландар бўлиб, кўплаб мамлакатларга борганлиги ва доим халқ оммасига ёрдам берганлигини, уни жамиятнинг турли табақалари яхши кутиб олганлигини таъкидлайди: Машраб пир саройини тарк этгач, қаландарликни ихтиёр этиб, Қашқар атрофидаги шаҳарларни бирин-кетин кезишга тушади. Ўша вақтда уни шоирликдаги ва валий сифатидаги овозаси атрофга тарқалган эди. Машрабнинг Ёрқентга, сўнгра Хўтанга ташриф буюрганини билган халқ унга пешвоз чиқади. Обрў учун шоирга ихлос қилган амалдорлар ва бидъатчи муллалар унинг кескин ва аччиқ танқидларига учрайди³²⁶.

Машраб Румни тарк этиб, Арабистонга йўл олганда, унга ҳаж сафарини амалга оширган етти қаландар дуч келади. Қаландарлар Машрабни зоҳирдаги

³²⁴ Дўстқораев Б. Ўзбек насрида Машраб тимсолини яратиш тажрибаси ҳақида мулоҳазалар / Мустақиллик даври адабиёти. –Б.171.

³²⁵ Веселовский Н.И. Восточные заметки. Санкт-Петербург, 1985. -С.325.

³²⁶ Мусурманов Эркин. Раҳимбобо Машраб ҳақида янги маълумотлар. –Б.65.

кўринишига, устига ўтирган чангларга қараб менсимайди. Машраб улардан зиёрат йўл-йўриқларини ўргатишни сўраганда, қаландарлар уни девона-дарвеш сифатида қабул қилишади, юртида оч қолган бўлса, Каъба зиёратида буғдой билан арпа арзонлигини айтиб, унинг устидан кулишади. Машраб уларнинг бу хил муносабатидан оғринади, уларни ҳаж қилган бўлишса-да, ботини соф бўлмаган, деб ҳукм қилиб, эътироз билдиради:

Жавла гандумни нархин сўрса деҳқонига айт,
Толиби Ҳақ учраса ўтган зиёратдин гапур³²⁷.

Етти қаландар Машрабни танишиб, кечирим сўрашади. Шу қаландарлар ичида уларнинг улуғи Хўжа сафо бор экан. Етти марта ҳаж қилган Хўжа Сафо “бул бежо айтган кишини ҳам гуноҳидан ўтунгки деб сўраганда, Машраб “зоҳир кўзини юмуб ботин кўзлари бирлан кўрдиларки, ул беодоб гавҳари имондин айрилиб беимон бўлубдур. Девона шоҳ Машраб раҳми келиб, “қилғон гуноҳидан ўттум” деб айтдилар. Бу лавҳада Машрабнинг қаландарлар билан учрашиши ва уларнинг бошлиғи Хўжа Сафо деган қаландар номи келтирилиши диққатга моликдир³²⁸.

Машраб Туркия орқали Арабистонга боради ва ҳаж амалини бажаради. Маккани Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) мақбараларини, у ердан Дашти Карбалого ўтиб, шаҳид имомларни ва бошқа муқаддас қадамжоларни зиёрат қилади. Машраб Қурбон ҳайитини Арабистонда ўтказганлигидан сўнг, англаш мумкинки, шоир у ерда анча вақт қолиб кетган³²⁹.

Адабиётшуноснинг таъкидлашича: Шоҳ Машраб шунчаки ҳаж зиёратини амалга оширмади. Мансурдек “шаҳиди аъло” бўлиш даражасига етган, рух сокинлигига эришган шоҳ Машраб сўнгги сафари олдидан она юрти Туркистонга меҳмон бўлди. Бухорога ўтиб, Баҳоуддин Нақшбанд қабрини ва бошқа табаррук жойларни зиёрат қилди. У ердаги бир тоифа муллалар ва

³²⁷ Ўша асар. -Б.79.

³²⁸ Ўша асар. –Б. 80.

³²⁹ Ўша асар, ўша жой.

уларнинг улуғи мавлоно Шариф баҳсга киришди, муллаларнинг зоҳидона карашларини кескин танқид қилиб, сўнг у ерни тарк этади³³⁰.

Машраб доимо халқ ичида юрди, унинг дарди ва ғами билан яшади, халқ ва Ҳақ фидоийсига айланди. Буюк Алишер Навоийга эргашиб, инсонни ниҳоятда улуғ, олий мавжудот эканлигини, унинг қадри улуғ зиёратгоҳлардан ҳам буюкроқлигини қуйидагича таърифлади:

Тавофи олами дил қил жаҳонда ҳар башардин сен,

Агар бир дилни оғритсанг, юзар Каъба бузулмасму?

Машраб инсоннинг дилини оғритиш юзлаб Каъба вайроналиги каби оғир гуноҳ бўлишини уқтирмакда. Бироқ қачонки, ўша вақтдаги амир-амалдорлар фақат ўз нафси, манфаати йўлида ҳар қандай разилликка боришга тайёр бўлиб, бир-бирлари билан ғажишаётган бир вақтда нафақат киши кўнглини оғритмаслик, балки арзимаган сабаб ва баҳоналар билан амалдорларни қийнаш, ўлдириб юборишга шай турганларида шоирнинг бундай олижаноб чақириқлари уларнинг кулоқларига кирармиди? Буни шоирнинг ўзи ҳам билади. Шу сабабли у нафақат инсонни улуғлаш ҳақидаги ғазаллари билан, балки амалий фаолияти билан ҳам золим амалдорлар, бидъатчи хўжа, зоҳидларга қарши чиқади³³¹.

Демак, Машрабнинг устозларидан фарқли равишда ўзига хос дунёқараши, маслағи бўлган. Бу эътиқод шоирни аллақандай диний мавқе, даража, пирлик мақомини эгаллашни қатъий инкор этган. Мансаб-мартабага интилган муршидларнинг ҳолини бевосита кўрган, фаолиятларининг оқибатига гувоҳ бўлган. Бундай фаолият соддадил халқнинг тақдирида нечоғлиқ аянчли оқибатларга олиб келишига иқдор бўлган Машраб қаландар қиёфасида дунёи дунга ва унинг мартабали вакилларига қарши курашга киришди. Ҳеч қайси шоир Машрабчалик иккиюзламачи диндорларга қарши аёвсиз кураш олиб бормаган, ҳеч тап тортмай уларнинг гуноҳларини юзларига солмаган. Айнан қаландарлик сулуки шоир учун яхшигина восита ва қурол вазифасини ўтаган. Мазкур шеърда ҳам бунга шаъма бордек:

³³⁰ Ўша асар. –Б.81.

³³¹ Ўша асар. –Б.92-93.

Бўлуб мажнунсифат дунёда бесар бўлмасам бўлмас,
Кулоҳи бенаволиғдин қаландар бўлмасам бўлмас³³².

Бобораҳим Машраб борган ва зиёрат қилган қадамжолар, худудлар, сарҳадлар беҳисоб.

Машраб туғилиб ўсган она шаҳри Намангандан чиқиб, жуда кўплаб шаҳар ва қишлоқларга, яқин Шарқ давлатларига, Европа, Осиё, Африка китъаларигача саёҳатларда бўлди, шеърятдан кўплаб мамлакатлар, халқларни баҳраманд этди. Ёркент, Қашқар, Хўтан, Ийла, Урумчи, Оқсу, Гулжа, Ўш, Бадахшон, Балх, Хуросон, Бухоро, Самарқанд, Насаф, Бағдод, Эрон-Турон, Шом, Рум, Ҳиндистон, Хитой, Макка, Мадина, Жидда, Байтуллоҳ, Карбало, Ироқ, Миср, Яман, Дакан, Исфохон, Ҳирот, Машҳад, Халаб, Шероз, Шибирғон, Андхўй, Мозори шариф, Афғонистон, Кобул, Сарипул, Машҳад, Шероз, Турфон, Қоратегин, Қорашаҳар, Талас, Фарғона, Марғилон, Тошкент, Туркистон, Шоҳимардон, Қабодиён, Хўжанд, Каттақўрғон, Нурота каби шаҳар ва вилоятларга борди, саёҳатларида азиз-авлиёлар қадамжоларини зиёрат этди. Кўп шаҳар, уларнинг аҳолиси ҳақида шеърларида фикрлар билдирди.

И.Абдуллаев томонидан «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномасининг 1991 йил 12 апрель сонидида босилган «Машраб ва «Мабдаи нур» мақолада шоир таржимаи ҳолига оид бир ғазалда унинг қайси юртларга борганлиги ҳақида маълумот берилган:

Қарори топмадим рўйи заминга, Машрабо ҳаргиз,
Ажални илкидин, аё дўстлар, охир равон кетдим.
Заминни хок этиб, бағридин эмди осмон кетдим,
Фалакни тай қилиб, аршдин ўтуб то ломакон кетдим.
Чиқибон ломакондин бозина дорулфано узра,
Қарор олмай, гаҳи улён бориб, гаҳи буён кетдим.
Тижоратни қибоб айлаб, тилаб ул холи рухсорин,
Яманни шаҳридин бир лаҳзада Ҳиндустон кетдим.
Даканда неча кун ман истиқомат айлабон кўрдим,

³³² Ўша асар. –Б. 94.

Тамоми расми кофирни кўруб, ман Исфаҳон кетдим.
Хуросонни ҳавоси яхши, аммо одами кофир,
Ҳироту Машҳадни сайр этиб, юрти Эрон кетдим.
Мадина, Маккани тавоф айлабон ҳам чоҳи Замзамни,
Чоҳар ёрни тавоф айладим, йиғлаб равон кетдим.
Ҳалаб, Шероз билан Шоми шарифу Румни кўрдум,
Бухоро мулки индим, ўтубон Тошкон кетдим.
Яно ҳам Шоҳмардон шер даргоҳин тавоф айлаб,
Сарипулу Шибирғон, Андхўй худ ҳам ки он кетдим³³³.

Мазкур шеърда Машраб: “Яманда ҳам бўлгани, у ердан Ҳиндистонга ўтиб, Дакан шаҳрида бир неча кун туриб, кейин Исфаҳонга кетгани, Ҳирот, Машҳадни сайр этиб, Эронга боргани, Макка, Мадинани зиёрат қилиб, замзам булоғи сувларидан ичгани, Ҳалаб (Алеппо), Шероз, Шом (Сурия), Румни кўриб, у ердан Бухорога қайтгани, сўнг Тошкентга ўтгани, кейин Шоҳимардон, Афғонистондаги Шибирғон, Андхўй каби жойларда бўлганлигини ёзади”³³⁴. Ҳозиргача ёзилган ҳамма мақола ва китобларда шоирнинг Маккага бормай, йўлдан қайтгани ёзиб келинди. Бу Машрабни даҳрий қилиш учун анча қўл келган ҳам.

Машраб бир неча ғазалларида Балх шаҳрида Маҳмуд қатағонбий томонидан ўлим топишини қайд этади.

Машраби шўрида Маҳмуд илкида
Пирим амрини бажо топсам керак.
Шавқи муҳаббатингда кезиб Балх шаҳрини,
Хатойи шаҳидликни кўриб, ошкор ўқуй.
Фироқ қиссаси Машраб фикрида эрур,
Мастона Балх шаҳрида беихтиёр ўқуй.

Машраб тиланчи қаландар бўлмаган. У ботин илмини ичига сиғдира олмаган буюк Сўфийдир. Машраб сиймосида қаландар либосидаги нақшбандий

³³³ Абдуллаев И. Машраб таржимаи ҳолига оид ғазал // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1992 йил, 17 январь.

³³⁴ Ўша манба, ўша жой.

сўфийни кўрамиз. Бир-бирини инкор этувчи икки мафкуравий йўналиш унда мужассам бўлди. Замондош Сўфи Оллоёр мол-давлат ва мансаб-лавозимдан воз кечиб, Иброҳим Адҳамдек жанда кийиб халқ орасида ўз таълимотини тарғиб этгани каби Машраб ҳам шаҳарма-шаҳар кезиб, ҳақиқий нақшбандия ғояларини тушунтириш, Худо ўғитларига бериё риюя қилишга чақирган, адолатсизликка қарши курашган. Унинг дарбадар ҳаёти қаландарларнинг унинг орқасидан эргашиб юришига сабаб бўлган. Шу боис унинг номи қаландарлар идеалига айланди. Машрабнинг беўхшов хатти-харакати девоналикка йўйилган бўлса-да, доно мулоҳазалари халқ орасида унга илоҳий мазҳар сифатида қарашга олиб келди. Девона номи, классик тасаввуф даврида мажзубларга нисбатан кўлланган улуғловчи сифат қабул қилди.

Машрабнинг етук камолоти, чуқур илми ва таъсирчан шеърляти халқ қалбида унга нисбатан чексиз эҳтиромни пайдо қилди. Унинг ғазаллари, муҳаммас ва мураббаълари оддий халқ дилига ором бағишлади. Бунинг сабаблари, биринчи навбатда, халқнинг дилига ва руҳига мос ва хос мазмунида бўлса, иккинчидан, шу мазмунга мувофиқ шакл гўзаллигида, ғоят самимийлигида, мусиқийлиги ва жонлилигида, ўйноқилиги ва жарангдорлигида, тасвирий воситаларнинг ранг-баранглиги ҳамда табиийлигида, бир сўз билан айтганда, бадий етуклигидадир.

Машраб бир неча ғазалларида Балх шаҳрида Маҳмуд қатағонбий томонидан ўлим топишини қайд этади.

Машраби шўрида Маҳмуд илкида

Пирим амрини бажо топсам керак.

Шавқи муҳаббатингда кезиб Балх шаҳрини,

Хатойи шаҳидликни кўриб, ошкор ўқуй.

Фироқ қиссаси Машраб фикрида эрур,

Мастона Балх шаҳрида беихтиёр ўқуй.

Машраб шахсияти қаландарлар тоифасида ичида ажралиб тургани учун ҳам Шоҳ Машраб номини олди:

Қаландарвор йиғларман эшикларда фиғон айлаб,

Халойикқа бу оламда бaсе афсона Машрабман.

Унинг оддий ҳаёти, риёсиз эътиқоди халқни ўзига ром этди. Гарчи ҳукмрон табақалар унинг хатти-ҳаракатларидан озор топган бўлсалар ҳам унинг ҳақ эканлигини ич-ичдан яхши тушунар эдилар ва шу жиҳатдан унга қарши очик қарши чиқишга журъат этмас эдилар. Ҳатто унинг қатл этилиш тафсилотларида ҳам ҳукмрон тоифаларнинг унга зиён етказишдан ҳайиққанларини кўриш мумкин. Машраб Қабодиёндан Балхга борганда Балх ва Қундуз ҳокими Маҳмуд қатағон эди. Машраб уламолар фатвоси билан Маҳмудхон фармонига биноан Балх шаҳрида дорга осиб ўлдирилди ва жасади ўша ерга дафн этилди. «Қиссаи Машраб», «Шоҳ Машраб қиссаси» китобларида у дорга осилгач, Балх шаҳрининг улуғу кичиклари Шоҳ Машрабга мотам тутиб, зор-зор йиғлагани айтилади. Маҳмудхон ўзига келиб вазиру аъзамлардан Машрабни сўраган: “Шоҳ Маҳмудхон айдик: «Эй ноинсофлар, ман сизларга Шоҳ Машрабни ўлдурунглар деганимда кўзумни қисиб, ҳазилу мутоиба қилиб айтмадимму?» Жаллодлар айдилар: «Бизлар билмадук. Гарданларига таноб ҳам солмадук. Ўзлари бир жуфтак уруб, сакраб дорга осилдилар ва ҳам ўзларини бир тифлари бор экан, ани бердиларки, шул тиф бирлан урғил деб. Бизлар ўшал тиф бирла бир солдук. Икки солғонимиз йўқ»³³⁵.

Э. Мусурмановнинг қайд этишича: Машрабнинг ўлими қуйидагича кечган: 1711 (ҳижрий 1123) йилда Шоҳ машраб Балх шаҳрига боради. Шаҳар

³³⁵ Қиссаи Машраб, «Ёзувчи», Тошкент, 1992, 164-бет. Жўзжонийнинг ёзишича, «Шоҳ Машрабга унинг мурушиди Офокхожа, сен Маҳмудхон номли киши томонидан шаҳид қилинасан деб башорат қилган экан. Машраб ҳар ўз ашъорларида унинг тақдири Мансурга ўхшаган бўлиб, оқибатул амр Балх шаҳрида Маҳмудхон қўлидан шаҳодат шарбатини ичиши ҳақида эслатиб юрган» (Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний, Тасаввуф ва инсон, 144-бет.). Машрабнинг ўлдирилиши ҳақида Абутолибхожа Фаҳмий “Машраб дар сони 1123 дар Қундуз ва фатвои уламо ва ҳукми Маҳмудбек қатағон шаҳид қарда шуда”, яъни: “Машраб 1123 йилда Қундузда уламо фатвоси ва Маҳмудбек қатағон ҳукми билан шаҳид қилинди”, деб маълумот берган (Мажмуаи Абутолибхожа Фаҳмий...). Зиёвуддин Исҳоқ Боғистонийнинг “Тазкираи қаландарон” асарининг хотима қисмида шундай хабар берилган: «Алқисса, рамазони шарифнинг ўн еттинчи куни ва вақти намози жумъадан сўнг Шоҳ Машрабни Мансурвор сиёсат дорига тортмушлар. Андоғ маълум бўлурки, қатли ом муддатинда таваллудларидан эллик етти сана кечуб эрди. Охирул охир девонаи Мажзуб Шоҳ қаландар валиюллоҳ Машраб шаҳиди аъло тариқин топуб, Мансур мақомига егуштилар» (Исҳоқ Боғистоний. Тазкираи қаландарон. «Шарқ юлдузи», 1990, 8-сон, 158-бет.). Абдурашид Абдуғафуров ва Исматуллоҳ Абдуллоҳ Машраб 71 ёшда қатл қилинган деган фикрни билдирганлар³³⁵. Жалолитдин Юсупов таъкидлашича, Машраб 1640 йилда эмас, 1653 йил Наманган шаҳар маддоҳлик маҳалласида туғилиб, 58 ёшида Қундузда қатл қилинган. Унинг бўш биринчи қабри Балх шаҳрининг «Жавонмарди қассоб» деган қабристонидан, унинг иккинчи қабри — хоки, жасади жойлашган қабр эса Тоҳар вилояти Ишканмиш қишлоғида жойлашган. Маҳмудхон қатағоннинг вазири Масъуд туш кўриб, тушида Машраб ўзининг хокини Ишканмишга кўчиришини айтгандан сўнг, 3 кун дор, 3 кун қабрда тургандан сўнг, 7-куни бу вазифани адо этган, яъни хок иккинчи қабрга кўчирилган.

хокими Маҳмуд қатағон билан кескин баҳсга киришади ва халқни қийнагани учун “Сан юртга ўлтурдинг” деб ҳақорат қилади. Аламига чидай олмаган Маҳмуд Шох Машрабни дорга осишга ҳукм қилади. Машраб Насимий ва Ҳаллож каби дор остида сўнгги сўзини айтди³³⁶:

Чун кўзум бирлан аёқим боғламоқ ҳожат эмас,
Ман ўлумга розидурман, тургали тоқат эмас.
Мунча шиддат бирла бошим кесгали зўр айлама,
Баски, одам қони тўкмак санга ҳам тоат эмас.
Умр чун барқи ҳаводис, ғофил одам билмади,
Ойу кун оромига бир лаҳзае фурсат эмас.
Лашкари хунрез бўлса сабру ором қайда бор?!
Мажнуни девоналардин шоҳға (ҳам) роҳат эмас!
Чун муборак бўлсун, эй, Машраб, қизил қонинг санинг,
Хўб иш бўлди санга, жон берганинг офат эмас!³³⁷

У оддий одамларнинг ахлоқи, виждони соф эканлигини ва бу жиҳатдан уларнинг ҳар қандай дин арбоби, амалдорлардан устун эканлигини уқтиришга ҳаракат қилди ва ҳукмрон табақаларга ўз ножўя қилиқлари билан дашном бериш йўлини танлади.

Машрабнинг қуйидаги ғазали унинг ҳақиқий маслаги нима эканлигига яққол далилдир:

Тинмайин юрдум бу ғам даштида ҳайронлик билан,
Охир умрим ўтди, сад афеус, нодонлик билан.
Бир гули шодим очилмай бахт гулистони аро,
Ҳайф умрим оқибат ўтти паришонлик билан.
Баски илми ҳолу қолнинг йўлида қилсанг амал,
Ушбу муллолар бари бухлу ҳаводорлик билан.
Неча мулло илм ўқуб, роҳи шаётинни топиб,
Чун рибоу ришвани ерлар хушдорлик билан.

³³⁶ Мусурманов Эркин. Раҳимбобо Машраб. –Б.87.

³³⁷ Исҳоқ Боғистоний. Тазкираи қаландарон // Шарқ юлдузи, 1990, 8-сон. –Б. 158.

Рост сўз айтсанг аларга зарра қилмаслар қабул,
«Куфр айттинг!» деб урарлар неча озорлик билан.
Машрабо, ҳар бир сўзунгдур гавҳари қимматбаҳо,
Айтма бу сўзларни ҳар нокасга нодонлик билан³³⁸.

Замон ва замин дардини ўзида сингдирган Бобораҳим Машраб халқ ичида юриб, ҳақсизлик ва жаҳолатга қарши исён қилди. У адолатсизлик, жабр-зулм, зўравонлик ва ўзбошимчаликка, фирибгарлик ва мунофиқликка, хуллас, разиллик ва ёмонликка қарши курашди. Аммо унинг исёни, олимларимиз ёзиб келганидай, зодагон тузумга ёхуд дин ва худога қарши исён эмас, балки, аксинча, динни шайтоний нафсга қурбон қилган, мунофиқ ва порахўр, таъмагир мансабдору амалдорлар, жамиятни таназзулга бошлаган, муқаддас ислом дини буюрган ишларни ўз ҳавои нафслари манфаатларига мослаштирган ўзини дин пешвоси ҳисоблаган, аслида эса “кўзи сўқир” нобакор уламоларга қарши исён эди. Машраб ҳукмдорларнинг инсофли, адолатли бўлишини, элга раҳнамолик қилмоқчи бўлган кишиларнинг эса доно, узоқни кўра биладиган, масъулиятни чуқур ҳис этадиган бўлишини истар эди. Ҳаётда эса бундай эмас, уларнинг кўплари ўз манфаатларинигина ўйлаган, шуҳратпараст, халқ оммасига нисбатан носамимий одамлар эди. Шунинг учун Машраб бир ғазалида уларнинг шаънига шундай аччиқ гапларни айтган:

Шуҳрат айлабким, алардек худнамоларни кўрунг,
Зоҳири суратпараст, ношноларни кўрунг.
Йўлни билмас олийларни кўзига ориф бўлиб,
Ўзи манзилга етолмай, нобиноларни кўрунг.
Барчага айлар насиҳат, ўзини доно этиб,
Йўлда қолгон бекасу бераҳнамоларни кўрунг...
Лоф урарлар орифи яқдилман деб халқ аро,
Халқни гумроҳ қилиб, юзи қароларни кўрунг³³⁹.

³³⁸ Бобораҳим Машраб. Мехрибоним қайдасан. –Б.129.

³³⁹ Машраб. Девон. –Б.74.

Машрабнинг бундай руҳдаги шеърлари жоҳил амалдорлар ва риёкор ғоявий раҳбарларга қамчидек таъсир қилар эди.

Машраб шайхлар, зоҳидлар, мутаассиблар, қозилар, воизларнинг ярамас қилиқларини танқид қилади, уларнинг беҳаёлигини очиб ташлайди. Зоҳидлар тўғрисида сўз юритар экан, уларнинг мунофиқлигини, очкўз ва таъмагирлигини, кундузлари ўзларини мўмин-мусулмон қиёфасида кўрсатиб кечалари бўлмағур ишлар билан шуғулланишларини таъкидлайди:

Сен, эй зоҳид, насиҳатни бориб меҳроб аро қилғил,
Жаҳонда кўрмадим ҳаргиз киши сендек риёлиғни,
Залолатпешалиғни аҳли дунлар сандан ўргангай,
Мунофиқ бадасллик ҳам таъмакор рўсиёлиғни.
Риё тоат қилиб кундузлари ўзни дебон муршид,
Кечадин тонг отар қилғунг ўзингдек юз қаролиғни³⁴⁰.

Машрабдаги комил эътиқод, у яшаган муҳитда авж олган зўравонлик, маънавий тубанлик, Илоҳ ишқи ҳақида лоф урувчи сўфий пирларнинг сохтакорлиги, дин пешволарининг риёкорлиги разолат аҳлини фош қилишга қудрат ва журъат берган. Давр бошдан кечираётган фожеа жамиятни ўз гирдобига тортаётганини кўрган шоир қалби улкан дард билан оғриди. Бу дард уни девонавор фарёд тортишга, тап тортмай ўз фикрини барала айтишга ундади. Иброҳим Ҳаққул дарвеш шоирлари ва шеърятини таҳлил этиб, Нажмиддин Кубронинг шу хусусдаги фикрларига тўхталган: “Ҳамма дарвеш шоирлик салоҳиятига соҳиб бўлмаганидек, ҳамма шоир ҳам дарвешлик завқ-шавқига етиша олмайди. Аслида дарвешнинг кўнгли билан шоирнинг кўнглида дарвешнинг идроки билан шоирнинг идроки орасида кескин фарқ сезилмаслиги керак. Дарвешлик туйғуларидан маҳрум шоир ҳурликнинг олий мақомларига юксала олмайди. Гўзалликни чинакам шоир қалби билан мушоҳада эта олмаган дарвеш эса ишқ алангасида ёнмоқдан бенасиб қолади. Зоҳири ҳеч қачон

³⁴⁰ Масъул муҳаррир: академик Хайруллаев М.М. Ўрта Осиё халқлари ҳурфикрлиги тарихидан. –Б.158.

ботинига мувофиқ келмайди”³⁴¹. Масалага чуқурроқ қарайдиган бўлсак, дарвешлик шоирликка ўхшаб фитрий бир қобилиятлилигига тан беришга тўғри келади. Эҳтимол, шунинг учун ҳам Нажмиддин Кубро бир рубоийсида:

Зинҳор мазан ту таъна бар дарвешон,
Ҳастанд эшон, чунончи ҳастанд эшон,-

-сен зинҳор дарвешларга таъна қилма, улар қандай бор бўлган бўлсалар шундайдирлар-ўзгармайдилар, дегандир. Албатта, тарбия, шароит, мухит, эътиқод-булар шоирга ҳам, дарвешга ҳам таъсир ўтказади. Аммо шоирнинг ҳам, дарвешнинг таъсирланиш маркази фақат ва фақат Кўнгилдир. Маънавий ҳаёт тамали ўлароқ Кўнгилга таянишда, дунёга қалб кўзи билан қарашда, руҳоният жабҳасидаги масъуллиқ ва ҳақиқатга ташналиқда улар бир-бирларига жуда яқин. Адабиётшунос Иброҳим Ҳаққул фикрича: “Қонида дарвешлик жўшган шоирнинг овози бошқача янграйди. Шахсияти ярқ этиб кўзга ташланади. Бундай овоз тозаланган ва холис бўлади. Бундай шахсият ҳайратланарли даражада хоксор, самимий, шеърий куч-қувватга тўлиқлиги билан ажралиб туради. Ёлғиз шундай шоиргина одамларни ишқ ва маърифат шароби ила маст айлаши, ҳеч қутилмаган тарзда кўнгил ҳақиқатларига диққатни қаратиб, Руҳ ва руҳониятчилик байроғини баланд кўтариши мумкиндир”³⁴².

Девонайи Машраб, бу сўзунг дардга даводур,
Ошиқ элининг кўнглига бир ўт қалаб ўтгум.

Ҳ.Болтабоев Фитратнинг «Машраб» тадқиқотини таҳлил этаркан ёзади: “Машраб айрим «олим»лар кўрсатганидай, «наша чекиб, кўкнор ичиш билан машғул бўлган, жиннимижоз киши» эмас, балки ўткир тасаввуф шоири бўлганини англадиб туради:

Минг маънини бир нукта ила мухтасар эттим,
Кутоҳ назари бўлмаса деб хаста бу Машраб.

³⁴¹ Ҳаққул Иброҳим сўзбошиси. Шайх Нажмиддин Кубро / Тасаввуфий ҳаёт. –Т.: “Мовароуннаҳр”, 2004. –Б.25.

³⁴² Ўша асар. –Б.25-26.

Шоирнинг бундай поэтик хулосага келишида Офоқхожа билан кечган бир суҳбатни манқабамуаллифи асос сифатида келтирган:

Илоҳи мағрифат дарёсидан Машрабни шодон эт,
Ҳамиша «Шайъаниллоҳ» деб қаландарвор йиғларман,
Кел, эй Машраб умид этгил Худойинг лойазал этмиш,
Муҳаммад Мустафо ҳаққи мани васлингга еткургил,

байти билан тажассум этилган ғазалларини ўқигандан сўнг Офоқхожа: «Эй Машраб, сани ичинг торлик қилди, маънини ошкор қилдинг» деб оғизларига туфлаган эканлар. Шундан Машраб шеърлятида янги бир тасаввуфий чуқурлик, яъни зоҳирий маънини очмоқ эмас, балки маънининг ботиний дунёсига рағбат кучайган. Натижада «минг маънини бир нукта ила мухтасар этган» санъаткорлик йўлида изланишлар кечганини унинг шеърларининг ички поэтикасидан англаш мумкин»³⁴³.

Шарқшунослик институтида 2315 рақами билан сақланаётган «Мусаввадаи Абдушукур Зиё» кўлёмасида Машраб номи келтирилиб, шундай дейлади: «Намангандан эди. У жанобнинг номи Бобораҳимдур».³⁴⁴

Пўлатжон Домулло Қайюмов «Тазкираи Қайюмий» асарида: Бу киши Фарғона водийсидан бўлиб, Наманган шаҳридан дир. Номи Бобораҳим бўлиб, мулла Вали номли кишининг ўғлидир. Эл орасинда шоҳ Машраб деб маъруфдур»,³⁴⁵ дейилган.

Э.Мусурманов Машрабни «Раҳимбобо» деб атаган бўлса, у киши тадқиқотида Машраб ижодини эмас, «Қиссаи Машраб»ни таҳлил этган. «Офоқхожа маноқиб», «Қиссаи Машраб», «Тазкираи қаландарон» ҳам нақллар ва афсона, ривоятлар асосига қурилганлигини ҳисобга олсак, олим Абдушукур Зиёнинг кўлёмасига, Пўлатжон Домулло Қайюмов тадқиқотлари ва Исматуллоҳ Абдуллоҳ фикрларига, уларнинг китобларига мурожаат қилсак, Боб, бобо истилоҳлари исмдан олдин келишини инобатга олсак «Раҳимбобо» эмас, «Бобораҳим» Машраб таҳаллуси келиб чиқишини эътироф этмоқ керак.

³⁴³ Болтабоев Ҳ. Мумтоз сўз кадри.–Б.161.

³⁴⁴ Ўша манба, 129-бет.

³⁴⁵ Пўлатжон Домулло Қайюмов. Тазкираи Қайюмий. 63-бет.

Биз маноқиб ва қиссаларни ёзганларга эмас, чунки улар ривоят, ярим ривоят, афсоналарга қоришиб кетганлигини унутмайлик. Олимлар, тадқиқотчилар фикрини ҳисобга олиб иш юритайлик. Шу жиҳатдан Раҳимбобо эмас, «Бобораҳим» деб аташ мақсадга мувофиқдир.

Адабиётшунос Э.Мусурманов Машраб риёкор зоҳид ва баъзи амалдорларни аёвсиз танқид қилганлигини баён этиб ёзади: Машрабнинг бу каби шеърлари айрим диний арбоблар томонидан норозиликка сабаб бўлган. Чунки, Машраб яшаган даврда ҳеч бир шоир риёкор зоҳидларни у каби қаттиқ танқид қилмаган. Бундай зоҳидлар турли воситалар ёрдамида “айтар сўзидан қайтмас” шоирга таъсир қилиш чораларини кўришган. Қўлларидан ҳеч нарса келмагач, уни гуноҳи кўплигини пеш қилиб кўрқитишган, оташюрак шоирни бундай нарсалар билан кўрқитиб бўлмаслигини у ғофиллар қаердан ҳам билсин? Машраб биргина Тангридан кўрқади! Агар у зотнинг ўзлари махфират қиладиган бўлса, Машрабнинг не ғами бор:

Аё Машраб, деди зоҳид, гуноҳинг беҳисоб эрмиш,

Агар авж айласа Саттор, кечар сонсиз гуноҳлиғни³⁴⁶.

Бобораҳим Машраб қарашларини давр кўтармас эди. Шунинг учун унинг овози девоналик ниқоби остида жаранглади. Чунки унга бошқа йўл қолмаган эди. Машраб адолатсизликка, жабр зулмга, зўравонликка, мулкдорлар ўзбошимчалигига, фирибгарлик ва мунофиқликка, хуллас барча салбий ҳолатларга қарши курашда қаландарликни восита қилиб ҳукмрон табақаларни инсофга чақириш ва исломнинг асл ақидаларига риёсиз амал қилишга чақириш йўлида ундан фойдаланмоқчи бўлди. Шунинг учун бўлса керак, Машраб ўз шеърларида фақат Худони, илоҳий ишқни, Худо билан бирлашишнинг мистик йўлларини тасвирлаш билан чекланиб қолмасдан, кўпроқ реал дунё моҳияти ва инсон тақдири ҳақида куйлади. Бу йўлда қаландарлик унга бир восита бўлиб, у қаландар шоир сифатида халқ орасида катта обрў қозонди. Нусратулло Жумахўжа «Дили ғамгин халойиқ хайлини севдим» тадқиқотида³⁴⁷ ҳам

³⁴⁶ Мусурманов Эркин. Машраб ҳақида янги маълумотлар. –Б.96-97.

³⁴⁷ Жумахўжа Нусратилло. Дили ғамгин халойиқ хайлини севдим // Гулистон, 1998. № 5. –Б.27.

Машрабнинг бу йўлни танлаганлиги ҳақидаги мақсад-муддаосини таҳлил этиб ёзади: “Соликнинг мақсад-муроди Ҳақнинг дийдорига муяссар бўлиш, ҳақиқатни очишдир. Бу асил ва олий муддаога эришиш учун қаландарлар дунёнинг барча хузур-ҳаловатию айш-ишратларидан, орзу-ҳавасидан воз кечганлар. Улар Ҳақни телбаларча излаганлар”³⁴⁸. Улар дунёнинг бошқа лаззатлари қатори, оила қуриш бахтидан ҳам қўлларини ювиб қўлтиққа урганлар. Дунёнинг барча машаққат ва риёзатларидан бир йўла қутулганлар. Қаландарлар танларини-да озод тутганлар, хонақоҳларни тарк этганлар, тақвонинг зоҳирий чегараларини ёриб ўтганлар, шаҳарма-шаҳар, юртма-юрт кезиб, эзгуликдан маърифат қилганлар: “Улар яктан, ялангтўш бўлиб халойиқ ўртасида дунёнинг вафосизлигидан, ижтимоий адолатсизликдан фарёд қилиб, ҳақиқат йўлини, динни, пайғамбару авлиёларни талқин этиб, илоҳият илми ҳақида байту ғазалу ҳикмат, достону ривоятлар айтиб маърифатнинг бозорини қизитганлар. Улар жаҳонни сайр этиб юриб, ўз хурриятлари, маърифатлари билан ситам аҳлини ютганлар. Қаландарлар ҳар қандай дунёвий исканжадан озод бўлиш учун доимий макон ҳам қурмаганлар. Қаландархоналарда уюшиб, тарқалиб жон сақлаганлар”³⁴⁹. Лирик қаҳрамоннинг ўй-фикрлари, аҳволи руҳияси, «Шоҳ Машраб» қиссасидаги саргузаштлар Машрабнинг ўзи мана шундай қаландар табиат инсон бўлганлигидан далолат беради.

БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСАЛАР

XVII-XVIII асрлар Марказий Осиё мафкуравий йўналишларининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида хулоса қилинганда, бу давр Мовароуннаҳрда ҳукмронлик учун ўзаро курашлар, босқинчиликлар, бошбошдоқликлар, парокандалик авж олганлигини кузатиш мумкин. Хива ва Бухоро хонлигидан мустақил 1818 йил Чуст туманининг Чодак қишлоғида ажралиб чиққан Қўқон хонлиги ўртасида ички зиддиятлар, халқ урушлар гирдобида яшаб, нотинчликларни бошдан кечирдилар. Бу ҳаммаси мавжуд мафкурага, маънавиятга салбий таъсир қилмасдан қолмади. Жамиятнинг зиёли қатлами ва

³⁴⁸ Ўша асар. –Б.27.

³⁴⁹ Ўша асар. –Б.21.

маданият арбоблари шундай шароитда жон сақлашга интилдилар. Бухоро, Самарқанд, Хива, Қўқон шаҳарларида илм-фан, маданият пассив ҳолда ривожда давом этди.

Аштархонийлардан Имомқулихон, Абдулазизхон, Субхонқулихон, Убайдуллахон ҳукмронликлари даври олдинги даврлар билан муқояса қилинганда нисбатан тарихда тушкунлик даври деб аталган. Жуйбор хожаларининг сиёсий ҳокимиятда катта мавқега эришганликлари ва беҳисоб мол-мулк тўплаши, халқ турмуш тарзининг кескин пасайиши, давр руҳонийларининг ҳукмрон доираларга таъсири сезилмаслиги каби омиллар Сўфи Оллоёр, Хўжаназар Ҳувайдо ва Бобораҳим Машраб каби забардаст шоирларнинг давр виждони бўлиб, халқни маънавиятга чорлаб асарлар ёзишга, уйғотишга даъват этди.

Айниқса, Сўфи Оллоёрнинг мадрасаи олиялар учун сабоқ-дарсликлар яратиши Машрабнинг сўфий қаландар бўлиб ўз ғояларини халққа тарғиб этиши каби омиллар билан изоҳланади.

Мазкур асрларда Мовароуннаҳр халқлари бу даврда бой адабиёт яратгани, илғор ва истеъдодли алломаларни етиштирганлигини кўрсатди. Сўфи Оллоҳёр, Мирзо Бедил, Хўжаназар Ҳувайдо, Юсуф Қорабоғий, Сайидо Насафий, Муҳаммад Шариф Бухорий, Турди Фароғий, Бобораҳим Машраб ва бошқа забардаст сўз санъаткорлари етишиб чиқди.

Илғор адабий оқимнинг энг муҳим хусусияти унинг ҳаётга, халқнинг турмуши ва орзу-интилишларига тобора яқинлашиб боришидир. Бу ҳол илғор адабиётни мавзу жиҳатдан такомиллаштирди, янги тимсолларни вужудга келтирди, ижтимоий сатирани ривожлантирди, услуб раванлиги ва тил бойлиги учун хизмат қилди.

XVII-XVIII асрлар истеъдодли маънавий фикр намояндаларининг, илғор хурфидрли қалам аҳлларининг ижодиёти ўзига хос ҳаёт ва ижод йўли, диди ва истеъдоди, услуби ва йўналиши бетакрордир. Уларнинг асарлари инсонпарварлик ва халқпарварлик, ватанпарварлик ва маърифатпарварлик услублари, жамиятнинг айрим иллатларини танқид қилиш, олижаноб инсоний

фазилатларни тарғиб этиш, халқ оғзаки ижодига ва мумтоз адабиёт анъаналарига ижодий муносабатда бўлиш каби жиҳатлари билан бир-бирига яқин туради ва бири иккинчисини тўлдиради.

XVII-XVIII асрларда яшаган ва ўша давр бадииятига, назм ва насрига улкан ҳисса қўшган бир қатор илғор мутасаввиф ва илм-фан намояндалари ижодиётига мухтасар назар ташладик. Ўша улуғ мутасаввиф, сўфий шоирлар замондоши Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодини муфассал бадиийлик нуқтаи назардан ўрганиш тадқиқотимиз мавзусини белгилаб беради.

Сўфи Оллоёр Каттакўрғондан Булғористонгача халқларни дин илми билан кўзларини очиб уйғотган бўлсалар, Машраб инсон ва жамият ҳақидаги ўз фикрларини, ғояларини амалга ошириш учун девоналик замирида пинҳон буюклик иқтидорини намоён этгани ҳолда дунёнинг жуда кўп мамлакатларини, улуғ масканларини зиёрат қилди, Яқин Шарқ, Арабистон ороллари, Ҳижоз, Рум, Осиё, Шимолий Осиё, Африка каби мамлакатларигача қадами етди ва туркий шеърляти билан халқларни баҳраманд қилди.

IV-БОБ. МАШРАБ ШАХСИЯТИ: БАДИИЙ ТАЛҚИН ВА ҲАҚИҚАТ

4.1. Шоирнинг ахлоқий ғоялари тараннуми

(Қиссаи Машраб сюжетларига муносабат)

Адабиётшунос Абдусаттор Жуманазар “Қиссаи Машраб” асари, гарчи у ривоятлар асосида яратилган бўлса-да, ундаги авлиёи Ҳақ шоир дунёни у ёки бу четига бир зумда боришлигини, ҳақталаблигини шундай баён қилган: “Қиссаи Машраб” асари хумда лиммо-лим жимирлаб турган майдир. Унга “шўнғий” олган, унинг ичида чарх уриб кезиб юрган телбавор қуюнни кўради. Бу қуюн Машрабдир. У хоҳлаган вақтида дунёнинг исталган минтақасида пайдо бўлади. Ҳар қандай жойга енгилгина кириб боради. Май таъмини туйган дунёни шу қуюн орқали кўради, у билан бирга кезади³⁵⁰.

“Қиссаи Машраб” шоир тўғрисидаги халқ ривоятлари ва афсоналарининг Пирмаст Сеторий томонидан жамланиб, бадиий жиҳатдан қайта ишланган ва китобат қилинган намуналаридир. Шоир ўзи ҳаётлик вақтидаёқ унинг дилрабо ғазалларини ҳофизларимиз севиб куйлашгани сингари “икки жаҳонга сиғмаган”, Ҳақ ошиғининг ғаройиб ҳаёт йўли, муқаддас қадамжолар ва азизлар остоналарини зиёрат қилиб юрган бузругвор шоир-қаландар тўғрисидаги ҳикоялар оғиздан-оғизга ўтиб, эл орасида ривоятлашиб, Машраб номи тилларда дoston бўлиб кетган³⁵¹. Машраб туғма вали бўлгани учун қаерга бормасин ўзидан олдин унинг овозаси етиб борган ва халқ уни ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олган. “Машрабо, шуҳратпарастнинг кейнидан офоти бор”, деган шоир баъзан халқ ихлосини қайтариш учун “қибоб” яъни атайин тескари қилиқлар қилган ва одамларни ўзидан совутган. Айрим жойларда кароматлар кўрсатган. Буларнинг бари оғиздан-оғизга ўтиб, халқ орасида тарқалган ва Машрабнинг шуҳратини янада ёйган. Кейинчалик эл орасида тарихий наср намунаси сифатида оммалашиб улгурган. Бу ривоят ва афсоналар халқ оғзаки ижодиётининг маҳсули бўлиб, бизгача асосан оғзаки ва ёзма манбалар орқали

³⁵⁰ Сайфиддин Сайфуллох, Абдусаттор Жуманазар. Қиссаи Шох Машраб. –Б.4-5.

³⁵¹ Ўша асар. –Б.11.

етиб келган³⁵². Ровийлар бу шоир ҳақидаги ривоятларни, кароматларни, ҳақ ва ҳақиқат йўлидаги саъй-ҳаракатларини тўлқинланиб ҳикоя қилиб беришган. Қаландар шоир шеърларидаги орифона ва ошиқона ғазаллар, аччиқ ҳақиқатлар, сохтакорлик ва риёкорликка қарши танқидлар халқнинг севимли шеърларига ва ашулаларига айланиб кетган. Бир сўз билан айтганда “Машраб қиссаси”да Ўрта Осиё халқларининг қадимий фольклор анъаналари ҳамда ёзма адабиётимизнинг узок асрлардан бери тўпланиб келган тажрибалари мужассамдир. Шунингдек, қиссада динимизга оид бўлган ривоят ва тушунчалар ҳам борки, улар яхлит қиссанинг мукамаллигини таъминлашга хизмат қилган³⁵³.

Машрабнинг баъзи ғайритабиий ҳаракатлари “Қиссаи Машраб”да келтирилган: “Машраб Офокҳожанинг дуосини олиб бу даргоҳдан паришон ҳолатда Ёркентга ташриф буюради. Ёркент аҳли ҳам Машрабни кўрмоққа орзуманд эдилар. Машраб хузурига пешвоз чиқиб кўрдиларки, бир қаландари оташнафас жазб ҳолатида, сочлари фатила-фатила гирди камарларига тушган ҳолда ишқ оташида юзларидан шуъла сочиб турибди. Ёркент ҳокими келиб Машрабни зиёрат қилди”³⁵⁴. Бироқ, Ёркент халқи ҳокимга эътироз билдириб бутун аъзолари очиқ банги қаландарга шунча илтифот зарурми деган фикр билан мурожаат қилади. Ҳоким бемаъни фикрларни кўнгилларингдан чиқариб ташланглар, авлиёликнинг нишони шулдир деб Машраб билан мулоқотга киришади ва Машрабни иззат-ҳурмат билан саройга лутфан таклиф этади. Ҳоким кимхобдан тўшак солиб Машрабни иззат-икром билан ўтқзади. Бироқ, Машраб тўшак устига ўлтириб сийиб юбордилар. Ҳоким айди: “Тўшакни сизни иззатингиз деб, солиб эрдук, нега сийдингиз?” Шоҳ Машраб айдилар: “Мундоқ иззатга сиймак керак”. Ҳокимдан сўрадиларки: “Сан ўзинг нимадан бўлгансан?”. Ҳоким айди: “Туфроқдин бўлғонман”. Машраб айдилар: “Андоғ бўлса, сан ўз вужудингга сийармусан?”³⁵⁵.

³⁵² Ўша асар. –Б.12.

³⁵³ Ўша асар, ўша жой.

³⁵⁴ Қиссаи шоҳ Машраб. -Т.: “Наврўз” нашриёти, 2014. –Б.66.

³⁵⁵ Ўша асар, ўша жой.

Машраб Бухоро шахрига кириб келади ва Пирмастга сен харобатхонада ётгил деб Бухорони Сувдон деган маҳалласида “...ман зоҳидларни масжидларига кирай” деб, у ерда намоз ўқимоқчи бўлади. Машраб қарасаки, сўфи масжид эшигини беркитиб кетишга ҳозирланиб турган экан. Шоҳ Машраб тунда масжидда ётишни хаёл қилиб: “Эй сўфи, эшикни беркитма, мен мусофирдурман, бу кеча масжидда бўладурман³⁵⁶”,-дедилар. Сўфи қараса: “Ажаб бир қаландар экан”,-деб масжидни калидини шоҳ Машрабга берди. Машраб меҳробга қозик қоқиб эшагини меҳроб ичига боғлайди. Ўзи эса меҳроб минбарига чиқиб уйқуга кетади. Сўфи саҳарда масжидга келиб чироқ ёндириб Машраб эшагини масжид меҳробига боғланганлигини кўради. Қўлидаги ҳассаси билан эшакни уриб хайдайди. Сўфи қарасаки эшак нўхталиқ занжир билан боғланганлигига гувоҳ бўлади ва эшакни ташқарига боғлаб масжидни бир кунжида ётган Машрабни турткилаб намоз ўқишга чорлайди ва: “Эй қаландар эшакни меҳробга боғлаганинг нимадур?” шоҳ Машраб айдиларки: “Сизлар олти пулға олган кафшларингизни мабодо ўғри олиб кетмасун деб орқада қўймай, олдингизга қўюб, намоз ўқуйдурсизлар, ман бу эшакни ўн беш тангага олиб эрдим, мани эшагимни ўғри олмайдурму, эшагим меҳробга чиққан бўлса ҳайвонлиғига борибдур”,-дедилар³⁵⁷.

Шоир ҳаётининг сўнгги йиллари Бухорода, сўнгра Ҳиндистонда, кейинчалик Қаршида 3-4 йил истиқомат қилгач, Балхга келган. Бу даврда Балх вилоятининг ҳокими Маҳмудхон қатағон эди. Ривоятларда келтирилишича, Машрабни Маҳмуд қатағон яхши кутиб олади ва ўз олдидаги ошни унинг олдига қўяди, Машраб эса ошни итига беради. Ит ошга қарамайди. Маҳмудхоннинг ҳайрати ошиб, ошни на ўзи, на ити емаганлигини кўриб, ўзи ейди. Иккинчи кун ҳам Маҳмудхон Машрабни чақиртириб олади. Сўнг: “Шоҳ Машраб айдиларки «Эй Маҳмудхон, бу тахти мижозингни манга бергил. Яхши бўлур экан. Устига чиқиб ўлтурайин». Маҳмудхон бажону дил мана, деб тахтдан тушти. Меҳмонхонани бўшатти. Шоҳ Машраб меҳмонхонага кириб,

³⁵⁶ Ўша асар, ўша жой.

³⁵⁷ Ўша асар. –Б.201.

тахтни устига чиқиб, таҳ-батаҳ латта тўшакларга бавл қилиб қўйдилар. Шоҳ Машраб айдилар: «Эй Маҳмудхон, ол тахтингни!» Вазир келиб қарасаки, тахт нажосатга тўлубдур. Вазир яқосини йиртиб, подшоҳга айдики: «Эй подшоҳ, қайси ердин келган банги қаландарга ихлос қилубдурсиз? Фарғонаи заминдин бир қаландар келиб подшоҳ Маҳмуднинг тахтини нажосатга булғобдур, – деб абадул-абад бадномликка қолурсиз. Агар инонмасангиз ўзингиз бориб кўринг!³⁵⁸» – деди. Подшоҳ Маҳмудхон навкарлари бирла отланиб келди. Қараса тахтни усти нажосатга ботибдур. Маҳмудхон айди: «Эй Машраб, бу нима қилганингиз?» Шоҳ Машраб айдиларки: «Хўб қилдим. Ман сани тахтингга ўлтурсам нима бўлубтур. Сан юртга ўлтурдинг»³⁵⁹.

Шундан сўнг қисса муаллифининг ҳикоя қилишича, Машраб билан Маҳмудхон ва сарой аёнлари, уламолар орасида ғоятда кескин ва шиддатли мунозара бўлиб ўтади. Машраб ўз жавобларида ҳеч тап тортмай подшо саройини нажосатхонага, тахтни эса шу нажосат устига қурилган равоққа, Маҳмудхон ва амалдорларини нажосатхўр ўлаксахўрларга, уламоларни эса зулукка ўхшатади. Ана шундай журъаткор жавоблар билан шарманда қилиниб, жони халқумига келган Маҳмудхоннинг ҳолати ва шоирга нисбатан қўллаган жазо чоралари қиссада қуйидагича баён этилади: “Подшоҳ Маҳмудхон дарғазаб бўлуб, дедик: «Эй жаллодлар, бери келинлар!» Дарҳол жаллодлар келиб дедилар: «Тақсири подшоҳим нимага амр қилурсиз? Кимни умрини паймонаси тўлубдур». Маҳмудхон айдики: «Бу девонаи аҳли куффорни хос зиндонга ташлаб, то жонлари халқумларига келиб, оналаридин дунё юзига таваллуд топқонлариға пушаймон бўлмағунча азоб қилғайсизлар. Эrsa муддати бир ой ҳар кеча зиндон жаллодлари ҳазрати Шоҳ Машраб ва ҳамроҳларини беҳад азобларға дучор қилур эрдилар»³⁶⁰.

Шоирнинг Наманганда истиқомат қилишининг кейинги даврларида у «шаддод, номуссиз йигит» сифатида қаттиқ таъқиб ва таҳқирларга дучор бўла бошлайдики, унинг ҳаётидаги бу ҳодисалар ҳақида қиссада анчагина аниқ

³⁵⁸ Ўша асар. –Б.201.

³⁵⁹ Ўша асар. –Б.160.

³⁶⁰ Зокиров М. Эрк ва маърифат куйчилари. –Б.39.

ишоралар бўлганидек, унинг шеърларида ҳам бундай шароитдан аччиқ шикоят оҳанглари кўзга аён ташланади³⁶¹.

Нега Машраб ўзини бундай тутган? Бундай хатти-ҳаракатлари билан у нима демоқчи ва нимага эришмоқчи бўлди?

Табиийки, диний уламолар ва ҳукмрон табақа вакиллари Машрабнинг ахлоқсизлиги учун уни диндан чиққан ва кофир, ахлоқсиз шахс сифатида қоралаганлар. Машраб нафақат ўзининг хатти-ҳаракатлари, балки шеърлари билан ҳам уларни ғашига тегарди. Машраб бир ғазалида уларнинг шаънига шундай аччиқ гапларни айтган. Шоир ўз нафсига танқид ва маломат тигини уриш билан бирга ботини Фиръавн-у, зоҳири авлиё, нафси учун шайтонга ҳамроҳ бўлган кимсаларни ҳам аямайди:

Ҳар киши сўрса насабдин, дам урарлар нафс учун,

Ботини-Фираъвн-у, зоҳир-авлиёларни кўрунг.

...Халқнинг кўзига ҳар дам сувратин дигар қилиб,

Нафс учун шайтон билан юрган гадоларни кўринг³⁶².

Машрабнинг бундай руҳдаги шеърлари жоҳил амалдорлар ва риёкор дин пешволарини қаттиқ ғазаблантирар эди.

Бобораҳим Машраб маънавиятида, унинг ўғит-насихат, дидактик-ахлоқий шеърлятида пайғамбар Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи вассаллам, унинг икки олам сарвари, мўмину мусулмонларнинг раҳнамоси, коинот гултожи бўлган одам аҳлининг яктоси сифатида азизу мукаррамлигини мадҳ этувчи гўзал мухаммаслари жуда кўп.

«Қани марде қиёмат хавфидан тор бўлса мижғони», «Илоҳо бандаларни нури покинг бирла ҳамроҳ қил», «Ажаб бахти қароман, жавҳаримдин айрилиб қолдим», «Оси умматларини пайғамбарларга еткур, эй Худо», «Ул чироғу пурзиё бўлган Муҳаммад Мустафо», «Равзаи покингга келдим, ё Муҳаммад Мустафо!», «Оси умматга шафоат ё Муҳаммад Мустафо!», «Муҳаммад Мустафо отлиғ манинг пайғамбарим бордур», «Ё Муҳаммад бир мадад қилгил

³⁶¹ Ўша асар. –Б.39.

³⁶² Мирзо Кенжабек. Машраб. Куллиёт. –Б.31.

шафоат вақтидур», «Кўлумни сан тудо кўргил, ки ё Расулуллоҳ», «Чунон аламзадаман, Мустафодин ўзга ёрим йўқ» каби Пайғамбарни улуғлаган, унга ҳамд, сано, наът, суруд ва дуруд бағишланган шеърий мухаммаслари мавжуд.

«Қиссаи меърожномаи Расули Акрам» мустазоида Пайғамбар(с.а.в)имизнинг меърожлари – малакут оламига чиқишлари, Арш, Курси, Лавҳ, Қалам, Жаннат, Дўзах ва бошқа ажойибу ғаройиботларни кўришлари, Аллоҳу таоло билан сўзлашишлари ва яна қайтиб келишларига ишонмаслик куфр саналади. «Қисса»да Муҳаммад алайҳиссаломнинг меърожларига ишонмай шарманда ва шармисор бўлган бир яҳудийнинг бошидан кечирган хунук воқеалари ва охирида ўз қилмишидан пушаймон бўлиб кечирим сўраши ҳамда мусулмончиликни қабул қилиши воқеалари ривоят қилинади³⁶³.

Машраб пайғамбардан шафоат тилаб, мусулмон бандаларни Илоҳ нури билан покиза қилишни сўрайди, умматларни Муҳаммад хурматидан Яратган олдида юзини ёруғ қил, ҳаммага нури тоат қасрини тухфа қил, кўзим ёшини ҳар қатрасини ҳар бир банда учун тўккил, осий умматинг бўлган, адашган Машраб қулингни Расулуллоҳга ҳамроҳ қил деб панд,ўгит беради:

Илоҳо, бандаларни нури покинг бирла ҳамроҳ қил,
Муҳаммад хурматидин умматига заррае во қил,
Ҳамага нури тоат бергилу қасримни боло қил,
Кўзумнинг ёшини ҳар қатрасини дуру якто қил,
Адашган оси умматни Расулуллоҳга ҳамроҳ қил.

Машраб мухаммасларида Расули акрамнинг фазилатлари, шамойиллари, юксак ахлоқларини хурмат-эҳтиром билан тилга олади. Пайғамбарга бағишланган мухаммаслар, ҳамд, сано, наът, суруд, фахрия ва қутловлар билан айтилган. Шундай бўлгач, Машраб хатти-ҳаракатларини қандай баҳолаш мумкин? Мадомики, Машраб шу қадар ахлоқсиз экан, уни нега халқ бунчалик эъзозлаган? Машраб фақат шоир сифатида эмас, балки айни замонда адолатсизлик ва зўравонлик, қабоҳат ва жаҳолат билан асло келиша олмайдиган

³⁶³ Машраб. Девон. –Б.42.

довюрак шахс сифатида машхур бўлиб, «меҳнаткаш халқ Машрабни адолат жарчиси, ҳоким табақа ва мунофиқ шайх-зоҳидларни кўркмай фош этувчи, айрим диний ақида-тушунчаларни менсимай, масхара билан обрўларини тўкувчи журъаткор шахс сифатида тасаввур этган»³⁶⁴.

Ҳукмдорлар ва дин пешволари ич-ичдан уни ёмон кўрсалар-да, унга қарши очиқ хужумга ўта олмаганлар ва уни девона, жинни атаб, халқ кўз ўнгида унга мазжуб дарвеш сифатида сохта ҳурмат кўрсатганлар. Улар Машрабнинг ахлоқсиз ҳаракатларига унинг ўзи берган мантиқий жавобнинг тўғри эканлигидан қарши жавоб айтишга ботина олмас эдилар. Дарҳақиқат, Машрабнинг ножўя қилиқлари замирида айни ҳукмдорлар ва дин пешволарига қаттиқ эътироз, уларни ҳаёт ва тақво моҳияти ҳақида ўйлашга мажбур қилиш истаги ётарди.

Машраб ҳукмдорларнинг инсофли, адолатли бўлишини, элга раҳнамолик қилиш бош вазифалари бўлган дин пешволари, шайху тариқат пирларини Аллоҳ ўғитларига аввало ўзлари итоат этишларини хоҳлар эди. Ҳукмдорлар адолатни ўйламас, шайхлар ўз манфаатларини қондириш йўлида турли макр ва “ҳийлаи шаръий” усулларини ишга солардилар.

«Қиссаи Машраб» ривоятларига қараганда, шоир қаерга бормасин, ўзининг кўриниши, сўфиёна, халқчил ғазаллари ва фавқулодда оташин сўзлари билан тезда кўзга кўринади, авлиё сифатида шуҳрат қозонади, унинг орқасидан эргашиб, иззат-ҳурматини ўрнига қўйишади, ҳоким табақалар унга мурид бўлишга ҳаракат қилиб, дабдабали қошоналарга таклиф қиладилар. В.Л.Вяткин Машраб тадқиқотчиси сифатида унинг Ўрта Осиё халқлари орасида шуҳрат қозонишининг туб илдизини очиб, шоир исёнкор шеърлари билан мавжуд қалбакичилик, ноҳақликка қарши кучнинг тимсоли эканлигини таъкидлаган.

4.2. Ўзбек адабиётида Машраб шахсиятининг бадиий талқини

Машраб образини яратиш масаласи бадиий адабиётда ўтган асрнинг биринчи ярмидан бошланган. Бу ишга биринчи бўлиб қўл урган киши академик

³⁶⁴ Ўша асар. –Б.42.

шоир ва ёзувчи Мусо Тошмухаммад ўғли Ойбекдир. Шоир 1937 йил «Машраб» шеърини яратди. Шеърнинг мазмун ва моҳияти шундан иборатки, Ойбек Машрабни сочлари патила, кўзлари махмур, унинг кўзларидан кучли нур сачраб туришини, ундан на саратон куёши, на қиш изғирини ўтишини, юзларида маъно акс этиб туришини, унинг давлати қалбидаги қайноқ отилиб чиқаётган шеъри ва кўлидаги эски танбури эканлигини тасвирлайди. Шунинг ҳам қайд этиш лозимки Машрабнинг мана шу сиймоси ундан кейин яратилган барча асарларда хоҳ майда жанрдаги асар хоҳ у роман ё қисса бўлсин беҳато такрорланади. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Ойбек Машрабнинг ҳеч ким кўзи билан кўрмаган суратини ғоят таъсирли ва юракка тегадиган сўзларда қизиқ кетган. Бугунги кунгача бу суратнинг айнан такрорланиб келиши Ойбек даҳосининг нақадар улкан, бадиий тасвирда нақадар моҳир эканига мисол бўла олади.

Ойбек болалик тафсилотларини «Тўда-тўда дарвешлар, қаландарлар бозор кезадилар «Ҳақ дўст, ё Оллоҳ!» деб қичқирадилар. Бошларида кулоҳ, эгниларида узун чакмон-жанда, белларида каттакон қовоқ-қачқуллар, ола-була мунчоқлар. Қўлларида хасса, ўтдонда исирик, алланималар... Улар Машрабдан ва баъзи форс шоирлардан чуқур сўфиёна диний ғазаллар ўқиб, бозорни кезадилар. Мен орқаларидан эргашиб, бу ғазалларни тинглашни севаман» дея ифодалаган эди. Ойбек шеърларидаги дарвеш унинг болалигида кўрган дарвешлардан бутунлай фарқланади, албатта. Лекин ана шу таассуротлар шоирда дарвешга айрича меҳр уйғотиб, шуурига мустаҳкам ўрнашиб, унинг ўзгача талқинига туртки берганлигини ҳам унутмаслик керак. Ўз даврининг ижтимоий-сиёсий, адабий муҳитидан илгарилаб кетган шоир кечинмалари ифодаси учун ҳам дарвеш образи, айниқса, асқотган.

Ойбек тасвирича, шоир Машрабнинг боши ҳар доим мағрур ва кўркам, эгнида эса эски пўстин, у ямалган, уни шоир қишда жун томонини, ёзда тери-муздай томонини кияди. Шоир сахро ва чўллардан шамолдай елиб юради, унга кеча ва кундузнинг фарқи йўқ, оёқлари ортидаги тиконлари, унинг учун майсадек юмшоқ ва беозордир. Созигина унинг ҳамдамидир.

Чўл ва саҳроларда учраган кудуқ ва сардобадан, унинг зилол, чашма сувидан ҳовучида сув ичган шоир тошлар устида ястаниб ётиб ҳордиқ чиқарар, у мовий ва феруза осмонга боққанда, тақдирдаги тошларга нигоҳи тушганда, унинг кўз оташидан чўл ва саҳроларда чаманзор пайдо бўларди дея Машраб руҳиятини тасвирлайди Ойбек:

Ана, шоир келар ... Бир тўда бола –

Унинг орқасидан ажралмас соя.

Кўзлар акс этади муҳаббат, мароқ,

Уни билиш қийин: гўё жуфти, тоқ.

Асрлар кўрмаган ажиб девона³⁶⁵.

Ойбек талқинича, Машраб жуда кўп зотлар табоқ-табоқ олтин тухфа қилганда ҳам, шоир уларга эътибор бермаган, уларнинг инъомларини оддий халққа улашган, уларга раҳнамолик қилган.

Дарвеш шоир кечаю кундуз йўл босади, не юрту мамлакатларга қадам ранжида қилади, тунлари дарвешларга гулхан ёқтириб, ҳатто ўзи ўтин қалайди, у оловни қуёшни севган каби севади, чўғни кафтида ўйнатади, қуёш жилвасини оловда, ҳар иккисин ҳароратини қалбида ҳис этади, у, чунки унинг қалби қуёш ва чўғ ҳарорати каби одамларга иссиқлик, нур, зиё улашади.

Ойбек шеърида ифода этишича, авлиё шоирнинг қалбидан сирри ниҳон-яширин сирнинг, унинг мўъжизакорлиги ва ҳайратли ишлари ҳақида турлича баҳсу мунозаралар бўлаверади: Чунки Машраб ҳофиз ва машшоқ, созанда ва гўянда. У соз чалиб куйлайди, куйлаб соз чалади, жарангдор ва хуш овозда шеър ўқийди, унинг овози табиий ва унда сунъийлик йўқ:

Рухларнинг қаърида ёқади машъал ...

Мутасаввиф шоир дабдабаю, кошоналардан ўзини четга олди, ҳатто хон қизларини ҳам назарга илмайди, у Ҳақ ва Ҳаққониятни Яратгандан сўради ва ёруғлик, нур, зиё қидирди, унинг ҳаёти афсона ва ривоятларга чулғанди, у халқ хотирасига муҳрланди, у халқ қалбида қуёшдек ёруғлик тарқатувчи тимсол бўлиб қолди:

³⁶⁵ Ойбек. Машраб // Ўзбекистон овози. 1992 йил, 21 май.

Қочади ҳар ерда қошоналардан,
Шоҳ дўстлар чиркинроқ бегоналардан.
Ис босган кулбада топар ранг, зиё,
Хон қизи бўлолмас ишқига Лайло.
Қидирар қуёшни майхоналардан³⁶⁶.

Шўролар қонли қиличини қайраб турган бир пайтда, “Бир Худодин ўзгаси барча ғалатдур, Машрабо!” деб хайқирган Машраб сиймосини яратишнинг ўзи ҳақиқий қахрамонлик эди, дейишимиз мумкин.

Шоир ва ёзувчи Муҳаммад Али 1966 йил «Машраб»номли шеърий дoston яратди. Дoston «Биринчи кўшиқ»ва «Иккинчи кўшиқ»фасллариға бўлиниб, дostonнинг биринчи фаслида ёзувчи инсон туғилганидан уфққа интилиши биз яшаётган минтақа куни ва туни ҳам оқ ва қораға бўлинишини, қоралик ва оқлиғ, зулмат ва ёруғлик ҳақида фалсафий мушоҳада юритади. Ёш бола Машраб отасининг айтганини қилмай бебош юриши, баъзида хаёлға ғарқ бўлиши, ўзига сирдош ахтариши, оқлик, ёруғликни ахтариши, узоқ сафарларни орзу этиши, шаҳри азимнинг сараси бўлган Қашқарни, доврўғи дoston бўлган Офоқхожа эшон зиёратини хоҳлайди:

Отим йўртмоқ истар,
Тушдим мен йўлга.
Юрак қистар, қистар
Хайр, она ўлка!
Тушдим мен йўлга!
Йўрғала, ҳей, тўрик,
Қайдасан, Қашқар?
Олда ўзга йўл йўқ,
Қашқардан бошқа.
Қайдасан, Қашқар?³⁶⁷

³⁶⁶ Ўша асар, ўша жой.

³⁶⁷ Муҳаммад Али. Машраб. Дostonлар. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – Б.73.

Машраб бир умр Тангри марҳаматига етишмоқ учун севган элини ташлаб, Қашқарга Офоқхожа хонадонига боради. Пирга эътиқоди баланд бўлган Машраб Офоқхожа хонадонига Гулгунни учратади. Ҳамма манбаларда Машрабнинг пир хонадонига маъшуқаси Тўтинисо деб келинса-да, шоир Муҳаммад Али уни Гулгун деб атаган.

Достонда тасвирланишича, йигирма икки ёш бўлган йигит Машраб Гулгунга қочиб кетишни, пирга назира қилинган қизни эркини ўз қўлига олишни ўтилади. Сўнгра Машраб ва Офоқхожа эшон ўртасида кескин ихтилоfli мунозара бўлиб ўтади. Эшон Машрабга шеърларида Маккага тил теккизганини ва ҳарамга кўз олайтирганини айтиб уни қарғайди. Ғазабланган эшон уни бичишга фармон берган.

Биринчи кўшиқнинг 44-бўлимида бу ҳол шундай тасвирланади:

“Ё фалак! Ҳой уни тунигиз, илло,
Ундай бадбахт ила қасқа гап лозим!
У дунёлигидан қисибди худо,
Бу дунёлигидан қисгайман ўзим!
Бичингиз! Қоп-қора айлангиз юзи!
Бори ҳам йўғидан қилингиз жудо!”³⁶⁸

Мусулмон одамнинг, бунинг устига мусулмонларга йўлбошчиликда пайғамбарга ворислик даъвосидаги бир одамнинг, пирнинг ўзини Худога тенглаштириб гапириши (У дунёлигидан қисибди Худо, Бу дунёлигидан қисгайман ўзим!) мантиқан олганда мумкин эмас эди. Агар шундай қилганда уни одамлар диний раҳнамо сифатида тан олмаган ва унга эргашмаган бўлар эдилар. Бироқ, ҳар ҳолда, Машраб ҳақидаги илк достоннинг яратилишининг ўзи катта гап эди. Бу Машраб ижодини ўрганиш, у ҳақда ёзиш мумкинлигини, аммо шу восита билан дин асосларига, диний етакчиларга зарба бериш стратегиясининг ўзига хос кўриниши эди, деб айтишимиз мумкин. Яъни “Боболаринг ҳақида ёз, лекин биз истаганимиздай қилиб ёз” деган ўша давр

³⁶⁸ Ўша асар. –Б.75.

зўравон раҳбарларининг талабларига жавоб тариқасида юзага келган асар, деб айтишимиз мумкин.

Достоннинг «Иккинчи кўшиқ» фаслида Машрабнинг жаҳонгашталиқ хаёти бошланади. Машраб жуда кўп қишлоқлардан ғазаллар ўқиб куйлаб ўтади. Бу тасвирлар ҳинд киноларини ҳам эсга солиб юборади, баъзан. Гапимиз исботи учун «Иккинчи кўшиқ»нинг 9- банди – қуйидаги парчага диққат қилинг:

Қашқар рубобини созлайди машшоқ,
Чилдирмани ўтга тоблайди кимдир.
Кимдир дуторига тутайди қулоқ,
Хонанда ликопни ахтарар энди.
Ғала-ғовурлар ҳам охири тинди,
Гўё бир вужудга айланди қишлоқ.
Бу даҳраро фақат кўргандай озор,
Қиймалай бошлайди юракларни тор...³⁶⁹

Чўлу биёбонлар-у саҳролардан ўтган шоир Аллоҳни зикр қилади:

Дунё дея келганлар
Паст-баландни билганлар,
Эсиз, нодон бўлганлар,
Хақ дўст, ё Олло!

Достонда Балх ҳокими Маҳмуд қатағон шоир Машрабни саройда яшашга таклиф этган. Аммо Машраб саройда тутқундай яшагандан кўра деб, унинг таклифига рад жавобин бериб шоҳнинг кошона саройини ахлатхонага тенглагач, подшоҳ Маҳмуд қатағонбий уни жаллодга топширади:

«Билмадим деманглар, эй аҳли улус!
Дорга осилади, Машраб беномус!»

Аммо бу хотимагача шоир мавҳум тушунчаларга тўла кўплаб мисраларни тизиб, достонни ғоят чўзиб юборади. Буни ижодкорнинг ўзи ҳам ҳис қилган, шекилли иккинчи кўшиқнинг 19-бандини шундай бошлайди.

Ўзинг кўмакчисан, ўқувчи, азал,

³⁶⁹ Ўша асар. –Б.91.

Шоирлар таъзими сенга бир умр.

Эпсизлик қилдимми, ҳар қалай бу гал,

Чўзиброқ юбордим дostonни, узр³⁷⁰.

Гап шундаки, дostonда Машраб шахс сифатида яққол намоён бўлмайди. Шўро замонида урф бўлган отасига, устозига, раҳбарига гап қайтарувчи, тартибларни инкор қилувчи бир безорининг хира тортган соясидайгина элас-элас кўзга ташланади. Иккинчи қўшиқда Холтой номли бир полвон йигит Машраб ғазалини ўқиб юради-ю Машрабнинг ўзини танитай, яна бунинг устига Машрабдан Машрабнинг ғазалини ҳимоя қилиб уни тутиб калтаклайди. Мана, ўша воқеа тасвирланган “Иккинчи қўшиқ”нинг 5-банди:

Машраб дер: “Ғазалинг мунча бўлмағур?”

Холтой айтар:

“Ҳай-хай! Бу Машраб тўра!”

“Роса йиғлабди-да Машраби қурғур!”

“Дилимни оғритманг, бас қилинг, жўра!”

“Нўноқ шоир экан. Қўй, ундан кўра,

Афанди айтиб бер!”

“Тавба... Шошмай тур!..”

Ва Холтой ташланди очкўз бургутдай,

Машраб бир нафасда тўкилди тутдай³⁷¹.

Тўғри Машраб баъзан ўзини машҳурликдан сақлаш, ҳавойи нафсга қул бўлмаслик, нафсини тартибга чақириш учун ўз ғазаллари ўқиладиганда билиб билмасликка олиб ўтирган бўлиши мумкин. Аммо ўз мухлисларининг жиғига тегиб, таёқ еб оладиган даражада аҳмоқ одам бўлмаган у Зот. Машраб сиймосида буюк мутасаввиғни тасаввур қилган зиёли киши учун бу мисралар нақадар қулгили эканини инкор қилиб бўлмайди.

Ёки, “Иккинчи қўшиқ”даги 25-банднинг мана бу мисраларига эътибор беринг-а.

³⁷⁰ Ўша асар. –Б.94.

³⁷¹ Ўша асар. –Б.294.

...Машраб бораётир савдойинамо,
Гўё кўзин тикиб турар мавжудот.
Кўлидан не келар шоирнинг аммо?
Ҳай-ё!
Унга ясси кўринар ҳаёт.
Ови бароридан келмаган сайёд
Кейин юмушидан ахтармас маъно...
Ўзи билан ўзи овворадур ул..³⁷².

Достон хотимасида шоир Машрабнинг дорга осилиш фожеаси тасвирланган.

Ўз даври учун достоннинг аҳамияти, эҳтимол жуда юқори баҳолангандир, аммо бугунги кунда унинг мазмун-моҳиятидан ўта анъанавий руҳда ёзилганлиги кўзга ташланади.

Миркарим Осимнинг «Синган сетор» қиссаси шўролар тузуми, коммунистик мафкура энг юқори нуқтада ўз ғояларини халққа тарғиб этаётган даврда яратилди. Ёзувчи ўз халқи, ўзбек миллати, унинг ўтмиши ҳақида ёзса-да, унга таъна ва маломат тошлари отиши, унга қора лой чаплаши, замонасозлик қилиши, оқни қорага ўраб гапириши зарур эди. Бу қиссада ҳам ўша анъанага риоя этилган. «Қиссаи Машраб»лардаги воқеа-ҳодисалар бироз бошқачароқ усулда, давр нуқтаи назаридан бадийлаштирилган ҳолда ўзлаштирилган.

Фикримизнинг исботи учун ўн бир яшар Машраб тасвирланган қуйидаги парчани келтиришни мақсадга мувофиқ деб биламиз:

“Машраб югурганча эшикдан чиқиб, маҳалладаги катта масжид ҳовлисига кирди-да, ҳовуз лабига келиб, қип-яланғоч бўлиб ўзини сувга ташлади. Кўчада югуриб юрган болалар сувнинг шопиллашини эшитиб, масжидга югуриб кирдилар...” шу манзара устига келиб қолган масжид имоми Абдухолиқ қори билан Машрабнинг савол-жавоби эса қуйидагича кечади:

³⁷² Ўша ааср. –Б.96.

“- Уялмайсанму, масжид ҳовлисидаги ҳовузда яланғоч чўмилгани? – деди имом, шошмай кийинаётган Бобораҳимга ўқрайиб – ахир масжид Худонинг уйи-ку!

-Худо ўзи одамни яланғоч яратган. Ўзингиз айтинг-чи, мен бу дунёга куйлак ва иштон билан келибми эдим?”³⁷³

Бундай жавоб тарихий Машраб маслагини тушунмасликдан келиб чиққан. Тўғрироғи, мафкура мақсадига мослаштирилган. Совет даврида одамларнинг ярим-яланғоч юриши қўллаб-қувватлангани маълум.

Яна бир мисол. “Ёш канизакнинг ёқут лабларидан муҳаббат шаробини тотиб кўрган Машраб намозни унутиб қўйган, жаннатдаги хавзи Кавсар шаробидан ҳам воз кечган эди. У ўзини мусулмони комил ҳисобламаса ҳам, вужуди дин ақидаларига бўйсунмаётганини ҳис этар эди.

Бир куни хуфтон намози ўқиладиган маҳалда Рўзихон унинг белидан кучиб,:

-Ўлгунимча қулинг бўлай, у дунёга кетишиму розиман, - деди.

Бошимда отам, қўлимда ҳунарим, турарга уй-жойим бўлмаса, сени олиб қаёққа борамен?- деди Машраб.

-Файзободга бориб, бойларнинг қўйини боқамиз. Тинш ёшомиз бир капида³⁷⁴.

Ана шу жойда Машрабнинг жавоби уни рўзғор боқа олмайдиган нотавон, фақат бола-чақа таъминотини қила олишига кўзи етмагани учунгина уйланиш ташвишидан қочиб юрган йигирманчи асрнинг танбал бир одами сифатида ўқувчи кўз олдида гавдалантиради. Зотан, мажзубларда бола-чақа қилмасликнинг бошқа сабаблари ҳам мавжудки, муаллиф бундан беҳабар киши сингари Машрабнинг оғзига қуйидаги гапларни мажбурлаб тикиштиради:

Машраб севгилисининг қорнига қулоқ тутиб, шивирлади:

-Ўша ерда туғиладиган болалар қорнингда туриб: “Дада, нон, дада, ош!” деб йиғлашяпти. Мен уларни қандай боқаман”³⁷⁵.

³⁷³ Миркарим Осим. Синган сатор. Ҳикоя / Аждодларимиз фожеаси. –Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. –Б.144.

³⁷⁴ Ўша асар. –Б.144.

Кўп эмас, деярли чорак асрдан сўнг тоталитар тузумнинг инқироzi ва унинг мафкураси умри қисқалиги тезда аён бўлиб ўша давргагина хизмат қилган асарни бугунги китобхон қабул қила олмайди ва ундаги воқеликни ҳам ҳазм қила олмаса керак.

Одатдаги воқелик – Машраб мулло Бозор охунддан тарбия олади, ундан илм сирларини эгаллайди, сўнгра шаккоклиги учун Қашқарга Офоқхожа хонадонига жўнатилади. Эҳтимол, совет тузumi даврида, ўша давр мафкураси ва китобхони учун бунга алоҳида урғу бериш, яъни Машрабнинг уламолар ва ислом ақидалари устидан мазах қилиб кулиши ўринли ҳолдир. Чунки ёзувчи ўша мафкура талабига «лаббай» деб жавоб бериб, Машрабни ўша «мафкура»га мослаштириб «замонасоз» шоирга айлантириб, даврга мослаб «хизмат» қилдиради.

XX асрнинг сўнгги чорагида вужудга келган ижтимоий-сиёсий вазият ўзбек адабиётида машҳур аждодларимиз образларини яратиш имкониятини берди. Шеърятда бўлганидек, насрда ҳам анча-мунча озод тафаккур мевалари ҳосил бера бошлади. Жумладан, улуғ мутасаввиф, ҳур фикрли шоир, ҳақ ва ҳақиқатнинг енгилмас курашчиси Бобораҳим Машраб образини яратишга ҳаракат бошланди.

Эпик асарлар яратиб қалами чархланган Ҳамид Гулом «Машраб» романини ёзиб, «Шарқ юлдузи» журналининг 1981 йил 1, 2, 3-сонларида эълон қилдирди. Лекин, бу асар алоҳида китоб ҳолида чоп этилмади. Адабий жамоатчилик бу асарга жиддий норозилик билдирди. Чунки ёзувчи давр нуқтаи назаридан замонасозлик қилиб, Машраб сиймосини ўта атеист, даҳрий, шаккок руҳда яратишга уринган эди. Жамиятда уйғониб келаётган эркин фикр тарафдорлари, комфирқанинг барча андазаларига тўлиқ жавоб бера оладиган бу романни ҳазм қила олмадилар³⁷⁶. Айниқса, Машрабнинг устозлари мулло Бозор охунд ва Офоқхожа романда замона зайли билан бутунлай бошқача талқин этилди.

³⁷⁵ Ўша асар. –Б.162.

³⁷⁶ Ёзувчи Дадахон Нурийнинг фикрича, ўша даврда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси Сарвар Азимов романини чоп этишга рухсат бермаган.

Машраб ва унинг севгилиси Тўтихоннинг илк мухаббати билан бошланган роман, унинг ўлими билан интихосига етади. Машраб онаси Зубайдабегим, отаси мулла Вали ҳақида ҳам романда ишончли маълумот берилади. Машрабнинг доимий ҳамроҳи Пирмаст Сеторий, Обид Восвос шоир каерга борса унга ҳамроҳлик қиладилар. Бу асарда ҳам мулло Бозор охунддан олинган илм камлик қилгани ва у Қашқарга Офоқхожа хонадонига бориши ва улуғ пир томонидан Машраб беписандлик билан қабул қилиниши тасвир этилади. Ҳатто Машрабнинг мулло Бозор охунд томонидан Офоқхожа хонадонига келиши илм талабида эмас, балки қувғин қилиниш деб талқин этилади ва бу боб романда «Бадарға» деб номланади.

Тарих ва тарихий ҳақиқатга ноҳолис ёндошилганлик, айниқса, шунда яққол кўринадикки, асарнинг бирор жойида Машрабга сабоқ берган, унга илм сирлари томон йўл кўрсатган ва Машраб томонидан “Маърифатнинг гулзори”, “Ошиқларнинг сардори” дея севиб куйланган Офоқхожа ҳақида илиқ фикр айтилмайди, аксинча у романда салбий руҳда тасвирланади.

Аслида Тўтихон Офоқхожага унинг хос муриди Исохўжабий томонидан назр қилинган қиз. Машраб бу қизни Офоқхожа хонадонига келгач кўрган ва унга ишқи тушган бўлиши мумкин. Қисқаси романда тасвир этилган тарихий воқелик бутунлай бузиб талқин этилган ва бу ҳол китобхонни нафақат чалғитади, уни «ёпишмаган» «ҳақиқат»ни атайлаб кўрсатишга уринилганлик, сунъийлик, сув устидаги пўкак каби юзага чиқиб қолган.

Ёзувчи Ҳамид Гулом асарда Машраб қаландар бўлгани учун «Қаландарлар», девоналар, дарвешлар, уларнинг юриш-туриши, ҳаёт кечириши, аъмоллари, зикр, сано ва ҳоказолар ҳақида кўпгина деталлар келтира олган. Офоқхожа хонадоидаги девоналарга кўшилган Машраб бу хонадондаги барча юмушларни бажаради. Пир уйидаги хизматлар, ниҳоят бу ерда Тўтихонга ошиқлик саргузаштлари баён қилинади. Алалоқибат, Пирмаст ва Обид Восвоснинг саъй-ҳаракатлари туфайли Машраб Тўтихон билан учрашади ва улар висол оқшомини ўтказадилар. Бу мантиқан исломиятга тўғри келмайдиган воқеа. Зотан Машраб мусулмон тарбиясини олган мўмин банда сифатида

номахрам билан бундай мулоқотнинг зино эканлигини яхши билган ва у ўз харакатларида тошбўронга олиб борадиган ва қиёматда ҳам кечирилмайдиган бундай қабохатга кўл уриши мумкин эмас эди. Бундай йўқ нарсани ўйлаб топиш ва уни Машрабдек покдомон йигитга нисбат бериб тасвирлаш учун замон талабидан кўра, кўпроқ муаллифнинг диний билимлар ва исломий тарбия рукнларидан беҳабарлиги билан изоҳлаш ҳақиқатга яқинроқ бўларди. Машрабнинг Тўтихонга шайдолиги бўлиши мумкин бўлган ҳолат. Ёзувчи бадий тўқимани ҳам ишонарли чиқаришга интилади. Тарихан ёндошилганда Тўтихон ички ҳовлидан ташқарига чиқмаган. Машраб ички ҳовлига нарвон орқали мўралашга журъат этган, шунда ҳам пирнинг назари тушиши учун, онгли ҳолда буни амалга оширган.

Бу сунъийлик асар мазмунига путур етказган. Офоқхўжа ва Машраб муносабатлари “Қиссаи Машраб”дагидан ортиқ даражада муболаға қилиб юборилган. Иккала буюк шахс бир-бирига душман, ғаним, бири бичувчи, бири эса жабрдийда, мазлум ҳолда кўрсатилган. Офоқхожа у пайти подшо эмас, тариқат пири эди, улуғ вали Машрабни бичишга буюрган деб ишонадиган бўлсак, фақатгина бир ҳолатда – уни тошбўрон қилинишдан сақлаб қолиш мақсадидагина бу ишга амр этган бўлиши мумкин. Чунки биринчидан, бундай (асарда тасвирланганидек) гуноҳ қилинганда ўша давр ва ўша макон нуқтаи назаридан шариятга кўра айбдор тошбўрон қилиниши шарт эди, ва бу қоидага ҳеч ким, ҳатто шайхул аъзам ҳам қарши чиқиши осон эмас эди. Иккинчидан, тасаввуф талабларига кўра солиқ нафсини ўлдирмасдан Ҳақни таниши мумкин эмас эди. Шунинг учун у “Машрабни бичишга буюрган”лиги ҳақида гапирар эканмиз, халқ тўқиган афсонага асосланиб ёки йигирманчи ёки йигирма биринчи аср нуқтаи назаридан эмас, балки Машраб яшаган даврда устувор бўлган исломий қарашлар нуқтаи назаридан бу ҳолатни талқин этиш лозим бўлади. Аммо афсуски, Ҳамид Ғулом асарида бу нарса кўзга ташланмайди. Ҳолбуки, Ҳамид Ғулом замонида бошқа муаллифлар томонидан Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби сиймолар тўғрисида яратилган йирик асарларда исломий қарашлар ўз ифодасини топган эди.

Шуни ҳам тан олиш керакки, ўша пайтларда айрим машрабшунос олимлар ва баъзи ёзувчилар каби Ҳамид Ғулом ҳам Машраб ва пир ўртасида адоват мавжуд бўлган деб қарашган, Машрабнинг пок нигоҳли мажозий муҳаббатини ҳарамга кўз олайтириш деб тушунишган. Канизак Машраб учун бир баҳона эканлигини бутунлай бошқача талқин этишган. Бу ҳатто замонасозлик ҳам эмас, тасаввуфни, тариқат йўлини мутлақо билмаслик, бу йўлдан хабарсизликдан келиб чиққан, тўғрироғи мавжуд мафкурага хизмат қилишга бўйсундирилган.

Асарда ёзилишича, Офокхожа Обид Восвоснинг қулоғини ўзи шартта кесиб ташлайди. Наҳотки «пири аъзам» Офокхожа қўлига тиғ олган бўлса?³⁷⁷ Асарда унга бутунлай қора чапланган, у зулмкор, бойлик эсанкиратган шахс сифатида кўрсатилган ва одамлар нафратини келтирувчи эпизодлар тиқиштирилган. Юқорида таъкидлаганимиздек, бу пайтга келиб оқ-қорани ажратадиган, комфирқанинг найрангларини тушунадиган бўлиб қолган саводхон омма шунинг учун роман босилиб чиқишини рад этди, ундан ҳафсаласи пир бўлди.

Романда Машрабнинг ғазаллари шу даража кўп келтирилганки, улар мантиқан воқеаларни тўлдириш у ёқда турсин, ҳатто баъзи ғазаллар асарга мантиқан боғланмаган ва композицион ёпишмаган ҳам.

Ёзувчи Машраб ҳаётини сарҳисоб қилиб, «Йигирма беш йил ҳикояси» 1687 йилдан 1711 йилгача Машраб ўлимигача бўлган воқеликни хронологик тарзда, маълумот тарзида берган, афсус билан айтамыз, бу мутлақо нотўғри маълумот. Зотан, Машраб шу йиллари Осиё ва Африка минтақасидаги кўплаб мамлакатларда саёҳатда ва ҳаж сафарида бўлган.

Ўлим ҳолати, Маҳмуд қатағон билан ўзаро мулоҳазалари бадий тўқиманинг мислсиз юқори нуқтасига чиққан. Машраб ҳеч қачон подшоҳлар билан муросаи мадорада бўлмаган, бинобарин, Маҳмуд қатағонбий билан ҳам ўртада шиддатли мунозара юз берган, тўғри, хон ҳам Машраб ўлимига

³⁷⁷ Биздаги манбаларда ёзилишича, Офокхожа икки ярим йил подшоҳ бўлганларида подшолик либоси билан сарой олдида ҳар кун турган, ҳатто бошидаги жиғасини ҳам ғариб ва қашшоқларга тухфа қилиб юборганлар.

осонликча фатво бермаган, ундан узр сўрашни кутган, лекин Машраб тупурган тупикни қайта оғизга олмасликни халқ олдида айтган ва сўзида қолган. Бу дегани Машраб зулм қурбони бўлди дейилгани эмас, ўз эътиқодида қола билиш ва хонлар ҳам адолат билан давлат тебратишни эслатиш бўлган, холос.

Давр нуқтаи назаридан роман ёзувчи фикрича, талабга жавоб бериши мумкиндир, аммо халқ-омма романни қабул қилолмади, «ҳазм бўлмади». Эркин Мусурмонов бу романнинг ютуғидан кўра, камчилиги кўплиги ҳақида мухтасар фикр юритиб, қуйидагиларни изҳор қилган эди: «Фикримизча, шўролар тузуми даврида Машрабни чин эътиқодли қаландар сифатида талқин этиш, унинг мақсад ва интилишларини аниқ очиб бериш мумкин эмас эди. Машраб ижобий қаҳрамон сифатида тасвирланар экан, демак у дин ва унинг вакилларига душман бўлиши керак, деган ақида асарнинг бошидан охиригача етакчилик қилади. Шунинг учун асардаги камчиликлар замонасозлик натижаси сифатида қаралиши лозим. Истиқлол шарофати билан маънавий қадриятларимиз янгича тафаккур билан идрок этилмоқда, уларнинг кадр-қиммати аста-секин ўз мавқеини тикламоқда. Ҳозирги давр адабиётида Раҳимбобо Машрабнинг ҳақиқий миллий образини яратиш ёзувчиларимиз олдида турган вазифалардан биридир»³⁷⁸.

Машраб сиймосининг зўрма-зўракилик билан даҳрийлаштирилмаган, турли идоралар таклифи билан ситуациялар ўйлаб топилмаган, кимларнингдир қош қабоғига қараб эмас, фақат кўнгил талаби, виждон амри, илҳом нашидаси билангина яратилган ва бугунги миллий қадриятларимизга мос талқини совет тузуми даврида Шўролардан кўплаб ситамлар кўравериш иродаси тобланган ва унча-мунча пўписаларни писанд қилмайдиган, ўзига хос эркин фикрли ва шу эркин фикрлари учун ҳам барча турдаги унвонлардан бебаҳра бўлган ўзбек ёзувчиси Шуҳрат томонидан амалга оширилди.

1998 йил йирик ёзувчи Шуҳрат Алимовнинг «Шарқ» нашриёти томонидан «Машраб» романи «Шуҳрат ҳаётига назар ва у ҳақдаги хотиралар»

³⁷⁸ Мусурманов Э. Раҳимбобо Машраб ва унинг бадиий адабиётдаги талқини. Фил.фан.номз. ...автореф. - Самарканд, 1995. -Б.17.

китобидан ўрин олгани ҳолда жамоатчиликка эълон қилинди. Ўз даврида Шухратнинг ноҳақ айбловларга учраганлиги боис китоб китобхонлар қўлига етиб бормади. Мустақиллик шарофати билан, Шухрат ўлимидан 5-6 йил ўтгач, «Машраб» романи китобхонларга тухфа қилинди³⁷⁹. Шухратнинг «Машраб» романи эълон қилинди-ю, аммо адабий жамоатчилик бу ҳақда фикр билдирмади. Фақат Маъруф Жалил Шухрат ҳақидаги «Сабоқ» номли хотирасида «Машраб» романи ҳақида Шухратнинг қуйидаги фикрларини эслайди: «Домла Машраб ҳақида роман ёзаётганликларини айтдилар. Машрабнинг авлиё одам эканлиги, феъл-атвори, манбаларда ҳикоя қилинган воқеаларни тўғри тушуниш, тўғри талқин қилиш, Машраб ҳақида асар ёзиш учун одам ҳалол бўлиши лозим, деб таъкидлардилар. Асар домла тириклигида босилмади»³⁸⁰.

Шухратнинг «Машраб» романи 81 саҳифадан иборат бўлиб, ёзувчи унда Машрабнинг болалигидан, йигитликнинг дастлабки давригача бўлган ҳаёти – толиби илмликка берилган даври камраб олинган деса бўлади. Асар етти ички бўлимлардан иборат бўлиб, уларнинг номланишининг ўзиёқ ёш Машрабнинг руҳиятида кечаётган нурли туйғуларини, ғамгин кечинмаларини англадиб туради.

Инсон ёшлиги ҳайратдан иборат дейиш мумкин. Айниқса, балоғат ёшига етган ёшлар учун ўз атрофида кечаётган, содир бўлаётган ҳамма нарсага лоқайд бўлмайди. Унинг учун ҳамма нарса қизиқ, табиату инсонларнинг ҳар бир хатти-ҳаракатида ажиб бир гўзалликни кўради ва у оҳанграбодек кишини, айниқса, Машрабдай фавқуллоҳда мусаффо ҳис-туйғуларга бой бўлган ёшларни ўзига ром қилиб кўяди. Шухрат романда ақл-заковати барқ уриб, туйғулари мавжланиб турган Машрабнинг ана шу ҳайратларга тўлиқ руҳий оламини тасвирлашдан бошлайди.

Машраб қалбида чайқалиб турган туйғулар тўлқинининг тошиб, Машрабнинг ички оламида ўзи ҳам англаб етмаган қизиқ ҳолатларни, ўй-

³⁷⁹ Шухрат. Машраб. –Т.: Шарқ, 1998. –Б.32.

³⁸⁰ Жалил Маъруф. Сабоқ. –Т.: Шарқ, 1998. –Б.204.

кечинмаларини пайдо қилган куч Машрабнинг Арзигулга тасодифан дуч келишидан бошланади. Бошқача қилиб айтганда, ёзувчи асар қаҳрамонини Арзигул билан учрашуви орқали Машраб онггида, шуурида, бутун ҳаётида янги кун бошланганлигини шоирона самимият билан ифодалайди. Тасвирдаги бу руҳ асарнинг охириги саҳифасигача сақланиб қолган.

Романда ёзувчи Машрабни оилавий шароитда кўрсатганда ҳам, тут тараётган Арзигул билан тасодифий учрашуви тасвирида ҳам, ўз даврининг етук уламиси мулло Бозор охундга шогирд тушиб, ундаги илм дарёсидан қониб-қониб ичиб, устози фахрланадиган даражага етган, устоз ва шогирд ўртасидаги самимият, меҳр ва эътиқод камол топган, Машрабнинг олимлик ва шоирлик иқтидори эл орасида ҳавас ва эҳтиром туйғуларини уйғотаётган, Қуръон қироатида ҳамманинг меҳрини қозонган асар қаҳрамони фаолиятини унинг ташқи ҳаракатлари билан эмас, балки Машраб бошидан кечираётган инсоний муносабатлари-ю, Арзигулга бўлган сўнмас муҳаббати ҳақида чуқур руҳий кечинмалар, қувонч ва шодликлари, алам ва изтиробларга берилиб хаёл суришлари, маълум бир фикрий хулосалар чиқариш жараёнларини чуқур тасвирлаш ёзувчининг диққат марказида туради.

Шухрат Машрабдай улуғ зотнинг ёшлик даврини, унинг ижтимоий шахс сифатида шаклланаётган йигитлик даврини, қаҳрамоннинг асосан ички дунёсини очишни мақсад қилиб қўяди ва бунга эришади. Китобхон кўз ўнгида Машраб пок қалбли, тўғри сўзли, эътиқоди мустаҳкам, аҳдига вафодор, ўткир истеъдод эгаси, етук ахлоқий фазилатлар мужассам бўлган ёш, нурли бир сиймо шаклланиб келаётганлиги аниқ гавдаланади.

Аммо назаримизда Шухрат «Машраб» романини охирига етказа олмаганга ўхшайди. Бунга ёзувчининг хасталиги имкон бермаган дейиш ҳақиқатга яқинроқ бўлади. Чунки Шухратдай иқтидорли ёзувчи бошлаган улкан орзусини охирига етказмай, ташлаб қўйиши мумкин эмас эди. Ёзувчи ўзи ҳаёт бўлган вақтида асарни эълон қилишга шошилмаслигининг сабаби ҳам шундан бўлса керак. Шунга қарамасдан Шухратнинг ушбу «Машраб» асари ҳаётининг маълум бир даврини яхлит шоирона ва самимият билан

тасвирлаганлиги асарнинг ўқимишли чиқишини таъминлаган. Ёш Машрабнинг маънавий қиёфаси асарда ўз ифодасини топган. Шундан келиб чиқиб, асарни Машрабнинг ёшлиги ҳақидаги қисса деб аташ мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. «Машраб» романи мўъжаз роман. У етти мавзудан иборат. Асар, асардаги фикрлар ҳақиқатга яқин, у бошқа романларга хос такрорий фикрлардан холи.

Асарда Машрабнинг болалиги, ўсмирлик йиллари ва айна йигитлик давридаги муҳаббатга мубтало бўлган йиллари ҳақида ҳикоя қилинади. Немис классиги Иоганн Вольфганг Гёте «Ёш Вертернинг изтироблари» номли мўъжаз китобчасида инсоннинг руҳий ҳолатини жуда моҳирона усталик билан таърифлаб, китобхонни ўзига оҳанграбодек жалб қилиб олади. Асар сюжети унчалик катта бўлмаса-да ундаги маъно ва мазмун, эҳтирослар тасвири кишини ларзага солади. Ўқувчи китобда тасвирланган ҳолатларга ўзи тушиб қолгандай ҳис қилади ўзини.

Шухратнинг Машраб романи ҳам худди шундай жуда енгил ўқилади ва ўқувчисини ўзига мафтун этади. Асарнинг биринчи боби «...Қоши қаросини кўринг» деб аталган. Унда Наманганнинг қирқ кокилли, тили чучук қизлари, уларнинг хипча бели, ўзига хос тили, талаффузи тасвири билан бошланади. Айна тут пишиғи пайтида бир тўда дуркун ёш қизлар тут қоқаетганда ёш Машраб бехосдан тут тепасида тутни силкитиб, қоқаетган қизга кўзи тушади. Қиз шунчалик чиройли ва жозибали эдики, Машрабга шўх-шодон қиз тут қоқиб берайми деб сўраганда, - Сиз қоқсангиз, қанча бўлса еганим бўлсин!³⁸¹ деб жавоб беради. Шундагина истиҳолага берилган қиз тутдан тушиб, ўзини панага олади, лекин уларнинг кўзлари тўқнашиб, юраклари алланечук уриб кетадилар.

Бошига сават кўтариб кетаётган кекса аёлнинг саватини манзилига элтиб берган Машраб офати жон қиз ҳақида ғазал ёзади, қизнинг исми Арзигул бўлиб, у тамоман Машраб қалбини ром этган эди.

Унда Бобораҳим Машраб ҳаётининг дастлабки – ўсмирлик пайти, яъни унинг Офокхўжа ҳузурига жўнаш воқеасигача бўлган қисми қамраб олинган бўлиб, романнинг мўъжазроқ етти фасли акс этган. «...Қоши қаросини кўринг»

³⁸¹ Шухрат. Машраб. –Б.14.

дея сарлавха қўйилган фаслда муаллиф Машрабнинг эндигина балоғат ёшига кадам қўяётган пайтини тасвирлайди. Фаслда баён этилган воқеанинг асл моҳияти шундан иборатки, ёш Машраб мактабдан уйга қайтаркан, бир тўда қизларнинг тут қоқишаётгани устидан чиқиб қолади. Ўсмирларга хос қизиқиш туфайли бу воқеани дастлаб кузатиб туради, сўнг шўх қизларнинг гап ташлашлари, яъни «далда»си билан воқеалар силсиласига аралашади. Тут қоқаётганларнинг орасидаги Арзигул номли қиз Машрабнинг қалбига чўғ ташлагандек бўлади. Қизнинг кўриниши сулув: «Қиз эмас, пари дейсиз: кош-кўзи келишган, ғунча даҳан, оғзидан шакар тўкилади». Машраб қизни кўргач, вужудида аллақандай ўзгариш юз беради:

«Кўрди-ю, илон авраган қурбақадай қотди-қолди. Умри бино бўлиб бунақа истарали қизни кўрмаган! Ҳалигина ердан териб олган тутнинг кўлидагиси кўлида, оғзидагиси бўғзида қолди». Арзигулнинг ҳам нозик қалбидан кучли туйғулар эпкени уфуриб ўтади. Машраб илк бор тасвири қийин ҳислар оғушида маст кишидек хуш-беҳуш қолади. «... Кутилмаган учрашувдан карахт бўлиб қолган Машраб тўрвасини йўқотган гадодек талмовсираб, бошини куйи солиб боради. Ўзи нима гап? Бутун вужуди ўт бўлиб ёниб кетяпти. Умрида ҳеч бунақа бўлган эмас. Ҳа, тиззасида ҳам қалтироқ-а! Оғир юк кўтаргани йўқ-ку, ё чарчадими? Нимадан чарчайди? Тутга чиққани йўқки, оёғи толиққан бўлса! Тутда қиз, Арзигул эди-ку! Ҳа, ростданам, қиз нима деди-ю. У нима деб жавоб қилди, нега қиз тутдан ўзини ташлаб қочди?»³⁸².

Хуллас, Машрабнинг мурғак қалбида илк бор севги «майса»си ниш урди. У энди ошиқ! Ошиқлик туйғуси унга ҳаётни минг чандон гўзал қилиб кўрсатади. Айни пайтда, изтироблари ҳам бор... Унинг оёқлари беихтиёр тутли ҳовлига томон юради. Кўзлари «ўша» қизни ахтаради... ва

Машрабдан ички нидо келди:

Офати жоним санам, қоши қаросини кўринг,

Икки юзига чулғаниб, зулфи сиёсини кўринг³⁸³.

³⁸² Ўша асар. –Б.15.

³⁸³ Ўша асар. –Б.18.

Романнинг бошланиши муаллифнинг ижодий ниятини англатиб турибди. У асарида буюк мутасаввиф шоир Машрабнинг буюк мухаббат эгаси эканлигини кўрсатиб бермоқчи. Лекин, Машраб ҳаёти ҳақида ёзилган турли маноқиблар ва тарихий китоблардагидек уни ёшлигиданоқ қандайдир мўъжизалар соҳиби қилиб эмас, оддий, жонли инсон тарзида, барча одамларга хос мухаббат эгаси сифатида тасвирлашга уринган. Айни пайтда, муаллиф Машрабдаги бир хусусиятни ҳам «зимдан» таъкидлаб ўтган: «кўзлари алланечук ҳаяжон билан ёнган чиройли йигит», бўлиб кўринадиди у Арзигулга. Англашиладики, ҳар ҳолда, Машрабда қандайдир ўзига хос белги ҳам бор... Муаллиф романнинг илк саҳифасидаёқ Машрабнинг мухаббати, ишқи тўғрисида ёзиши ҳам бежиз эмас. Оташзабон шоир тақдирида мажозий ва илоҳий ишқнинг нақадар катта ўрин тутганига ишора ҳам бор бу ерда.

«Машраб» романининг иккинчи қисми «Болалик» деб аталган. Шухрат бу қисмда Машрабнинг қўшни отин бибида дастлабки таълимни олганлиги, кўчадан олтин танга топиб келганда отаси уни ўша жойга ташлаб келишини айтганлиги, вақтида тангани жойига қўйиб келмагани учун мулла Вали ўғли Бобораҳимга тарсаки ташлагани ва ўғлига ҳалолликни ўргатгани ҳикоя қилинади. Бўй етаётган зеҳнли Машрабни отаси мулло Бозор охунд ҳузурига олиб келиб, унга сабоқ беришни ўтинадиди. Кичик қийиқчада туҳфа, бир беқасам тўн билан кириб келган Машраб ва унинг отаси мулла Валини Бозор охунд илтифот ила кутиб олади. Онаси қорнида гапирган бола шуми, - деб сўраши, у Машраб ҳақида олдин билганлиги ва шунинг учун уни мамнуният билан қабул қилиши романда ёрқин ёритилган. Илм олаётган бола Машраб маҳсидўз отага ёрдам беради, бўш пайтларини устози мулло Бозор охунддан сўраб олган Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлар»ини мук тушиб мутолаа қилади. Бунда ота хурсанд, чунки ўғлини ўзига ўхшаб қосиб эмас, ўқимишли киши бўлишини тилайди ва Машрабнинг катталардек фикр юритиши ота дилини шод этади.

“Болалик” деб аталган фаслда Машраблар оиласи, у ўсган ҳовли, меҳнаткаш ота-онанинг фарзандига муносабати (тарбия нуқтаи назаридан) тасвирланган. Айни замонда, бу фаслдаги муҳим бир эпизод меҳвар сингари

воқеалар силсиласини ўз атрофида тутиб турибди. Фақир, камбағал яшашларига қарамай, Бобораҳимнинг отаси ва онаси ниҳоятда диёнатли, пок инсонлар бўлишади. Улар ҳалол кун кечирадилар. Косиблик билан рўзғор тебратишади. Лекин пулга доимо муҳтожлик сезилади. Шунга қарамай, ҳалол бўлмаган пулдан, бойликдан ҳазар қилишади. Романда бу ғоя Машрабнинг бир оз пул топиб олгани, буни билган отаси унга пулни топган жойига ташлаб келишга мажбур қилгани воқеасида очиқ ифодаланган.

Муаллиф Машраб тўғрисидаги маноқибларда узум воқеаси ўрнига ушбу манзарани яратгани сезилиб туради. Аввало, Машрабдаги покдомонлик, ҳалоллик, бировнинг мулкидан, бойлигидан ҳазар қилиш, аслида, оилада, ота-онаси тарбияси воситасида шаклланган, демоқчи. Иккинчидан, муаллиф маноқибдаги воқеани оригинал тарзда талқин қилишга уринган. (Очиғини айтганда, узум воқеаси фалсафий-теологик жиҳатдан кучлироқ таъсирга эга). Мазкур фаслда Машрабнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достонини берилиб ўқигани баён этилган. Мазкур эпизод кишини ҳаддан зиёд ажаблантирадиган эмас. Кундалик, оддий эпизод. Лекин муаллиф бунга ҳам маълум даражада ғоявий нагрузка юклаган. Отаси топиб олинган пулни жойига ташлаб келиш воқеаси муносабати билан уни хафа қилиб кўйганини тушунади (чаккасига шапалок тортиб юбориш ҳодисаси). Шу боис уни хурсанд қилиб «гуноҳ»ини ювиш тараддудига ҳам тушиб қолади: варрак ясаб унга қувонч бағишламоқчи. Қайси бола варрак учиргиси келмайди?! Варрак учирганда ўғлининг қийқириб шодланганини кўрмоқчи бўлган Вали бобо Машрабнинг фикри-хаёли, ўйи бошқа нарсада эканини кўриб танг қолади. Уни варрак учиршидан кўра китоблар ўзига кўпроқ жалб қилади. Машраб «Юсуф ва Зулайҳо»ни ўқиркан, ошиқликнинг ҳар қандай одам ҳам илғай олмайдиган нозик жиҳатларини қалбан туяди. Зулайҳо бир уйда ўтирган ҳолда, ташқарида, отлиқлар орасида севгани Юсуф ҳам ўтганини сезади. Бундан Машраб ҳайратга тушиб ҳаяжонга келади. Ахир, у бунга ишонмай, тасвирни рад қилиши ҳам мумкин эди. Лекин у достонда тасвирланган воқеанинг реаллигига чин дилдан ишонади. Негаки, чин

ошиқлик, мухаббат нималигини билган, ҳис қилган кишигина бунга ишониши мумкин. У отасига буни шундай изоҳлайди:

«Оти бошқаларниқидан фарқ қилмайди. Қаёқдан биласан, дейишса, Зулайҳо, ҳамманинг оти ерга оёқ кўйиб юрса, Юсуфники менинг кўксимдан босиб ўтади, садоси юрагимдан келади, деб жавоб қилади. Зулайҳо Юсуфнинг маъшуқаси-да!»³⁸⁴ Ўғлидан бундай изоҳни эшитган ота хайратда қолади, аммо буни ўғлига билдирмайди. Шунчаки заминий севгига дучор бўлган киши мухаббатнинг бундай «фавқулодда, самовий» ҳолатларини нозик тушуниши кийин. Мазкур эпизод воситасида муаллиф Машраб қалбида пайдо бўлаётган мухаббат, ишқ оддий инсон юрагида уйғонадиган севгидан нимаси биландир бошқачароқ эканига, ундан кучлироқлигига ҳам ишора қилган.

Мазкур фаслда Машрабнинг мулло Бозор охунд мактабига қабул қилиниши ҳам тасвирланган. Бозор охунд Вали бободан ўғлининг отини сўраганида «Бобораҳим» дейди ва кўшиб кўяди: «Яна биро исми... Машраб»³⁸⁵. Мана шу эпизодга келганида ёзувчи Шухрат воқеалар тасвирини маноқибдаги ҳодисаларга яқинлаштиради. Буни у онгли равишда қилганми-йўқми, англаш кийин (негаки, роман тугалланмагани бу ерда ҳам ҳалал беради). Лекин «Машраб» сўзининг «она қорнида гапириш» ҳодисаси билан боғланиши бу ерда муваффақиятли чиққан бадий йўл эмас. «Тасаввуф истилоҳлари луғатларида бу сўзга «Ичмоқ; ичадиган жой, чашма; табиат, фитрат; «тасаввуф» ёки «маломат» аслида бир машрабдир; яшаш тарзи, ҳис этиш, унга биноан иш тутиш маъноси ҳам бор», деган изоҳ учрайди. Демак, бу таҳаллусни шоир Бобораҳим тасаввуф йўлига киргандан кейин олган. Манбаларда «Машраб» таҳаллусини унга Офокхўжа берган дейилади. «Машраб – илоҳий шаробдан сархуш дегани», деб ёзади тасаввуфшунос олим Нажмиддин Комилов. Нима бўлганда ҳам, бу таҳаллус унинг она қорнида гапириш ҳодисаси билан боғлиқ эмас».

³⁸⁴ Ўша асар. –Б.27.

³⁸⁵ Ўша асар. –Б.30.

Шухрат романининг учинчи қисмини «Шайдо кўнгил» деб атаган. Унда шундай гўзал жумлалар бор: «Ёрнинг ўзидан ҳам хаёли ширин!»³⁸⁶.

Ўша тут силкитиб берган Арзигул қаерга ғойиб бўлди, деган ўйда ўсмир Машраб тут атрофидаги уйни мўлжаллаб айланиб юради, хадеганда қиздан дарак тополмаётган Машраб қаршисидан бошида сават кўтарган хола пайдо бўлиб, яна Машраб холанинг саватини чапдаст холда кўтариб, манзилига элтиб, сирли жилмаяди. Машраб Чорсуга бориб ўша эшикни топади, аммо, қизлар аллақачон озод бўлиб кетганлигини айтишади. Ҳафсаласи пир бўлган ошиқ йигитча уйига қайтади.

Отасининг ўғитлари ва ўғлининг илмга интилиши асарда жонли чиққан.

Мактабдор мулло Бозор охунд ўқувчилари орасида алоҳида ажралиб турган Машраб ва Лутфилла исмли толибни рамазони шарифда Қуръонга ўтказмоқчи эканлигини айтиб, уларни имтиҳон қилади. Аммо хаёли Арзигулда бўлган Машраб Қуръон қироатини ўз маромида ўқий олмайди, мулло Бозор охунд, унга юзларини совуқ сувда ювиб келишини буюради. Шунча талабалар ичидан Қуръон тиловатига ҳар ким ҳам олинмай Машраб ва Лутфилланинг танланганлиги, уни ҳушёр торгтиради ва пирнинг ихлосини қайтариб кўймаслик учун Машраб эътибор билан, жиддий ва қироат билан Қуръон мутолаасида устози ҳурматини қозонади. Бундан мамнун бўлган Бозор охунд кутубхонасидаги Мусо ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Навоийнинг «Хамса» ва «Чор девон»и, Бобурнинг «Бобурнома», Ибн Синонинг «Китоб уш-шифо», Унсур ул-Маонийнинг ўғли Кайковуснинг «Қобуснома» ва бошқа китобларни кўрсатиб, уларнинг қимматли китоблар эканлигини айтади. Яссавийнинг «Ҳикматлар», айниқса, Имом Бухорийнинг ҳадислари моҳиятини Машрабга сўзлаб беради. Шу тариқа Машрабда ҳарқандай шароитда ҳам шариат қоидаларидан тажовуз қилмаслик керак, деган тушунчани шакллантиради.

Бобораҳимни ўзига яқин олиб, унга ўз ҳаётидан баъзи бир лавҳаларни ҳам айтиб берган Бозор охунд «Саҳиҳи Бухорий» китобини бир хотин юз

³⁸⁶ Ўша асар. –Б.32.

пардасидан омонатгина «қадрига етганга сотаман» деб сотганлигини, бироз пул кўшиб бериб, уни сотиб олганлигини мамнун бўлиб сўзлайди ва Хожа Исмоил ал-Бухорийнинг дунёни айланиб, пайғамбар ҳадисларини тўплаган муҳаддисни Бухорода, сўнгра Самарқандда қабул қилмаганликларини, бидъатпарасту, ичи қора киборлар ўша пайти ҳам борликларини, рўшнолик кўрмаган, жон таслим этгунча, ғарибона яшаган, бойлигу маишат нима эканлигини билмай, замона уламоларидан туртки еб ўтган Бухорий тақдирини сўзлаб беради.

Бу албатта ёш муллавачча Машрабга устознинг ишончи эди, устози унга эл аро хуш нафасдек таралиб бораётган ғазалларидан хабари борлигини, ўзи ҳам ашъорлар битганини, фалакиёт ва риёзатга ихлос қўйса-да, бирон иш қила олмаганлигини афсус ва надомат билан гапириб, фисқу фужур Мирзо Улуғбекнинг тилла бошини еганлигини сўзлайди. Ҳа, Машраб ҳис қилишича, устознинг ҳам ғам-андухи, ушалмаган орзу-умиди кўп эканки, Наманган шахрининг не-не казо-казолари фарзандини мулла қилиб сабоқ бераётган, ҳар жойда иззат-икром билан кутиб олинаётган, кимсан мулло Бозор охунддек мударриси замоннинг ҳам армонлари, дардларини кўп экан, армонларини ёш Машрабдек муллаваччага тўкиб ўтирибди? Машраб шуни сездик, демак устозининг унга ишончи баланд. Устоз олдидан озод бўлиб чиққан Машраб Арзигул хаёли-ла, уни шундоққина яқинида таҳсил олаётганини ҳис қилиб, қандай, нима деб учратишини режалаштиргани ҳолда, ўша соғинч билан ўйлаб йўл юришини Шуҳрат шу даража эҳтирос билан тасвир этганки, беихтиёр бу туйғу китобхон қалбини ҳам ўзига ром этиб, китоб саҳифаларига боғлаб қўяди.

«Шайдо кўнгил» дея ном берилган фаслда Машрабнинг Арзигулни кўриш орзусида унинг ҳовлиси атрофида кезиб юргани тасвирланади. Албатта, ёзувчининг севги воқеасига бу тарзда ёндашиши, аввало, янгилик эмас, оддий ҳодиса, иккинчидан, мазкур тасвир кундалик ҳаётий воқелик ифодаси эканини тасдиқлаши керак эди. Воқеалар маркази секин-аста мулло Бозор охунднинг ҳовлисидаги мактабга кўчади. Бу эпизодда Машрабнинг етук талабалардан бўлгани англашилади: Қуръони каримни қироати билан ўқий олади, унча-мунча китоблар мутолаа қилган... Хуллас, у шогирд сифатида мулло Бозор

охунднинг меҳрини қозонган. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, ушбу фаслда китобхон мулло Бозор охунднинг пешқадам уламолардан бўлганини англайди. У шунчаки оддий мактабдор эмас, риёзиёт, фалакиёт, мантиқ ва фалсафадан хабардор домла. Айни пайтда, унинг дунёқараши, ҳаётга бўлган муносабати кўпчилик уламоларникига ўхшамайди. «Машраб севимли устоди мулло Бозор охунднинг ҳам юрагида анча-мунча гам-андуҳи борлигидан» огоҳ бўлади. Ҳар ҳолда, ёзувчи Шуҳрат мулло Бозор охунд тимсолини ижобий хусусиятлар эгаси сифатида тасвирлаган. Лекин, таассуфки, Машраб мактабда ўқиб юрганиданок умрини баҳшида этмоқчи бўлган тасаввуф йўлида мулло Бозор охунднинг фаолияти, тушунчаси ҳақида деярли ҳеч нарса дейилмайди. Бизнингча, романнинг нуқсони ҳам мана шунда (ёзилган қисмлари юзасидан айтилганда).

«Машраб» романининг тўртинчи қисмини ёзувчи Шуҳрат «Мулло Бозор охунднинг севимли шогирди» деб атаган ва бунда устознинг «Домланинг талаби талабани мулла қилади» деган жумлага амал қилишини у Машраб ва Лутфиллага қарата айтиб, муллаваҷчаларни Қуръон тиловатига солгани, ҳар бир жумла, Қуръон талаффузи устида ишлагани ҳикоя қилинади. Мулла Вали ўғлининг Қуръон қироатига тушганидан хурсанд ҳолда мулло Бозор охундга маҳси калиш тухфа қилгани тасвир этилган. Катта жомеъ масжидида рамазон бошлангач, охунд уларни таровехда Қуръон тиловатига кўяди ва мулла Вали унда иштирок этиб ўғлидан фахрланади.

Ёзувчи Шуҳрат романнинг бешинчи қисмини «Висол онлари» деб номлаган. Бунда мулла Вали ва Бозор охунд ўртасида Машрабнинг бошини икки қилиш масаласи муҳокама қилиниб, ҳазратнинг панд-насихатлари Машрабга қор қилиб, у уйланишга рози бўлади ва мулла Вали, унинг синглиси шоирдан розичилик олишади. Ҳаёлан Арзигулни излаб, Машраб у ўқийдиган мактабга боради, аммо озод қизлар чиқса-да, Арзигул ҳадеганда кўринавермайди. Кечроқ учта чиққан қиздан бири Арзигул эканлигини кўрган Машраб у билан қорама-қора ортидан эргашиб кетаверади. Улар холи пайтда учрашадилар. Дил розларини изҳор этадилар. Арзигул отинбиби Бобурнинг

ғазалини ўқиб берганлигини, подшоҳ Бобур ҳам ишқдан азият чекканлигини Машрабга ҳикоя қилиб беради.

Унга жавобан Машраб, Бобурнинг бир ғазалини дона-дона ўқиб бериб, ундаги Бобур соғинчини, ўз соғинчидек қилиб, Арзигулга изҳор этади. Мана ўша эҳтиросли мисралар:

Муяссар бўлмаса бошимни қўймоғлиғ оёғига,

Бошимни олиб эй Бобур, оёқ етгунча кетгаймен.

Бобурнинг «Бобурнома»си ҳақида сўзлаб, Бобурга юртидан олиб борилган икки дона қовуннинг бирини атрофидагиларга карчлаб бериши, иккинчисини бир неча кун тилимлаб еганлигини айтади. Подшоҳ – шоир ва шоир – подшоҳ ҳақида гапириб беради. Машраб ўзи ҳам шоирлигини қизга эслатади. Ёзувчининг ёзишича, Арзигул ёшлигидан Офоқхожага назр этилган қиз. Машраб билан учрашган қизнинг кўнглидан шу фикр ялт этиб ўтади.

Уларнинг мамнун ҳолда учрашуви интихосида Машрабнинг кейин қачон учрашиш ҳақидаги саволига қиз:–қизил қор ёққанда³⁸⁷ деб, ҳазиломуз жавоб беради.

«Машраб» романининг олтинчи боби «Қайғу ва ҳижрон» деб юритилган. Арзигул уйга келиб, чўнтагидаги Машраб берган ғазални ўқиб, ундаги ошиқ йигитнинг муҳаббат уфуриб турган, қайноқ қалб сўзларидан маст бўлиб қолади. Машрабнинг шеъри унга ёққан, унинг юраги қувончдан ёрилар даражада хурсанд бўлиб кетади. Арзигулнинг Машрабга раҳми келиб кетади. Хатни ўқигани сари бу ошиқ йигитни у ҳам бир кўргандаёқ ёқтирганлигини, уни севиб қолганлигини тан олади. У хатни йиғлаб-йиғлаб ўқийди. Арзигулни оғироёқ онаси қизидаги ўзгаришни сезади, йиғлаганлигининг сабабини сўрайди, Арзигул эса сабабини айтмайди. Арзигулнинг отаси қизни бола ҳисобламас, чунки унинг ўғли йўқ, иккита туғилган ўғилларини ерга берган, хотини билан ўғил важидан бўлган жанжалларни Бозор охунд эшитиб, қизингизни Офоқхожага назр қилинг дея маслаҳат берган, шунинг учун нобуд бўлган фарзандларини пирни рози қилмаганим учун шундай бўлаётгандир деб, қизини

³⁸⁷ Ўша асар. –Б.77.

тезроқ Офокхожа хонадонига ташлаб келишни кўнглига тугади, хомиладор хотини омон-эсон ўғил туғиб олишини Худодан сўрайди. Лекин Арзигулнинг онаси назр қилинган фарзанд отанинг ёдидан чиқиб кетар деган умидда уни мактабга отинбибига бериб, шўх-шодон қизни ўқитаётган эди. Қизнинг қалби бир ҳадикни сезиб юрар, аммо отадан кўрққанидан чурқ этолмаган эди.

Ёзувчи Шухрат романнинг сўнгги еттинчи қисмини «Тақдир ёзуғи» деб атаган. Мулло Бозор охунд Машрабга уйланиш ҳақида панду насиҳат қилиб, уни уйланишга кўндиради, Машрабнинг холаси ҳам уни тезроқ уйланишга ундайди. Арзигулнинг икки ҳафталардан бери кўринмай қолганидан ҳадиксираган Машраб, бир неча гал у ўқийдиган мактаб эшигига қараб юради.

Арзигулга кўзи тушмагач, мактабдор дўсти Эргашнинг синглиси орқали уни дарагини эшитмоқ ниятида сўроқлаб бораётганида Эргаш Машраб олдидан чиқиб қолиб, Арзигулни отаси Қашқарга Офокхожага назр қилиб, кечагина топшириб келганлиги хабарини беради. Бу хабардан Машраб ҳанг-манг бўлиб қолади. Энди шу ерда ёзувчи бадий тўқимаси ҳақида икки оғиз фикр юритмоқчимиз. Тасодифми ёки ҳақиқатда мулло Бозор охунд Арзигулнинг отасига қизини Офокхожа хонадонига назр қилинишини айтгани ҳақиқатми, ёки ёлғонми деган савол кўндаланг туради. Фикримизча, ёзувчи Шухрат мулло Бозор охундни «Машраб» романида шу даражада (гарчи асар Шўролар тузуми даврида яратилган бўлса-да,) ҳаққоний тасвирланганки, унинг уламолиги, донишмандлиги, шогирдларига астойдил илм бериши, қаттиққўллиги, одамохунлиги, самимийлиги, Машрабга ишониши, унга астойдил меҳрибонлиги, Машраб оғиз солиб, яхши кўрган қизни кўр-кўрона пирга тухфа қилишни у атайлаб айтмаган. Асарни жуда катта эҳтирос билан ўқиб, кульминацияда Арзигул ва Машраб тақдири – иккисининг қовуша олмагани, қизнинг отаси назр қилинган қизни Қашқарга элтиб ташлаб келиши, қалби хувиллаб қолган Машрабнинг ҳолати ўқувчини ҳам тушкунликка тушириб юборади, қалби хувиллаб қолган ёш Машраб ҳолати китобхонни ларзага солади.

Романнинг кейинги фаслларида Машраб билан Арзигул орасидаги қисқа висол онлари, устоди мулло Бозор охунднинг шогирди келажаги қайси йўлдан кетишини белгилашга уриниши, ота ва ўғил орасида ҳаётий масалалар ҳақида сўзлаш каби лавҳалар чизилган. Пировард натижада, воқеалар мулло Бозор охунднинг тавсияси билан Вали бобо розилиги олиниб, Машрабнинг таҳсилни давом эттириш учун Қошғарга, Офокхўжа ҳузурига жўнатилиши билан тугайди.

Роман мана шу тасвир ва баёнлари билан реалистик асарлар кўринишига эга бўлган. Таассуфки, Машраб ҳақида ёзиладиган бадиий асар учун шунинг ўзигина етарли эмасди. Йирик мутасаввиф Офокхўжа ҳузурига жўнатиш учун Машрабда тасаввуф бобида алоҳида истеъдод сезилган бўлиши, яъни унинг атоқли пири муршидга юборилиши учун етарли асос лозим эди. Асарда китобхон мана шу нарсаларни кўрмайди.

Ҳақиқатдан ҳам, Шухрат айтганидек, Машраб оддий инсон эмас эди. Балки у XVIII аср ўзбек адабиётининг фавкулудда илоҳий куч-қудратга эга бўлган, нурли сиймоси сифатида халқимизнинг онгига бутунлай сингиб кетган нодир шахсиятга эга комил бир инсон эди. У зоти шарифнинг ҳаёти ва ижоди афсона-ю ривоятларга бой, унинг ҳаётий қарашлари, инсон умрининг мазмуни ҳақидаги фалсафаси исломий дунёқарашдан келиб чиққан бўлиб, кишилиқ жамиятининг асл мақсад ва муддаосини ҳаёт, ўлим ва абадият тушунчалари орқали юксак мақомдаги бетакрор образли ифодаларда тасвирлашга эришади. Унинг ғазаллари қарийб барча туркий халқлар орасида севиб ўқилади. Машшоқлар томонидан куйлар басталаниб оммавий йиғинларда асрлар давомида куйлаб келинади. Аммо Машраб яшаган даврда тожу-тахт, бойлик, шахсий манфаатлар учун кураш авжига чиққан мураккаб ижтимоий вазият юзага келган бўлиб, Машраб илгари сурган инсонпарварлик, ҳалоллик, илм ва маърифатни қадрлаш, ҳақиқат йўлини тушуниб етишга тайёр эмас эди. Бошқача қилиб айтганда, барча давр мутасаввифлари каби Машраб ҳам теран фалсафий-бадиий қарашлари билан замондан олдинга кетган ҳукмрон

доираларга мутлақо зид эди. Шоир ва у яшаб турган давр ўртасидаги барча карама-қаршилиқлар шундан келиб чиққан дейиш мумкин.

Таассуфки, Машрабнинг шеъриятга, ижод майдонига кириб келиши билан боғлиқ манзаралар (аниқроғи, бу билан боғлиқ жараён) кўринмайди. Ҳолбуки, манбаларда кўрсатилишича, Машраб Офокхўжа ҳузурига ўн олти, ҳатто йигирма беш ёшида, жўнаган деювчи далиллар бор. Бу ёшга етгунча Машрабнинг шеърият бобида талайгина «машқ»лар қилгани аниқ.

Шуни ҳам айтиш керакки, Шуҳратнинг романида тил анча жўн, халқона. Ҳолбуки, Машрабдек, мулло Бозор охунддек сиймолар ҳақида асар ёзиларкан, секин-асталик билан бўлса-да, уларнинг муҳитига томон ўтиш тил жихатидан ҳам бошланиши лозим эди. Бунинг устига, матндаги «тўрвасини йўқотган гадодек», «илон авраган қурбақадай» каби иборалар ҳам, бизнингча, мазкур асар руҳига мос эмас.

Биз ишонамизки, Шуҳратнинг романи ҳали хомаки ҳолатда бўлган. Ёхуд Шуҳрат роман давомини ёзмоқчи, аммо, унга улгура олмаганмикин – деган хаёлга тортади.

Нима бўлганда ҳам мулло Бозор охунд – Машраб ихтилофи ҳеч қачон бўлмаган, ҳатто Офокхожа – Машраб ихтилофи ҳам бўлмаган. Бу ҳақиқат.

Ёзувчи Шуҳратнинг «Машраб» романи тугалланмай қолган асар. Адибнинг вафоти бунга имкон бермаган.

Адабиёт, умуман, маънавий тарихимизда Машрабдек бетакрор истеъдод соҳибларига қизиқиш, у ҳақда фикрлар билдириш, бадий асарлар битиб, унинг ёрқин сиймосини гавдалантириб, кенг халқ оммасига етказишга ҳаракат олимун ижодкорларнинг ҳамма даврларда диққат марказларида турган. XX аср ўзбек адабиёти ва адабиётшунослиги ҳам бундан мустасно эмас. Айниқса, мамлакатимизда мустақиллик қарор топгандан кейин, Машраб ва унинг ижодига муносабат тубдан ўзгарди. У зоти шарифнинг бутун фаолиятини аслида қандай бўлса, уни тўлалиги билан авлодларга етказиш, унинг олмосдай серқирра шеъриятининг мазмун ва моҳиятини ҳаққоний талқин қилиб беришга бўлган ҳаракат янада фаол тус олди.

Тасаввуф адабиётининг билимдони, ёзувчи, таржимон, адабиётшунос олим Иброҳим Ғафуровнинг 1998 йил «Маънавият» нашриёти томонидан «Дил эркинлиги» ҳикоялар, мансуралар, бадиалар, адабий мақолалар асари босилиб чиқди. Китобнинг дастлабки қисми «Озод нафас» деб номланган ва у ҳикоялардан ташкил топган. Бу ҳикояларда шоир Машраб ҳаёти ва фаолияти тасвирланган³⁸⁸.

Машраб ҳақидаги асарлар ичида биринчи бўлиб Иброҳим Ғафуров Машраб сиймосини ичкаридан ёритишга урингани кўзга ташланади. У Машраб образини яратар экан, илк бор унинг ташқи хатти ҳаракатларига эмас, ички дунёси тасвирига эътиборни қаратади. Иброҳим Ғафуров Машрабни барча қатори ҳаёл сурадиган, дунёнинг аввали ва охири ҳақида фикр қиладиган тирик одам сифатида тасвирлашга интилади:

“Машраб ҳудудсиз тепаликлар бошланган ерда нечукдир қурилган ва нечукдир вайрон бўлган бу мўъжаз шаҳарчани негадир ўзига яқин кўради. Ёлғизлик истаган ҳар ким харобани қўмсайди.

Ҳар жой-ҳар жойда одамга ҳар турли ўй келади. Аини шу жойни кўрганда аини бир ўй келади ҳаёлга. Машраб бу ҳолни кўп кузатган. Ҳар жойнинг ўзига ярашур ўйи бор. Машраб йўлларда хароба манзилларга дуч келганда, негадир доим эл ва элбошилар ҳақида ўйлайди. Худо одам зотига ер юзини жаннатмисол қилиб яратди. Лекин бу мислсиз жаннатда харобалар қайдан пайдо бўлди? Харобаларда одамзотнинг очкўзлиги, ваҳшийлиги, қонхўрлиги – шафқатсизлиги мужассам...”³⁸⁹.

Машраб дунёни Оллоҳнинг маърифатхонаси деб билади ва унинг назарида одамзотнинг вазифаси шу маърифатхонани обод қилмоқдир. Машрабнинг наздида Одамнинг ва Оламнинг моҳияти маърифатдир:

“Ахир, эй элдошларим, Худо дунёни маърифатхона қилиб сизга бермадими? Ҳайвон каби еб-ичманглар, менинг маърифатхонамни жаннат қилиб ўтиринглар., демадими! Ер юзидаги, коинотдаги жами-жами нарсаларни

³⁸⁸ Ғафуров И. Озод нафас. Ҳикоя / Дил эркинлиги. –Т.: «Маънавият», 1998. –Б.10.

³⁸⁹ Ўша асар. –Б.12.

одам боласи учун маърифат қилиб яратмадимиз? Бу муборак сув, бу муборак хаво, бу муборак тупроқ ва бу муборак ўт – энг олий илм, энг олий маърифат эмасми?

-Роббано, маърифатингдан доим огоҳ эт! – деб бирдан қичқириб юборди Машраб ўз ўйларидан қаттиқ мутаассир бўлган ҳолда³⁹⁰.

Бу ерда Иброҳим Ғафуровнинг ўз ўй-фикрлари, борлиқ ҳақидаги ақидалари Машраб образи ҳаёллари билан аралаш-қоришиқ ҳолатда, бошқача айтганда Машраб баҳона муаллифнинг элдошларига айтар сўзлари берилаётганини зукко ўқувчи англаб олиши унчалик қийин эмас. Бу адабий приёмни бажаришда Иброҳим Ғафуровнинг жаҳон мумтоз адабиётидан қилган таржималар асосида орттирган малакаси ёрдамга келгани шубҳасиз. Аммо муаллиф маърифатга эътибор анча сусайган кезларда Машраб образига мурожаат қилиб, Машраб баҳонасида анча-мунча гапларни айтиб олганлиги яққол кўриниб туради. Зеро, ўтган асрнинг 90-йиллари иккинчи ярмида, мамлакатда ҳамма бозорга боши билан шўнғиган кезларда маърифат ҳақида гапириш девоналикдай бир гап бўлиб қолганини жамоатчилик унутганича йўқ. Ана шу сабабли ҳам муаллиф ўз фикрларини Машраб баҳона баён қилиб, шу йўл билан кишиларимизни маърифатга чақиргандир, деган фикр асослидай кўринади.

Ёзувчи «Озод нафас» ҳикоялар тўпламида Машраб ҳаётининг болалик фаслини, унинг ҳазрат мулло Бозор охунд хонадонидаги дастлабки илм ўрганиши, пок, бокира ички тугёнли туйғуларини ифодалайди. Машраб фитратидаги ҳайратнинг жибиллий эканини қуйидаги парча орқали ишонарли тасвир этади:

“Уч яшар чоғида отаси оппоқ қор оламни босган бир кез бир варақ сарғиш хитой қоғозга: “Ўғлим, мунда боқинг, мана бу алиф бўлади”, - деб тикка узун бир чизик тортди. Сўнг ёнига бир кичикроқ чизди. Яна “бу Алиф! Алиф! Ўғлим!” – деди. Бобораҳим отаси чизган тик чиройли чизикчага қараб анграйиб қолди. “Ота, алиф ҳамма нарсами?” – деб сўради отасидан Бобораҳим. У отаси

³⁹⁰ Ўша асар. –Б.13.

чизган алифга термулган сайин ҳамма нарса алиф бўлиб кўрина бошлади кўзига. Ҳамма нарса, отаси, ўзи, сандалнинг нариги четида кашта тикиб ўтирган онаси, ўн икки тўсинли улкан уй, ховли, дарахтлар – ҳамма-ҳаммаси алифнинг ичига кириб кетаётгандай туюлди. Алиф мисоли бир қора эшик эди. Ҳамма нарсалар унинг ичига кириб кетар, лекин ҳеч нарса унинг ичидан қайтиб чиқмас эди...”³⁹¹.

Бу парчадан бир неча ҳолат аниқлашади. Биринчидан, Машрабнинг отаси унинг саводини чиқаргани, отасининг тасаввуфий билимлардан хабардор эканлиги, тасаввуф тушунчалари ҳақида хонадонда суҳбатлар бўлиб турганлиги ва ниҳоят бу суҳбатлар гўдак Машрабнинг тахайюлида ўчмас из қолдирганлиги ва ёш Машрабнинг тасаввур олами ниҳоятда кенг эканлигини илғаб олиш мумкин. Мана шу парчадан биз Машраб туғилиб ўсган муҳитнинг аниқ картинасини илғаб оламиз. Демак Машрабдаги етуклик оила муҳитидан бошланади. Оилада саводхонлик масаласи жуда муҳим ўрин тутган ва Машраб тили чиқиши биланоқ саводи ҳам чиқа бошлаган. Бугунги ота-оналар болаларига тарбия беришда шу улуғ аждодларимиздан ибрат олсалар нур устига нур бўлар эди. Албатта бола маълум ёшга етгач, мулло Бозор охунд тарбиясига берилади. Мулло Бозор охунд тарбиясида эр етган, мулло Бозор охунд томонидан берилган барча илмларни эгаллаган Машраб, зеҳнининг ўткирлиги, закий ва зукколиги билан дўстлари ва маслакдошларидан айрича ажралиб турувчи шоир Офокхожа даргоҳига бориб ҳамма диний, дунёвий илмларни ўрганиб, унинг марҳаматига сазовор бўлади.

Машраб зикру само билан шуғуллангандаги ҳолатини Иброҳим Ғафуров унинг онаси зиёратига келгандаги воқеалар тасвири ичида беради. Бу сирли ҳолатнинг тасвирини ҳам ундан олдин яратилган асарларда учратмаймиз мана у:

“Бобораҳим зикри-самонинг маълум бир нуқтасига етганда оёқ учида туриб гир-гир айлана бошлашини билар, шу ондан бошлаб у вужудини, вужудининг ҳар қандай талабларини бутунлай ҳис қилмай кўяр, унинг учун

³⁹¹ Ўша асар. –Б.25.

хаётда энг гўзал ва энг муфарраҳ дамлар – вужудсизлик дамлари бошланарди. Исми аъзамни шиддат билан айта-айта унинг мияси сўнг бутунлай бўм-бўш бўлиб қолар, кўп ўтмай ана шу вужудсизлик дамлари уни ўз ҳукмига оларди. У оёқ учида шахд билан айлана-айлана сўнг йиқиларди. Неча фурсат буткул ўзидан кетиб ётарди. Лекин четдан қараган одамгагина бу хушдан кетиш бўлиб туюларди. Аслида у ерга йиқилган ондан эътиборан вужудида бошқа бир ҳаёт бошланар, бу ҳаётнинг сири фақат ёлғиз ўзига-ю бир яратганга аён эди. Шу дамдан бошлаб унинг мияси руҳ оламининг суратхонасига айланар, ўнгида ҳеч кимга ҳеч қачон муяссар бўлмайдиган суратлар намоён бўларди”³⁹².

Албатта инсон имкониятлари чексиз ва биз – оддий одамлар бу имкониятларнинг юздан бирини ҳам кашф этмасдан ўзимизни доно санаб ақлимиз етмаган нарсаларни инкор этиб кетаверамиз. Машраб каби мега олам сирларидан ҳам воқиф кишилар нимани ҳис қилгани-ю, нимани англаганларини билишимиз душвор. Агар шунга ақлимиз етса авлиё бўлиб қоламиз-ку. Бироқ муаллиф шугина парча орқали Машрабни тушунишга кичкинагина туйнукча, балки тешикча очгандай бўлади. Бас, бундан ортиқ гапирсак, олимлар олдида кулги бўламиз ва биз ишимизда бундан ортиғига жасорат қилмаймиз. Фақат шуни қайд этишни истардикки, Иброҳим Гафуров Машрабни ички оламини ўқувчига бир қадар очиб беришга уринган ва бу уринишида айрим муваффақиятларга эришган ҳам.

Офоқхожа ҳазратлари обдон зуваласи илм билан пишган, дини ислом равнақи учун фидоий мурид Машрабни онгли бичиб, уни ўз тасарруфидаги вилоятларга юборишни, пир мавқеини янада ошириш учун хизмат қилишини ва солиқ мурид ўз-ўзини ҳам танитишини истаб, уни сафарга жўнатади: «Подшоҳим Машрабнинг келишган, куч ва шавкат ёғилиб турган қадди-басти, ҳайбатдор яғрини, бўрки тагидан жингалак бўлиб, тошиб чиққан қора ласдек куюқ ялтираган сочларига қараб...»³⁹³

Ёзувчи ҳикояда Машраб сиймосини ана шундай тасвир этган.

³⁹² Ўша асар. –Б.32.

³⁹³ Ўша асар. –Б.10.

Оёқлари тарам-тарам бўлиб ёрилган Машраб ва Пирмаст кенг майдонга чодир тикиб, далада ухлайдилар. Харобазор ва тўқайзорнинг подшоси шер чодирдан чиқиб қолган Машрабнинг оёғини аввал бирини, сўнгра иккинчисини ялаб, оёғи қитиқланган Машраб оёғини чодир ичига тортиб олгач, у секин ярим тунда тўқай сари кириб кетиши ишончли чиққан. Туш кўраётган Машраб оёғини онаси ёғ билан малҳам кўяётгандек эрқаланиб ётади ва қитиғи келгач, чодир ичига тортиб олади. Ҳайвонлар подшоси шер ҳам Машрабга тегинмаганлиги кишини ҳайратга солишини Иброҳим Ғафуров бадий тасвирини жуда ишонарли берган.

Ёзувчи Иброҳим Ғафуров наздида ҳақиқий Ҳаққа етишган авлиёлар ўтда ёнмас ва сувда чўкмайдилар. Барча Машраб ҳақидаги манқаб ва ривоятларда бадий ва илмий асарларда у Мансур Ҳаллож мақомига етишиши орзуси тасвир этилган. Чунки пир Офокхожа Машрабга Мансурвор дорига тортилиш башоратини олдиндан унга изҳор этган. Машраб буни онгли қабул қилиб, Мансур қисмати ўзида такрорланишини кутган ва ўз қушандаси Маҳмуд катағон эканлигини билгани ҳолда, у билан тиккама-тикка, жасорат билан мунозарага киришган ва раият тарафида туриб, унинг манфаатини кўзлаб, подшолардан адолат талаб қилган.

Бадий тасвир, Иброҳим Ғафуров дунёқараши маҳсули шу даражада ишончли чиққанки, буни қуйидаги сатрлар исбот этади: «Мен ўтда куймайман, сувда чўкмайман», – деб ўзи билан сўзлашарди. Машраб! – Мен Худонинг девонасиман. Увайс пирим азиз Мансуру Ҳаллождек балки...балки, о! – бу не бахт бўлурди! – дорда ҳалок бўлурман. Балки... балки Хожам подшоҳим ҳақдирлар. Нечунки изтироб ила бу гапни икки бор такрорлаб айттилар. Бир гал айттиларким... аё сўфийлар, билингизларким, Машрабдин Мансурнинг иси келадур. Яна бир гал ўз қулоғимга дедиларким, эй, бўтам Машраб, сени Балхда Мансур каби дорга тортурлар. Балки... балки пиримнинг бу башоратлари бежиз эмасди. Ҳайй-ҳейй, кўнглим не ўсмирлик чоғларидан ул муборак зот Мансур-қисматини орзу қилади. Ҳавасларимни балки... балки пирим Хожам, подшоҳим каромат назари била уқуб олгандирлар. Мен ўтда ёнмайман, - деб яна қайтарди

Машраб. Барча дардмандлар йўли – менинг йўлим, барча эзилганларнинг йўллари менинг йўлларим. Ўтда ёққайлар мени. Дорга тортгайлар мени³⁹⁴. Муаллифнинг ёзишича, «Бу муҳаббат хирсдан пок эди». Чунки одамзодга муҳаббат, Яратганга муҳаббат, Коинот гултожи бўлган одам номини шарафлаган Машрабнинг манифести эди. Қолаверса, шер ҳар кимнинг ҳам пойини ялаган эмас.

Иброҳим Ғафуров Машрабдаги илмни, унинг шеърятдаги салоҳиятини, азизу авлиёлардан олинган сабоқни, салафлардан ўрганган тажрибани, ундаги нуқтадонликни, киши руҳиятини забт этувчи илоҳийликни қуйидагича тасвир этади: «Бобораҳим бир ўқишга тушса, тўхтамасдан соатлаб ўқирди. Ҳазрат Навоидан бошлаб, Лутфийга, ундан ҳазрат Атойи ва Саккокийга, улардан Оқ Сарой ва Кўк сарой шоирларига, улардан Румий, Насимий, Жомий, Дехлавийга ўтарди. Саъдий ва Ҳофиз девонларини «Шоҳнома», Навоий «Хамса»сини ёддан биларди ва ҳеч тутилмай айтарди. У ўқиганда ҳамма танг қотиб қоларди. Овозида аллақандай киши руҳини бутунлай ром қиладиган шира пайдо бўларди»³⁹⁵.

Хуллас, Иброҳим Ғафуровнинг «Озод нафас»идаги ҳикоялари мутасаввиф шоир Машраб ҳаёти ва ижодини ёритувчи ва унинг устозлари мулло Бозор охунд, Офоқхожа каби улуғ мутасаввифлар ҳақида бизга тушунча ва тасаввур берувчи мўъжаз асаргина эмас, балки эса қолувчи, ёрқин руҳда ёзилган қимматли асар сифатида ўқувчи хотирасида қолади.

2005 йил нарпайлик адабиёт фани ўқитувчиси Хайриддин Бегматов буюк ўзбек шоири ва мутасаввифи Бобораҳим Машраб ҳақида «Девона Машраб» («Шарқ», Тошкент, 2005) номли роман ёзиб, ўқувчиларга тухфа қилди³⁹⁶. Ёзувчи романни ёзишдан мақсад қилиб Машраб ҳаёти, унинг оловли шеърляти, шоирнинг жўшқин, тасодифларга тўла, саргузаштларга бой умри мазмунини ёритишни олдига қўяди ва буни уддасидан чиққан ҳам.

³⁹⁴ Ўша асар. –Б.17.

³⁹⁵ Ўша асар. –Б.47.

³⁹⁶ Бегматов Х. «Девона Машраб». Роман. –Т.: «Шарқ», 2005. –Б.24.

Ёзувчи асосан асарга сюжет танлашда кенг режада иш олиб борганлиги намоён бўлган. Машраб шубҳасиз улуғ шахс ва унда авлиёлик сифатлари мужассам. Негаки она қорнида овоз бериб, онасига қўшнисининг бир шингил узумини егани учун уни рози қилмаса ичида ғойиб бўлиб кетишини талаб қилган фарзандда ҳеч шубҳасиз хислатли бўлиб туғилиши олдиндан намоён бўлиши камдан кам учрайдиган ҳодиса ҳисобланади. Бола улғайгач эса унда ғайри табиий ҳолнинг намоён бўлиши, фавқулодда ҳозиржавоблик, чўрткесарлик, англаш қобилятининг тезлиги ва бошқа ғайри табиий хусусиятларнинг юзага чиқиши, унда келажакда валилик, башоратгўйлик фазилатлари нишона бераётганидан дарак беради.

Машраб яшаган XVII-XVIII асрларда Наманган Фарғона водийсининг кичик шаҳарларидан бири ҳисобланган. Манбаларда ёзилишича, шаҳар атрофи ботқоқ, шўрхоқ, туз-намаги кўп бўлгани учун Намак кон шакли Наманган тарзида айтила бошлаган. Кейинчалик тижорат – савдонинг йўлга қўйилиши, Андижон шаҳри йўли устидалиги ва бошқа жиҳатлари боис у Наманган шаҳар мақомини олган.

Машрабнинг падари бузруквори Андижон шаҳридан бўлиб, етти хазинанинг бири ўтинкаш – хезимкаш бўлганлиги учун Наманганга тез-тез келиб турган ва Маддохлик маҳалласида яшаган Салимабибига уйланиб, жуфти ҳалолидан Машраб ва унинг синглиси Моҳибадр туғилган. Ўз номидан аёнки мулла Вали ўртамиёна яшаган хунарли аравакаш косиб, саводли шахс. Машрабнинг онаси эса зукко, тарбия кўрган шоиртабиат ва шеъроятга ошно, замонасининг саводли, оқила аёлларидан бўлган. Касалмандлиги айтилмаса шоирнинг синглиси Моҳибадр ҳам зеҳли ва закий, нозиктаъб ва фаҳм-фаросатли шоира бўлган. Машраб оиласидагилар ҳар томонлама етук, фозил ва фозила инсонлар бўлганлар. Машраб шу ҳолни шеърларида тилга олган ва уларнинг ҳам шеърый битиклари сақланиб қолган.

Ёзувчи Хайриддин Бегматов романда Машраб сиймосини яратишда бошқа ёзувчилардан фарқли ҳолда, ўша давр тилини беришга ҳаракат қилади.

Масалан, Бухорода мулло Бозор охунд ўқиб юрган кезларини тасвирлар экан, форсий ибораларни кўплаб келтиради. Бир мисол билан чекланамиз:

“...Шайхулислом қаддини ғоз тутиб гап бошлади:

-Ба ҳузури муборак аз саромадҳойи толибони мадрасаҳойи Бухоройи шариф ҳашт мулло ташриф намуданд. Аз мадрасайи Кўкалдош се мулло, аз мадрасаи Мир Араб ҳам се ва аз мадрасаи Нодир Девонбеги ду тошлиби илм. Бо рўйхат сар кунид! – деб котибга буюрди у”³⁹⁷.

-Бизнинг фикримизча, бундай тарзда қаҳрамонларини ўз тилларида гапиртириши икки жиҳатдан ўзини оқламайди. Биринчидан, муаллиф тожикча матнларни хатолар билан ёзади (“сар кунид”, “ду толиби илм” каби), иккинчидан, бу каби услуб аллақачон ўзини оқламаслиги маълум бўлган ва у ўқувчилар сонини кескин қисқартиради. Ҳозирги замон ўқувчисига аниқлик, қисқалик ва тилнинг тозаллиги жуда муҳим. Бугунги ўқувчи бир маълумотни икки маротаба ўқиб ўтиришни истамайди. Натижада осонгина йўлни тутди ва китобни бир четга йиғиштириб бошқа тушунарлироқ китобни қўлига олади.

Хайриддин Бегматов Машрабни Аллоҳга шак келтирувчи, гумроҳ, шаккок ҳолда эмас, аксинча, ундаги ғайри оддий, фавқулодда феъл-атворнинг туб моҳияти нима эканлигини, ўқувчи кўзи билан қараган ҳолда таҳлил этади. Бироқ айрим сюжетлар масалан жунунсифат, куч-ғайрати ўзига сиғмаган Машраб ҳаммани ҳайратга солиб қамиш найини сув ичида оғзига тутгани ҳолда нафас олиб туриши, яланғоч ҳолда шеърлар ўқиб юриши билан одамларда ҳайрат уйғотиши каби воқеаларни олдинги асарларда ҳам учратамиз. Масалан, Миркарим Осимнинг “Синган сетор” қиссасида.

Шу билан бирга Машрабни шаробхўр, аниқроғи мусалласхўр қилиб тасвирлаш билан муаллиф нимани исботламоқчи бўлганлиги бизга тушунарли эмас, романнинг ибтидосидаги “Балхи тут” бўлимида Биби Маҳваш берган зиёфат тасвирланади унда қуйидагиларни ўқиймиз:

“Анча фурсатгача алоҳида-алоҳида ичкари хоналарда жапс-жапси билан (?) куюқ зиёфат давом этди. Гулдор кўрпачалар ташланган кўшкка чиқиб

³⁹⁷ Ўша асар. –Б.20.

келганларида, Зиёвуддин Исҳоқ билдирмаган бўлса ҳам, Пирмат Сеторий ва Бобораҳим мусаллас таъсирида қизаринган эдилар”³⁹⁸.

Ёки:

“Биби Махваш шоира сифатида мунгли бир овоз соҳибаси бўлса, муниса сифатида(?) ўктам бир аёл эди. Унинг тирсиллаган вужуди, лорсиллаган кўкраклари, ўйнаган қошу кўзи бу аёл ҳали кексалик тизгинига пай бермаганидан далолат эди.” Бу парчаларда сўз қўллашги бир қатор услубий хатолардан ташқари икки мусулмонни бадном қилиш ҳам кўзга ташланади. Айтмоқчи бўлганимиз, ёзувчи ўз замондошлари бўлган ўспирин ва шоира аёлни тасвирлагандай таассурот қолдиради. Бунинг устига Мусахон Даҳбедийдай эл эътиқод қўйган тарихий шахсни биби Махваш билан ҳазил-хузул қилиб, уникида шароб мажлислари ташкил қилувчи киши сифатида тасвирлаш³⁹⁹ бугунги кун нуқтаи назаридан ижобий баҳоланиши мумкин эмас.

Романда Машраб Биринчи устози мулло Бозор охунднинг эътиборига тушади. Устоз ундаги истеъдод ва салоҳиятни тезда англайди. Алифни яккаю ягоналиги, бе-дан ўтиш гуноҳлигини тушунган устоз ва шогирд ўртасидаги мунозара ҳали ёш мурғак бўлган Машрабнинг нечоғли ақлли эканлиги устозга аён бўлади. Замонасининг улуғ алломаси, мадраса кўрган мулло Бозор охунд ўзидаги жамики илмларни шогирдига бериб, сўнгра уни Қашқарга Офоқхожа хузурига боришни тавсия этади. Машраб бу таклифни мамнуният билан қабул қилиб Қашқар сари йўл олади. Ҳатто у биринчи устози мулло Бозор охунд ҳақида:

Маърифатнинг гулзори мулло Бозор девона,

Ошиқларнинг сардори мулло Бозор девона,⁴⁰⁰

деб мулло Бозор охунднинг маърифатли, илмли, замонасининг етук, зиёли, фозил инсон эканлигини кўрсатиб ўтган.

Романда тасвирланишича, Машраб Қашқарга Ҳидоятулла Офоқхожа хонадонига илм истаб, тўғрироғи, тариқат йўлига кириб, Аллоҳни танишни,

³⁹⁸ Ўша асар. –Б.58.

³⁹⁹ Ўша асар. –Б.58-59.

⁴⁰⁰ Ўша асар. –Б.57.

пирга садоқат билан хизмат этишни, жамики риёзату машаққатларга чидашни, улуғ пирнинг ўгиту насихатларига қулоқ осишни, уни бошқаришини, тўғри йўл кўрсатишини, нафсни енгишни, инсоният ва жамиятга манфаат етказишни ундан ўрганишни кўнглига туккан ҳолда, сомелик билан унинг ҳузурига келган. Пир уни мамнунлик билан қабул этган. Офоқхожа Машрабнинг ўз хонадонига келишини, унинг ички ботиний қалбига қулоқ тутиб тез англаган ва тайёр солик мурид эканлигини тушунган. Пир ва мурид бир-бирини тез англашган. Шу ҳолда романда тасвир этилишича, Машраб Офоқхожанинг етти йил хизматини қилади. Ўтинкашлик, чўпонлик, уй юмушлари, мешкобчилик, сайислик.

Умуман аҳли солик, яъни пирнинг этагин тутган мурид нима иш қилиши лозим бўлса, ҳаммасини миннатсиз, лутфан мамнунлик ила бажаради ва пирга эътиқодини изҳор этади, ҳатто қасамёд қилади.

Машраб Офоқхожа ички хос хонадонда ҳазратнинг рафиқаси хоним Пошшонинг талаби билан танбур чалиб, ашула айтиб бериши, у ердаги барча канизлар ва ҳарамга тухфа қилинган қизлар ҳавасини келтиради. Қизларни ҳофиз йигитнинг хониши ва танбурни сайратиб чалиши маҳлиё этади. Уларнинг ичида Офоқхожага тортиқ қилинган Тўтинисо Машрабга бефарқ бўлмайди, Машраб ҳам ўзгача хусни жамолга эга бўлган қизга маҳлиё бўлади. Ҳар иккиси изҳори дил қилишади.

Романнинг журнал вариантыга («Шарқ юлдузи» 1990 йил, 4, 5, 6-сонлар) халқ ёзувчиси Пиримқул Қодиров «Тарих бағридаги маънавият» деб атаган мухтасар сўз бошисида Х.Бегматовнинг Машраб сиймосини яратишдаги саъи-ҳаракатларини, бу қийин ва шарафли вазифа адиб зиммасига тушганлигини таъкидлаб, унга оқ йўл тилаган⁴⁰¹.

Хайриддин Бегмат «Девона Машраб» романини ёзгандан сўнг, асар эълон этилгач, мен адабиётшунос олимлар фикрини изҳор этишади деган ўйда

⁴⁰¹ Ўша асар. –Б.54.

матбуотни кузатдим. Афсуски, Бойбўта Дўстқораевдан бошқа ҳеч ким бу асарга ўз муносабатини билдиришмади⁴⁰².

Б.Дўстқораев фикрича, Х.Бегматов, аввало, моҳир ёзувчи, сониян, ўтмишни, тасаввуф илмини яхши биладиган олим сифатида иш кўришни талаб этарди. Ёзувчи бунга руҳан тайёрмиди? Бунга Х.Бегматов ўзи иқроп этади: бу романни «... яратгунга қадар катта-кичик ҳикоялар ёздим, газета-журналларда чиққан... Бобораҳим Машраб шеърятини менда хайрат уйғотарди. Дастлаб 30 га яқин персонаж киритилган «Исён» драмасини яратгандим, негадир кўнглим тўлмади. Романнинг имкониятлари кенгдай туюлаверди, шундай қилиб, бир йил ичида «Девона Машраб» романини ёзиб тугатдим».

Хайриддин Бегматов Машрабнинг бадиий тимсолини яратишга кўп вақт тайёргарлик кўрган, асарда талай жозибали, гўзал манзаралар ярата олган. Тасаввуфни ўрганган, тасаввуфий адабиётларни кўп ўқиб, мутолаа қилгани сезилса-да, барибир тасаввуфий фикрларни беришда умумий тайёргарлик етарли эмаслиги сезилади.

Б. Дўстқораев романда Бобораҳимнинг тийнати кўрсатиш учун бир неча эпизодлар келтирилганини, унинг фардликка, яъни ёлғизликка интилиши, «... ёлғиз дарахт остидаги тош супадада сўзу соз билан машғул. Гоҳ торларни жаранглатиб чертади, гоҳ эса танбур дастасига таянганча баланд-баланд чўққиларга термулиб қолади. Эсаётган ғир-ғир шабада танларига хуш ёқиб, хаёлларини олис-олисларга олиб кетади»⁴⁰³.

Шу хаёлларга ғарқ бўлиш асносида Бобораҳим устози мулло Бозор охунднинг ҳаёт тарзи, эътиқоди, тийнати, умуман шахсияти тўғрисида ўйлайди. Устозининг шахсиятига ботинан берган баҳоси воситасида муаллиф Машраб шахсиятининг қирраларини ҳам очиқ бериш мақсадида кўйган.

Бобораҳимнинг хилватда бўлиш, ёлғизланишни хоҳлаши, ўзини четга олиши мулло Бозор охунд томонидан Маймоқ сўфининг уни кузатиш учун шоир орқасидан айғоқчи қўйилиши, ёзган фикрлар учун тергов қилиниши,

⁴⁰² Дўстқораев Б. Ўзбек насрида Машраб тимсолини яратиш тажрибаси ҳақида мулоҳазалар / Мустақиллик даври адабиёти. –Б.198.

⁴⁰³Ўша асар. –Б. 206.

охир-оқибат Намангандан бадарға қилинишига олиб келганини мантиқан асосламоқчи бўлганини мунаққид асоссиз деб топади.

Манбалардан бизга маълумки, Машраб хушовоз ашулачи ва танбурни нозик дид билан чертувчи машшоқ бўлган. Шунингдек, у ўзига хос оҳангда ғазал ўқувчи гўянда бўлган. Машраб ҳақидаги барча маноқибларда ва халқ дostonларида унинг хушовоз хонанда бўлгани тасвирланади. Бироқ Хайриддин Бегматов унинг ғазалхонлигини ўзгача бир вазиятда, гўё ўн тўққизинчи ё йигирманчи асрда бўлган сарой мажлисларидагидай мушоира тарзида тасвирлайди.

Бу воқеа асардаги «Балхи тут» фаслида берилган.

Шоир Маҳваш биби ҳовлисига мулло Бозор охунд, Чодак валийси Мусахон Даҳбедий, Машраб, умуман, ўн чоғли одамни чорлаб мушоира, ғазаллар ўқилади, кўшиқлар куйланади, қизлар томонидан рақслар ижро этилади, бугунги тилда «шеърят кечаси» уюштиради. Машрабда ўз ғазалларининг нисбатан юксак савиялигидан фахрланиш туйғуси пайдо бўлади. Ёзувчи Х.Бегматов бу билан Машрабнинг шоир сифатида балоғатга етганини таъкидламоқчи бўлган⁴⁰⁴.

Буни мунаққид Б.Дўстқораев, мазкур «санъат базми»ни шариат ҳукм сурган XVII асрни эмас, ўтган асрнинг иккинчи ярмидаги шўролар замонини эслатишини қайд этган. Юртнинг уламою киромлари, фузалолари йиғилган мажлисдан кўра, кўнгилочар муассасаларда бўладиган манзараларга ўхшашини қайд этган. Мунаққид бу беҳуда «ёпишмаган» манзаранинг нотўғри эканлигини кўрсатиб, сўфийлар такяларида ўша муборак кунларда аёллар ўтиришлари учун махсус жой бўлганлигини, у «қафас» деб аталганлигини тўғри кўрсатиб берган.

Танқидчи «Машраб» романининг биринчи бўлимида Бобораҳимнинг болалик ва ўсмирлик йиллари, муллабаччалик, охундга шогирд тушган пайтлари тасвирини берганлигини таъкидлаган. Шунингдек, бу даврда шоир табиатида зукколик, закийлик, хассослик, мусиқага, шеърятга, тасаввуфга қизиқиши, бўлажак мутасаввиф шоирнинг тийнати шакллана борганлигини

⁴⁰⁴ Ўша асар. –Б.7.

ифода этган. Алалхусус, асарда воқеаларни бир ипга боғлаб турадиган восита, меҳвар кўринмаганлигини, зиддиятлар ривожини етишмаганлигини таъкидлаб ўтади.

Адабиётшуноснинг фикрича, асарнинг иккинчи бўлимида Машрабнинг Қашқардаги сурурли ҳамда изтиробли йиллари акс эттирилган.

Ўн беш ёшли Бобораҳимнинг Офокхожа билан илк учрашуви ҳазратнинг Қашқардаги мадраса саҳнида халойиққа кўриниш бериб, ваъз айтганидан кейин содир бўлади: «Эшоннинг қалмоқ тилида ваъз айтиб, Или вилоятдан келган ўнлаб жунғорларни муслим бўлмоққа даъват этиши, дунёда дини исломдан пок эътиқод, Аллоҳдан қудратли тақия, сулуки Ишқидан ёрқин йўл йўқлигини улар кўнглига сингдирмоққа қилган жаҳду жадали унинг назарида эшонни пайғамбар даражасига элтиб қўйган эди»⁴⁰⁵.

Офокхожага мурид бўлгани келган йигитларни, Бобораҳимни ҳам эшоннинг пойига тиз чўктирадилар. Эшон йигитларга «Зоҳир кўзларингизни юмиб, ботин кўзларингизни очинг, бўталарим», деб буюради ва ўзи пичирлаб дуо ўқишга киришади. Бўлғуси муридлар унинг қўл ҳаракатига монанд ҳаракатлар қилишиб, худ-бехуд тебранишадилар, титрашадилар, айримлари ерда тўлғониб ётадилар. «... Эшон Бобораҳимга тикланиб келмоқда эди. У қаттиқ бир сесканиб кўзларини очди ва сакраб туриб четлашди. Бобораҳим эшоннинг бу сеҳрини ҳазм қила олмай, қайсарлиги тутмоқда эди...

-Дилингда ғубор бор, йигит! – дея энгашган кўйи Бобораҳим кўзларига тикилиб гап бошлади у. – Ул ғубордин исён уруғи унар. Саркаш одатинг тобелик ипларини узур. Бирини танлагайсан. Ё ихлосу итоат, ё ўзга бир даргоҳ йўлини тутмак! Мурид ва муршид аро ўзга тариқат йўқдур! – Биз икки биродарни (ўзи ва Пирмат Сеторийни назарда тутмоқда) остона тортиб келмиш, ҳазратим! – дея таъзим этди, Бобораҳим.

-Боракалло!»⁴⁰⁶

⁴⁰⁵ Бегматов Х. Девона Машраб. Роман. –Б.82.

⁴⁰⁶ Ўша асар. –Б.83.

Сўнг Бобораҳим қасамномани ўқийди. Шу билан йигитлар муридликка қабул қилинадилар. Бу тасвирлар сизга ниманидир эслатмаяпдими? Ахир ҳар хил қасамёд қилиш тадбирлари шўролар даврида авжига чиққан эди-ку. Чамаси муаллиф миясига ўрнашиб қолган тадбирлар таъсирида юқоридаги лавҳани яратган бўлса керак.

Б.Дўстқораев бу лавҳани келтиришдан мақсадни шундай изоҳлайди: Илмий адабиётларда бу маросимнинг бутунлай бошқача бўлгани баён этилган. Ҳар бир тариқатнинг муридликка қабул қилиш қоидаси бўлиб, унга катъий амал қилинган. Романда Бобораҳимни муридликка қабул қиларкан, Офоқхожа унга қасам ичкизгани тасвирланади. Негадир, қасамноманинг матни шўро даврида кашшофликка қабул қилишда ичиладиган қасамёд матнини ёдга туширади⁴⁰⁷.

Муридликка қабул қилиш барча тасаввуфий адабиётларда юқорида Хайриддин Бегматов тасвирлаганидек эмас, балки, шайхларнинг тариқатдаги «одоб» китобларида ёзилган вазифалари асосида қабул қилинган. Жумладан, Усмон Турарнинг «Тасаввуф тарихи» китобида мурид истаги қабул этилиб, тариқатга олиниши таъкидланган⁴⁰⁸. Шайхда мавжуд бўлганидек, муридларда ҳам бўлиши талаб қилинадиган баъзи хусусиятлар ва амал қилиши керак бўлган хусусиятлар бўлган. Унинг вазифалари йигирмата бўлган. 1. Садоқат ва самимият билан ишга киришишдан бошланиб бир қатор солиқ учун мажбурий бўлган талаблар ва шартлар баён этилади ва ниҳоят охирги шарт 20-чи вазифа – Диний буйруқ ва таъқиқларга амал қилишда диққат-эътиборли бўлиш. Муриднинг қасамёди бўлмаган. Мурид аҳли аёну уламолар олдида тариқатга киради. «Жаноби Ҳақнинг маърифатидан баҳраманд бўлиш учун ҳузурингизга келдим» дея интисоб истаги борлигини шайхга билдирган. Шайх унинг исмини, хизматини, маслагини сўраб, шамоилига назар этиб «истихора» амр этади ва Муҳаммад (с.а.в.)га таважжуҳ этади, малаклар у кишини ҳузурига

⁴⁰⁷ Дўстқораев Б. Ўзбек насрида Машраб тимсолини яратиш тажрибаси ҳақида мулоҳазалар / Мустақиллик даври адабиёти. –Б.209.

⁴⁰⁸ Ўша ааар. –Б. 209.

келтиришни буюрадилар ва тариқатда насиби бўлса, интисобига изн берилганини маълум қиладилар⁴⁰⁹.

Машраб ана шундай пир томонидан изн берилган, у фақат пирнинг уй хизматида бўлган. Тўғри, пир муриднинг сайқалгари. Мурид мўрт ҳисобланади. Қачонки, у мис, қалайи ишлов берилгандан кейин тоза олтинга айланишини жуда яхши билган. У шунинг учун хатти иршод олмаган. Негадир Машраб ҳақидаги ёзилган бадий асарларда шу ҳақда лом-мим дейилмайди. Чунки истиҳоласиз айтамыз, тарихий шарт-шароит ва ижтимоий тузумнинг жаҳон тарихида кўрилмаган ўзига хослиги туфайли тасаввуф илмини, унинг расмий қоидаларини ёзувчиларимиз чуқур ўрганишмаган.

Аслида Машраб тасаввуфнинг амалий қоидаларидан устун турган. Чунки Машраб ишқ йўлида Мажнун мақомига етиб бўлган, у энди на дашту сахрога, на дунёга сиғмайди, қалби дарёи нурга тўлиб бўлди:

Ажаб Мажнундуман дашт илан сахрога сиғмамдур,

Дилим дарёи нурдур, мавж уруб дунёга сиғмамдур.

Мунаққид асарнинг иккинчи қисмида ёзувчи тасаввуф аҳкомлари, Мансур Ҳаллож, илми ғайб, тавҳид, сулуки Ишқие, мажзублик тўғрисида мунозара, муноқаша бўлганлигини таҳлил этганлигини, тўғри фикрлар, яхши тавсифлар, назарий масалаларни пухта ўрганганлигини таъкидлайди. Лекин романнинг айрим жойларида Машрабнинг пири ҳақидаги эътирозлар билдириши, бу муридлик одобига тўғри келмаганини кўрсатиб беради. Романда Машраб Офоқхожа билан бўлган суҳбатда унга биринчи устози мулло Бозор охунд тўғрисида шундай дейди: «То ақлимни танибменки, оёқларимга кишан уриб, қулоқларимга гўру қиёмат сурасин ўқурлар. Бозор охунддек мударрис бир зот қаламимни чекламоқ бирла қаноат топмай, қироатимни ҳам тайин этмак даражасинга борди. Ҳаллож номини зикр этмак, Насимий каломин тилга келтирмак ул зот наздинда дўзах оташинда ёнмоқ бирла баробар кўринди»⁴¹⁰.

⁴⁰⁹ Турар Усмон. Тасаввуф тарихи. –Т.: “Истиклол”, 1999. –Б.69-70.

⁴¹⁰ Бегматов Х. Девона Машраб. –Б.88.

Тинглаётган Офоқхожа ёки гапираётган Машраб шунақа саводсиз, ғийбатчиларми? Сўфийликка оид муриднинг 20 та вазифасидан биттаси: «Қалбан бўлса ҳам, шайхига эътироз қилмаслик, ҳар мавзуда ўзини ноҳақ, бошқа муридларни ҳақ деб билиш; шайхда гуноҳ содир бўлса, аралашмаслик...»⁴¹¹

Х.Бегматов романда Тўти исмли қиз билан Бобораҳим орасидаги муҳаббат тасвирини иштиёқ билан тасвир этган. Тўти Офоқхожага назира этилган қиз. Машраб ишқи илоҳийдагина эмас, ишқи мажозийда ҳам беназир эканлигига гувоҳ бўламиз. Бизнинг назаримизда ва адабиётшунос фикрича, Бобораҳим ва Тўти орасидаги муҳаббатнинг мусулмонлик қоидалари бўйича покиза, ҳалол жиҳатлари билан тасвирлаш мақсадга мувофиқ бўларди, аммо ёзувчининг тафаккури, унинг хаёлий-бадий тўқимаси шу даражада тизгиндан чиқиб кетганки, Тўти билан шаръий никоҳсиз фарзанд кутишгача борганини батафсил тасвирлаш жоиз эмас эди.

Романдаги иккита шунақа эпизод борки, ёзувчи қайси маълумот ёки манбага асосланиб, бундай ҳолга йўл қўйганини тасаввур этиб бўлмайди. Биринчиси; Машраб билан Тўти хуфиёна юриши натижасида қиз ҳомиладор бўлиб қолади ва «зинокаш»лар ушлаб олингач, бола муддатидан олдин туғилиб, нобуд бўлади. Унга олиб қўйилган кўйлакчаларни олиб Тўти, болага «-Алла, болам-о, алла...»⁴¹² деб алла айтади.

Иккинчи эпизод пир Офоқхожа билан Машраб ўртасидаги ихтилоф манзараси тасвири. «Зинокашлар» ушлаб олингач, Машрабни пир олдига олиб келишади.

-Сиздек пароканда пир оёғига тиз чўккандан кўра, тик туриб ўлмоқ афзалдур!

-Куфрона ўлимнинг бирла эл оғзида дoston бўлмоқчимисан?

-Сиз фақирни хоҳ осинг, хоҳ чопинг, хоҳ улоқтиринг, мақсудингизга ета билмассиз! Машраб бул оламдин беному нишон кетмағай!

⁴¹¹ Турар Усмон. Тасаввуф тарихи. –Б.70.

⁴¹² Ўша асар. –Б. 70.

-Афсус, сад афсус! – дея бошларини чайқади Офоқхожа. – Бу даргоҳда не бир хари нар шатри кубоб мақоминга етди, илло сен ношукр банда эркансан! Фақир адашибман: тикондин гул, заҳри қотилдан бол тама этибман!

-Сизнинг қусрингиз илмингизда эрмас, амалингиздадур. Давлатингиз ошмоғи сизни китоб юкланган ҳар нарга айлантирмиш!⁴¹³

Ҳайхот, бу қанақа беъманилик! Биринчи эпизод ҳақида фикримиз. Аввало, манбалардан маълумки Офоқхожа ҳаётларининг сўнгги икки ярим йилида подшо бўлганлар. У кишида ҳарам бўлмаган. Ҳазратнинг шаръий, никоҳли учта аҳли аёллари бўлган. Назира қилинган қиз Тўти ички ҳовлида хизматкор бўлган. Мусулмон оламида ички, ташқи ҳовли бўлган. Ички ҳовли албатта чор атрофи девор билан ўралган бўлган. Ички ҳовлига «номахрамлар» қўйилмаган. Иккинчи эпизод Офоқхожа ва Машраб ўртасида ҳеч қачон ихтилоф бўлмаган. Машрабни Пирнинг назарига тушиш учун атайин «гуноҳ қилган»и ҳақидаги ривоятлар асосга эга эмас. Бу эпизодни ўқиган содда ўқувчи Машраб ва Тўтини зинокор деб ҳисоблайди.

Машраб нафси жиловлаб васл иштиёқини шунда топганлигини наҳотки ёзувчи фикрлаб кўриб «ҳазм» этолмаса?! “Аршнинг кунгураси устига қўйдим оёғим” деб ёза олган оташнафас шоирни, авлиё даражасидаги одамни оддий нафс бандаси бўлган бир киши сифатида тасвирласа...

Романнинг учинчи бўлимида Машрабнинг Офоқхожа даргоҳидан жазоланиб қувилгандан кейин қаландарлар сафига қўшилгани, тинимсиз саёҳатлари, азиз-авлиёлар қабрларини зиёрат қилиши, айрим маҳсул шахслар билан баҳслари ва ниҳоят, Маҳмуд қатағон томонидан қатл қилиниб, ҳаётининг хотима топгани тасвирланган. Бу эсда қоладиган икки эпизодни мунаққид Б.Дўстқораев таҳлилида аниқ кўрсатиб беради: “Биринчиси, Машрабнинг Ёркандда Бобо қаландар қўлидан жанда кийиши билан боғланган. Машраб ҳақидаги маноқиб ва манбаларда унинг қайси шахсдан хирқаи иродат

⁴¹³Бегматов Х. Девона Машраб. –Б.181-182.

кийганига қўшилгач, кимнинг қўлидан бўлса ҳам, жанда кийиши табиий ҳол. Буни Х. Бегматов тўғри тасвирлаган”⁴¹⁴.

БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСАЛАР

1. Машраб маслаги ўша даврда қарор топган шариат қонун-қоидаларини инкор этар эди. Уни бу даврда тариқат пешволарининг нафс исканжасига тушгани ва халқни нотўғри йўлга бошлаётгани жуда ғазаблантирган. Айниқса, ҳукмрон тоифанинг мол-давлат орттириш пайида халққа кўрсатаётган жабр-зулми унда исёнкорона руҳни пайдо қилган. У жамиятни ўзгартириш мушкул муаммо эканлигини яхши билар, шунинг учун ўзининг ножўя қилиқлари билан уларни ҳаёт мазмуни ва такво моҳияти ҳақида ўйлашга мажбур қилмоқчи бўлди.

2. XX асрда унинг сиймоси ҳақида биринчилардан бўлиб Ойбек ўзининг Машраб шеърини ёзди. Ойбек Машрабни сочлари патила, кўзлари махмур, унинг кўзларидан кучли нур сачраб туришини, ундан на саратон кўёши, на қиш изғирини ўтишини, юзларида маъно акс этиб туришини, унинг давлати қалбидаги қайноқ отилиб чиқаётган шеъри ва қўлидаги эски танбури эканлигини тасвирлайди. Шунинг ҳам қайд этиш лозимки Машрабнинг мана шу сиймоси ундан кейин яратилган барча асарларда хоҳ кичик жанрдаги асар, хоҳ у роман ё қисса бўлсин беҳато такрорланади. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Ойбек Машрабнинг ҳеч ким кўзи билан кўрмаган суратини ғоят таъсирли ва юракка тегадиган сўзларда чизиб кетган.

3. XX асрнинг сўнгги чорагида вужудга келган ижтимоий-сиёсий вазият ўзбек адабиётида насрда ҳам ҳур фикрли аждодлар образларини яратиш имкониятини берди. Шеърятда бўлганидек, насрда ҳам анча-мунча озод тафаккур мевалари ҳосил бера бошлади. Жумладан, улуғ мутасаввиф, ҳур фикрли шоир, Ҳақ ва ҳақиқатнинг енгилмас курашчиси Бобораҳим Машраб образини яратишни мақсад қилиб, ўзбек романавислари у ҳақда йирик полотнода асарлар яратдилар. Ҳамид Ғуломнинг «Машраб» романи омма

⁴¹⁴ Дўстқораев Б. Ўзбек насрида Машраб тимсолини яратиш тажрибаси ҳақида мулоҳазалар / Мустақиллик даври адабиёти. –Б.210.

калбига кириб боролмаганлигининг сабабларидан бири, ёзувчининг тарих ҳамда тарихий ҳақиқатга замон мафкураси нуқтаи назаридан келиб чиқиб ёндошган десак тўғри бўлади деб ўйлаймиз. Миркарим Осимнинг «Синган сетор» асари ҳам асар яратилган давр нуқтаи назаридангина ижобий баҳоланиши мумкин, аммо у бугунги кун талабига жавоб бермаслигини таъкидлаймиз. Шухратнинг «Машраб» романи тугалланмаганлигини эътиборга олсак, унинг жузъий камчилигидан ютуғи кўпроқ эканлигини эътироф этса бўлади. Негаки, шоир яшаган муҳит бадиий чиққанлиги адабиётшунослар томонидан эътироф этилган, у шоир шахсиятининг, унинг болалик ва ўсмирлик даврини ёритувчи асар эканлигига гувоҳ бўламиз.

4.Иброҳим Ғафуровнинг «Дил эркинлиги» ҳикоялари мутасаввиф Машраб шахсиятини ёритишда кечаги ва бугунги, эртанги кун ўқувчисига ҳам шоир ҳақида тасаввур берадиган, Машрабнинг ички оламини ёритишга, уни инсоният тақдирига бефарқ бўлмаган мутасаввиф сифатида тасвирлашга ҳаракат қилиб яратилган асар эканлигини алоҳида қайд этиш лозим. Машраб ҳақидаги асарлар ичида биринчи бўлиб Иброҳим Ғафуров Машраб сиймосини ичкаридан ёритишга урингани кўзга ташланади. У Машраб образини яратар экан, илк бор унинг ташқи хатти ҳаракатларига эмас, ички дунёси тасвирига эътиборни қаратади. Иброҳим Ғафуров Машрабни барча инсоният тақдирига бепарво бўлмаган мутасаввифлар қатори инсоният бугуни ва келажаги ҳақида ҳаёл сурадиган, дунёнинг аввали ва охири ҳақида фикр қиладиган тирик одам сифатида тасвирлашга интилади.

5.Хайриддин Бегматовнинг «Девона Машраб» романи ҳажман ва мантиқан Машраб шахсиятини, унинг шоирлик салоҳиятини, илм излаб юрт кезганлигини, қаландар қиёфасида дунёга чиққанлиги бадиий тарзда тасвир этилгани асарнинг қимматини белгилайдиган омил эканлигига ишонч ҳосил қилсак-да, аммо асар тили талабга жавоб бермайди. Асардаги воқеалар тасвирига келганда, Машраб ва Офокхожа ўртасига асоссиз раҳна, ихтилоф солингани, тарихий шахслар мулло Бозор охунд, Мусохон Даҳбедий образлари

билан боғлиқ айрим тасвирларнинг тарихий ва мантиқий асосга эга эмаслиги асарнинг жиддий камчилигидир.

ХУЛОСА

Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодининг ўрганилиши, шоир асарларини тадқиқ ва талқин этиш ва умумлаштириш асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. XVII-XVIII асрлар Мовароуннаҳр сарҳадида маданият ва илм-фан равнақиға мухтасар нигоҳ ташланганда, мамлакат ҳукмдорлари бадиий адабиётга яқин бўлганликлари, қўшни давлатлар билан форсий, арабий, туркий тилларда ёзишмалар олиб борганликлари тарихий ҳақиқатдир. Бухоро, Самарқанд, Қарши, Хўқанд, Хоразм шаҳарларида ҳукмдорлар томонидан иншоотлар бунёд этилганлиги, илм-фан равнақи учун халқ оmmasига, унинг зиёли қатламиға ҳомийлик қилганликлари, мадрасаи олиялар қурганликлари ва шу илм масканларида жаҳон эътироф этган илм-фан намояндалари танилиб, наср ва назмда Сўфи Оллоёр, Ҳувайдо, Машраб ва бошқа шеърят яловбардорлари етишиб чиққанликлари кўзга ташланади.

2. Бобораҳим Машраб яшаган муҳитнинг ўзига хос бадиий хусусиятларини белгилашда ўтмишда тадрижий қарашлар, салафлар мероси, маънавий қадриятлар, илғор ғоялар, лирик шеърят, Машраб ва унга замондош бўлган халқ зиёллари томонидан ўзлаштирилиб, тўлдирилиб, сайқал берилиб, кейинги авлодларға узатишда алломаларнинг ҳиссаси катта эканлигини таъкидлаш лозим. Мовароуннаҳр мактаб ва мадрасаларида Қуръон хатм қилиниб, «Чор китоб», «Сўфи Оллоёр» китоблари мутолаа қилинган. Асли озарбайжонлик, Мовароуннаҳрға келиб ижод этган Юсуф Қорабоғийнинг адабиёт илмиға қўшган ҳиссаси, Абулғози Баҳодирхоннинг тарихий, бадиий-илмий асарлари, Мирзо Бедилнинг мантиқ ва адабиёт соҳасидаги кашфиётлари, Сўфи Оллоёрнинг таълим-тарбия, ахлоқий-дидактик мазмундаги ўғитлари, Муҳаммад Шариф Бухорий шеъряти билан тилшунослик, тарих ҳақидаги асарлари, Ҳувайдонинг тасаввуфий асарлари, Саидо Насафийнинг ахлоқий-таълимий рисоалари, Турди Фароғийнинг ҳажвий шеърлари, Машрабнинг оташин, ҳайқириқли, хитобли шеъряти маънавий-бадиий фикрнинг ўзига хос хусусиятларини белгиловчи муҳим асарлар ҳисобланади.

3.Ўзбек шоири ва беназир мутасаввиф Машрабдан жуда катта маънавий мерос қолган. Бу мерос унинг ғазалиёти, мустаназодлари, мураббаълари, мухаммаслари, мусаддаслари, мусаббалари, мусанманлари, маснавий, фардлари, тўртликларидирки, улар бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Сўфий шоир Машрабнинг ахлоқий-таълимий “Кимё”, “Қиссаи-Вайсул Қараний”, “Қиссаи Меърожи расули акрам (с.а.в.)” каби шеърӣ манзумалари борлиги аниқланди. Шоир ҳақида “Тазкираи қаландарон”, “Қиссаи Машраб”лар олдинги ва бизнинг асримизда ҳам бир неча бор чоп этилди.

4.Машраб шеърӣятининг ғоявий йўналишлари ҳақида фикр юритганда, шоир шеърларининг ранго-ранглиги, назмӣ асарларнинг турли жанрларни камраб олганлиги, Ҳофиз Шерозӣ, Лутфӣ, Имомиддин Насимӣ, Алишер Навоӣ каби салафлар ижоди ва уларнинг ижтимоӣ-маънавий меросидан озуқа олганлиги кўзга ташланади. Машраб машҳур сўфӣ Офокхожадан илоҳӣ илмларни ўзлаштирди, пирнинг даргоҳида тасаввуфӣ ғояларни ўрганди ва шу билан бирга тасаввуфона ғазаллар битди.

5.Абдурауф Фитрат Машраб ғазалиётига тасаввуфӣ ғоялар сингиб кетганлигини, бу таълимотнинг моҳиятини Машраб ижодисиз, ундан айрича тасаввур этиш мумкин эмаслигини уқтирган. Машраб тасаввуфӣ таълимотни улуғ шайхлар Шиблий, Жунайд Бағдодӣ, Жалолиддин Румӣ, Нажмиддин Кубро, Боязид Тайфур ал-Бистомӣ, Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳаллож, Муҳаммад (с.а.в.), мулло Бозор охунд, Офокхожа, ҳуруфӣ Саид Имомиддин Насимӣ, мутасаввиф аллома Сўфи Оллоёр каби мутафаккир шайх-уламоларнинг дунёқарашидан келиб чиқиб давом эттирди ва ўз ижодида уларнинг маънавий меросига мурожаат қилиб, улуғ мутасаввиф-сўфӣларнинг муборак номларини ҳурмат-эҳтиром билан тилга олган.

6.Машраб феномени ҳақида шуни таъкидлаш лозим: у нақшбандия ғояларидан ўзиб, “Ваҳдат ул-вужуд” таълимотини ҳам ўз маслагига айлантирган ва шу билан бирга, илоҳиёт илмини чуқур ўзлаштирган, шунингдек, ислом шариати масалаларини асл маъно-моҳиятини теран идрок этган мутафаккир деб айтишга тўла асос бор. У ботин илмини ичига сиғдира

олмаган буюк Сўфийдир. Машраб сиймосида қаландар либосидаги комил сўфийни кўрамиз. Машрабнинг ғайритабиий хатти-ҳаракати девоналикка йўйилган бўлса-да, доно мулоҳазалари халқ орасида унга илоҳий мазҳар сифатида қарашга олиб келди. Девона номи, классик тасаввуф даврида мажзубларга нисбатан қўлланган улуғловчи сифат касб этди.

7.Машраб тиланчи қаландар бўлмаган. Сўфи Оллоёр мол-давлат ва мансаб-лавозимдан воз кечиб, Иброҳим Адҳамдек жанда кийиб тоғу саҳроларда халқ орасида ўз таълимотини тарғиб этгани каби Машраб ҳам шаҳарма-шаҳар кезиб, Худо ўғитларига бериё риюя амал қилишга чақирган, адолатсизликка қарши курашган. Унинг дарбадар ҳаёти қаландарларнинг унинг орқасидан эргашиб юришига сабаб бўлган. Шу боис унинг номи қаландарлар идеалига айланди.

8.Машраб ўз даврининг буюк донишманд-мураббийси эди. Унинг тарбия усуллари ўзига хос. У жамиятдаги маънавий иллатларни йўқотиш йўлини “заҳар тафтини заҳар олади” тамойилида кўради. Ислом уламоларининг кўзини очиш ва мулоҳаза қилишга ундаш учун уламолар наздида шаккоклик деб ҳисобланган хатти-ҳаракатларни амалга оширади. Ҳукмдор табақа вакилларини кибру ҳаво, манманлик ва бахилликдан қайтариш учун ғайри ахлоқсиз ҳаракати орқали дашном беради. Машрабнинг ҳар бир ножўя ҳаракати чуқур фалсафий мазмунга асосланган бўлиб, инсонни мушоҳадага чорлаган. Машраб эътиқоди бўйича, тавба қилиш ҳеч қачон кеч эмас. Машраб тавбани дарёга қиёслаб, инсонни поклашини уқтиради. Ушбу билан Машраб мақсадининг яна бир қирраси – жоҳил ва золим амалдорларни тарбиялаш орқали жамиятни ислоҳ қилиш режаси намоён бўлади.

9.Машраб шахсияти, унинг шоирлик салоҳияти, илм излаб юрт кезганлиги, қаландар қиёфасида дунёга чиққанлиги бадий тарзда тасвир этилгани у ҳақда ёзилган асарлар қимматини белгилайди. Бу эса, хануз буюк бобокалонимиз, улуғ мутасаввиф Машраб ҳаёти ва ижодини адабиётда ёритиш долзарб вазифа эканлигини кўрсатади. Зотан, Машраб сингари мукамал шеърляти билан халқнинг юрагидан жой олиб, асрлар ўтса-да, ҳар бир тоифа

орасида маълум ва машхур бўлиш, шеърларининг асрлар давомида ҳофизлар томонидан севиб куйланиши, бир неча туркий тилли халқлар орасида ҳам авлиё, ҳам мутасаввиф, ҳам шоир сифатида ардоқланиш ҳар бир кишига ҳам насиб этавермайдиган даражадир ва шундай зот бизнинг диёримизда туғилиб, тарбияланиб, бизнинг тилимизда ижод қилгани билан ҳам ўзбек халқининг фахри ва ифтихори бўлишга лойиқ сиймоларидан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Ижтимоий-сиёсий адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. -Т.: Ўзбекистон, 2017. – 483 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. -Т.: Ўзбекистон, 2017. – 592 б.
3. “Буюк алломалар, адиб ва мутасаввифларимиз ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш мақсадида ёшлар ўртасида китобхонлик танловларини ташкил этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори // Халқ сўзи. 2018 йил, 15-май.
4. Мирзиёев Ш.М. Тинчлик, маърифат ва бунёдкорлик йўлида ҳамкорлик // “Халқ сўзи”. 2016 йил, 19 октябр.

II. Матн ва манбалар:

5. Абдуғафуров А. Сўзбоши ўрнида / Машраб. -Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 304 б.
6. Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. -Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – 180 б.
7. Абдуғафуров А. Эрк ва эзгулик куйчилари. -Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 160 б.
8. Абдуғафуров А. Қалб қаъридаги кадриятлар. –Т.: Ўқитувчи, 1998. – 216 б.
9. Абдуғафуров А. Ўзбек адабиёти тарихи. II том. -Т.: Фан, 1984. – 320 б.
10. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. -Т.: Ўқитувчи, 1980. - 348 б.
11. Абдуллаев И. Мерос ва талқин. –Т.: Фан, 2008. – 364 б.
12. Абдуллоҳ Исматуллоҳ. Машраб ҳикматлари. -Наманган, 2000. – 40 б.
13. Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон. -Т.: Адолат, 2001. – 190 б.
14. Абдурауф Фитрат. Машраб / Танланган асарлар. Иккинчи жилд. -Т.: Маънавият, 2000. – 208 б.

15. Абдурахмон Жомий. Нафахот ул-унс. -Ҳинд.: Чопи, 1962. – 424 б.
16. Абу Наср Саррож. Китаб ал-Лума фи ал-тасаввуф. –Лейден: Р. Никольсон нашри, 1914. – 528 ст.
17. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд. –Т.: Ёзувчи, 1993. – 88 б.
18. Адизова И. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. –Т.: Фан, 2006. – 240 б.
19. Акимушкин О.Ф. “Ислам на территории бывшей Российской империи” энциклопедик луғат. 1-жилд. 178 (Рус тилидан Ҳалим Тўраев таржимаси) М., Наука, 2006. – 408 ст.
20. Али Акбар Ҳусайний. Мажмуат ул-авлиё. Қўлёзма, ЎзРФА Шарқшунослик институти, инв. № 1333, VI боб.
21. Ali Hasan Abdel-Kader. The Life, Personality and Writings of al-Junaid, London, 1962.
22. Аликулов Ҳ. Бобораҳим Машраб хурфикрлиги / Ўрта Осиё халқлари хурфикрлиги тарихидан. IV боб. –Т.: Фан, 1990. – 188 б.
23. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. –Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 256 б.
24. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. –Т.: Ўқитувчи, 1994. – 428 б.
25. Бегматов Х. «Девона Машраб». Роман. –Т.: Шарқ, 2005. – 270 б.
26. Бертельс Е. Э. Сўфизм ва тасаввуф адабиёти. –Т.: Фан, 2005. – 104 б.
27. Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийские литература. Избранные труды. Т. 3. -М.: Наука, 1965. – 154 ст.
28. Бобораҳим Машраб. «Меҳрибоним қайдасан». –Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. -416 б.
29. Болтабоев Ҳ. Ислом тасаввуфи манбалари. -Т.: Ўқитувчи, 2005.-400 б.
30. Болтабоев Ҳ. Шох Машраб Фитрат талқинида / Мумтоз сўз қадри. -Т.: Адолат, 2004. -192 б.
31. Болтабоев Ҳ. Машраб ва қаландарийлик тариқати манбалари / Олими нуктадон ўзум. Тўплам. -Т., 2006. – 160 б.

32. Боязид Бистомий ҳақида: Али Акбар Ҳусайний. Мажмуат ул-авлиё. Қўлёзма, ЎзРФА ШИ, инв. № 1333, V боб.
33. Бўриев Т. Машраб шеърятда анъанавий образлар. / Олими нуктадон ўзум. Тўплам. -Т., 2006. – 160 б.
34. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. –Т.: Ўзбекистон, 1993. – 208 б.
35. Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор Вали. -Самарқанд, 1993. – 96 б.
36. Веселовский Н.И. Восточные заметки. Санкт-Петербург, 1985. – 260 ст.
37. Воҳидов Р., Ҳомидий Ҳ. Ҳиммат иноятсиз бўлмас / Олими нуктадон ўзум. Тўплам. -Т., 2006. – 160 б.
38. Воҳидов Р., Эшонқулов П. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. -Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2006. –528 б.
39. Вяткин В.А. Ферганский мистик Диванаи Машраб. -Т., 1923. 122 ст.
40. Goltsier I. Islam in Persien. -Berlin, 1900.
41. Гафур Гулом. Икки Машраб / Адабий танқидий мақолалар. X том. - Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. - 504 б.
42. Гафур Гулом. Адабий-танқидий мақолалар. –Т.: Фан, 1973. – 504 б.
43. Гафуров Ғ. Шарқ жавоҳирлари. –Т.: Маънавият, 2000. – 184 б.
44. Гафуров И. Ҳаё-халоскор. -Т.: Шарқ, 2006. – 384 б.
45. Гафуров И. Озод нафас. Ҳикоя / Дил эркинлиги. –Т.: Маънавият, 1998. – 152 б.
46. Ғозиев С. Подшохожа қарашларида ижтимоий ахлоқ масалалари. -Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1999. – 116 б.
47. Ғозий Илёсхон. Махдуми аъзам Имом ал-Косоний. -Т.: Ўзбекистон, 1996. – 152 б.
48. Горохова Г.Э. Универсализм раннего даосизма. Дао и даосизм в Китае. -М.: Наука, 1982. – 368 ст.

49. Гулизода М. “Насимийнинг ҳаёти ва яратувчилиги”-“Насимий, Сечилмиш шеърлар”. –Боку: Озарбайжон ушоқ ва ганчлар адабиёти нашриёти, 1962. – 208 б.
50. Ditreld den Ren. Wissenschaftsreise nach Grovbasien. -Parij, 1895. -194 б.
51. Дўстқораев Б. Ўзбек насрида Машраб тимсолини яратиш тажрибаси ҳақида мулоҳазалар / Мустақиллик даври адабиёти. Тўплам.–Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. – 288 б.
52. Ёқуб А. «Мақбули ҳидоят бўлойин деб гуноҳ эттим» / Муаллиф-тузувчи: Жўраев Зуфаржон. Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. –Т.: Ўзбекистон, 1994. – 335 б.
53. Жаббор Абдулла. Исмингиз нима, Шоҳ Машраб? / Олими нуқтадон ўзум. Тўплам. -Т., 2006. – 160 б.
54. Жаббор Абдулла. Исмингиз нима, Шоҳ Машраб? -Наманган, 2007. – 120 б.
55. Жабборов Н. Маърифат надир. -Т.: Маънавият, 2010. – 112 б.
56. Жалил Маъруф. Сабоқ. –Т.: Шарқ, 1998. – 304 б.
57. Жалилов О. Офоқхожа маноқиби. –Андижон: «Ҳаёт» нашриёти, 2001. – 64 б.
58. Жумабоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. -Т.: Ўқитувчи, 1997. – 182 б.
59. Жуманазар А. Машраб муаммо ва ечимлар. -Т.: Академнашр, 2015. - 224 б.
60. Жўраев М., Рафиддин С. Қиссаи Машраб хусусида / Қиссаи Машраб. -Т.: Ёзувчи, 1992. -174 б.
61. Закои Кўнрапа. Пайғамбаримиз ва ашарай мубашшара. – Т.: Мовароуннахр, 1995. – 176 б.
62. Зокиров М. Машраб. Адабий-танқидий очерк. -Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1966. -148 б.
63. Зокиров М. Эрк ва маърифат куйчилари. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. – 188 б.

64. Иноғомов Р. Муҳаммад пайғамбарнинг туркий авлодлари. –Т.: Камалак, 1995. – 66 б.
65. Исматуллоҳ Абдуллоҳ, Қодиркул Рўзматзода. “Чороғи субҳидам янглиғ...”. Сўзбоши. Хўжаназар Хувайдо. Девон. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2005. –304 б.
66. Каримова Ф. Халқчил шеърят / Олими нуқтадон ўзум. Тўплам. –Т., 2006. -160 б.
67. Комилов Н. Румийни англаш иштиёқи. Сўзбоши / Жалолоддин Румий. Маънавий маснавий. – Т.: Шарқ, 1999. – 368 б.
68. Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999. – 206 б.
69. Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. -Т.: Ўзбекистон, 1999. – 272 б.
70. Комилов Н., Саломов Ғ. Шоири аналҳақ / Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – 480 б.
71. Қайюмов П. Тазкират уш-шуаро. II-китоб. -Т., Ўз.РФА Давлат адабиёт музейи, 2006. – 246 б.
72. Қиссаи Иброҳим Адҳам. Сўзбоши: Қ.Тоҳировники. -Самарқанд, Зарафшон, 1993. – 108 б.
73. Қиссаи шоҳ Машраб. -Т.: Наврўз нашриёти, 2014. – 252 б.
74. Қиссаси Машраб. -Т.: Ёзувчи, 1992. -196 б.
75. Қосимов Бегали, Жумахўжа Нусратулло. Ўзбек адабиёти. 10-синф учун дарслик. Тўртинчи нашри. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2003. –Б.234-255.
76. Қушайрий. Рисола. -Қоҳира, 1930. 18-80-99-551-552-584-бетлар.
77. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. –Т.: “Ислом университети” нашриёти, 2001. -619-б.
78. Ликошин Н.С. Дивана-и Машраб. -Т., 1910. - 246 б.

79. Louis Massignon, *Hallaj mystic and Martur* (translated, edited and abridged by Herbert Mason), Princeton University Press, Princeton, New York.
80. M. Fethullah Gulen, *Kaynak*, Izmir, AS, 2002, pp.185-188.
81. Machrab. *LE VAGABOND FLAMBOYANT Anecdotes et poemes soufis*. Diwan. -Editions Gallimard, 1993.
82. Масъул мухаррир: академик Хайруллаев М.М. *Ўрта Осиё халқлари хурфикрлиги тарихидан*. Т.: Фан, 1990. – 240 б.
83. Масъул мухаррир: академик Хайруллаев М.М. *Бобораҳим Машраб / Буюк сиймолар, алломалар*. –Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. – 144 б.
84. Масъул мухаррир: Мўминов И. М. *Самарқанд тарихи. Биринчи том*. –Т.: Фан, 1971. – 484 б.
85. Махдуми Аъзам Даҳбедий. *Танбият ус-салотин. ЎзФАШИ*, инв. №1443,168а-вар.
86. Машраб шеърятидан. -Т.: Ўзбекистон КП МКнинг нашриёти, 1979. – 126 б.
87. Машраб. *Девон*. (Тадқиқ қилувчи, қўлёзма ва босма манбалардан жамлаб нашрга тайёрловчи, луғатлар ҳамда изоҳлар муаллифи: Юсупов Ж.). - - Т.: Янги аср авлоди, 2006. – 608 б.
88. Машраб. *Девон*. –Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 352 б.
89. Машраб. *Девон*. -Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – 358 б.
90. Машраб. *Избранное*. Перевод с узбекского на рус. язык. -Т.: Наука, 1959. – 158 ст.
91. Машраб. *Куллиёт*. -Т.: Muharrir nashriyoti, 2017. – 530 б.
92. Машраб. *Танланган асарлар*. -Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1963. – 127 б.
93. Машраб. *Танланган асарлар*. -Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – 192 б.

94. Мир Муҳаммад Амин Бухари. Убайдуллонаме. Перевод А. Семенова. –Т.: Наука, 1957. – 54 ст.
95. Миронова Л. Цветоведение. -Москва, Наука, 1984. – 382 ст.
96. Муаллифлар жамоаси раҳбари. Муртазоева Р. Ҳ. Ўзбекистон тарихи. –Т.: Янги аср авлоди, 2003. – 164 б.
97. Муаллиф-тузувчи: Жўраев Зуфаржон. Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. –Т.: Ўзбекистон, 1994. -335 б.
98. Мўминов И. Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари / Танланган асарлар. I том. -Т.: Фан, 1969. 496 б.
99. Муминов И.М. Философские взгляды Мирзы Бедиля. –Т.: Наука, 1957. – 496 ст.
100. Мусурманов Э. Раҳимбобо Машраб ҳақида янги маълумотлар. - Самарқанд, 2015. – 160 б.
101. Муҳаммад Али. Машраб. Достонлар. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – 104 б.
102. Муҳаммад Бадеъ Малиҳо Самарқандий. «Музақкирул-асҳоб». – Самарқанд, 1888-91, 217 варақ. -446 б.
103. Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 7-том. -Т.: Фан, 1991. – 173 б.
104. Навоий Алишер. Насойимул муҳаббат. –Т.: Фан, 2001. – 518 б.
105. Насимий. Асарлар. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. – 232 б.
106. Наумкин. Абу Хамид ал-Газали. -М.: Наука, 1980. – 282 ст.
107. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Суйима Ғаниева. Ҳувайдо. Кўнгил дарди. –Т.: “MERIYUS”, 2009. –52 б.
108. Нуритдинов М. Юсуф Қорабоғий ва XVI-XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр. -Т.: Фан, 1991. -124 б.
109. Орзибеков Р. Ўзбек адабиёти тарихи. -Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси, 2006. – 272 б.

110. Олим Султонмурод. Нақшбанд ва Навоий. –Т.: Ўқитувчи, 1996. -216 б.
111. Ориф Ревгарий. Орифнома. –Т., 1994. – 48 б.
112. Осим Миркарим. Синган сетор. Ҳикоя / Аждодларимиз фожеаси. –Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 272 б.
113. Очилов Э. Муборак сарчашмалар.–Т.: Ўқитувчи, 1997. – 424 б.
114. Пантусов Н.Н. Протоколы. Туркестанского крупка любителей археологии. -Туркестан, 1899-1900. – 180 ст.
115. Ritter H. Abu Yazid al-Bistami. UDMI, 1, pp. 932-934.
116. Ritter H. Gunaid. IA, III, pp. 241-242.
117. Richard Maxwell Eaton, Sufis of Bigapur , Princeton University Press, Princeton, New York, 1988; pp. 264-281.
118. Равшанов П., Ҳусенов М. Ҳофиз Рўзибой Машраб. -Т.: Шарқ, 1997. – 144 б.
119. Раҳмонов В. Буюк исёнкор / Машраб. Девон. -Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1980. - 352 б.
120. Саломов Ғ. «Девон»га сўзбоши / Тилларда дoston шоирим Машраб. Т.: Янги аср авлоди, 2006. – 608 б.
121. Салоҳий Исомиддин. Эзгу сўз кудрати. -Самарқанд, 2004. – 154 б.
122. Салоҳий Д. Навоийнинг шеърий услуби масалалари. -Т., 2005. -32 б.
123. Самандар Термизи. Дастур ал-мулук. Пер.и М.Салахитдиновой. –М.: Наука, 1958. – 212 ст.
124. Сеторий Пирмат. Қиссаи Машраб. –Т.: Ёзувчи, 1992. – 176 б.
125. Сеторий Пирмат. Шоҳ Машраб қиссаси. -Т.: Шарқ, 1991. -56 б.
126. Сирожиддинов Ш. Сўфи Оллоёр илоҳиёти. -Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. – 80 б.
127. Сирожиддинов Ш. Илм ва тахайюл сарҳадлари. -Т.: Янги аср авлоди, 2011. – 132 б.
128. Сирожиддинов Ш. Суфи Оллоёр илоҳиёти. 1-китоб. –Т.: Жамият ва бурч, 2001. – 180 б.

129. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. –Т.: Янги аср авлоди, 2011. – 200 б.
130. Schmidt A. D. Alexandria. –Taschkent, 1923. – с. 202.
131. Сувонқулов И. Қалб гавҳари. Сайланма. –Т.: Янги аср авлоди, 2006. – 274 б.
132. Суламий. Н. Шариба таҳрири остида: Табақот ас-суфия. -Қоҳира, 1953. -128 б.
133. Султон Иззат. Асл Машраб / Ҳаёт, адабиёт ва маҳорат. Иккинчи том. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 424 б.
134. Тожиҳўжаев М. Бобораҳим Машраб шахсининг Европача эътирофи / Олими нуқтадон ўзум. Тўплам. -Т., 2006. – 160 б.
135. Тузувчи ва илмий муҳаррир: Назаров Қ. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. -Т.: Файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2004. -472 б.
136. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи: Уватов У. Буюк юрт алломалари / Сувонқулов И. Сўфи Оллоёр. -Т.: Ўзбекистон, 2016. – 424 б.
137. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи: Уватов У. Буюк юрт алломалари / Тўраев Б., Жабборов Н. Махдуми Аъзам. -Т.: Ўзбекистон, 2016. – 424 б.
138. Тўланов Ж. Қадриятлар фалсафаси. -Т.: Ўзбекистон, 1998. - 336.
139. Тўланов Ж. Фалсафа. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -380 б.
140. Турар Усмон. Тасаввуф тарихи. –Т.: Истиқлол, 1999. – 180 б.
141. Тўхлиев Б. Маккага ёрсиз бориш жоизми? / Олими нуқтадон ўзум Тўплам. -Т., 2006. -160 б.
142. Улудоғ С. Тасаввуф терминлари луғати. -Истанбул, 1995. – 424 б.
143. Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутасаввифи. -Т.: Ўзбекистон, 1971. -312 б.
144. Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний. Васиятнома. –Т., 1993. – 96 б.
145. Хожи Абдуллоҳ Исматуллоҳ. Меҳрибоним сен ўзинг. -Наманган, Наманган нашриёти, 2006. – 180 б.
146. Хорошхин А.П. Сборник статей касающихся до Туркестанского края. -Санк-Петербург, 1876. – 304 ст.

147. Хўжаназар Хувайдо. Девон. Сўзбоши Қодиркул Рўзматзоданики. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2017. –304.
148. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. -Т.: Ўқитувчи, 1997. – 240 б.
149. Ҳайитметов А. Ҳаётбахш чашма. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1974. – 166 б.
150. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. –Т.: Фан, 1970. – 330 б.
151. Ҳаққул Иброҳим. Ирфон ва идрок. -Т.: Маънавият, 1998. – 190 б.
152. Ҳаққул Иброҳим сўзбошиси. Шайх Нажмиддин Кубро / Тасаввуфий ҳаёт. –Т.: Мовароуннаҳр, 2004. – 159 б.
153. Ҳаққул Иброҳим. Тасаввуф ва шеърят / Адабиёт ва санъат. Тўплам. – Т., 1982. – 184 б.
154. Ҳаққул Иброҳим. Тасаввуф ва шеърят. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – 183 б.
155. Ҳамроева Д. Машрабга муносабат / Олими нуқтадон ўзум. Тўплам. – Т., 2006. – 160 б.
156. Hartman Martin. Devoni Mashrab und König Mashrab. -Berlin, 1902. - 202 б.
157. Hartman Martin. Ein Schritt. -Berlin, 1903. – 106 б.
158. Hartman Martin. Ein weiser Derwisch und heiliger Atheist. -Berlin, 1902. -144 б.
159. Ҳасаний М. Муқаддима / Шоҳ Машраб қиссаси. -Т.: Ёзувчи, 1991. – 54 б.
160. Ҳомидий Ҳ. Қўҳна Шарқ дарғалари. -Т.: Шарқ, 1999. – 350 б.
161. Ҳомидий Ҳ., Маъмуров М. Наманган адиблари. -Т.: Фан, 2007. – 280 б.
162. Ҳошимхонов М. Бобораҳим Машраб ижодини ўрганиш. Методик қўлланма. –Т., 2006. -160 б.

163. Ҳошимхонов М. “Машраби мўътабар ўзум”. (Бобораҳим Машраб ижтимоий-маънавий, диний-тасаввуфий, ахлоқий мероси ва унинг илмий-бадиий адабиётдаги талқини. XVII-XVIII асрлар). Монография. III-жилд. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. – 400 б.
164. Ҳошимхонов М. Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодий фаолияти. Монография. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 204 б.
165. Ҳошимхонов М. Машраб ва Ўрта Осиёда ижтимоий фикр таракқиёти. Ўқув қўлланма. -Т., 1994. – 158 б.
166. Ҳошимхонов М. Машраби мўътабар ўзум. (“Машрабнинг ижтимоий фалсафий қарашлари”). Монография. –Т.: Шарқ, 2001. -144 б.
167. Ҳошимхонов М. Машраби мўътабар ўзум. (Бобораҳим Машрабнинг матний портрети: Мажзуб сўфий, қаландар ва шоир). Монография. -Т.: Noshirlik yog’dusi, 2018. - 488 б.
168. Ҳошимхонов М. Машраби мўътабар ўзум. (Машраб ва Мовароуннаҳрда ижтимоий таназзулнинг социологик таҳлили. XVII-XVIII асрлар). Монография. Иккинчи жилд. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 204 б.
169. Ҳужвирий. Кашф ул-маҳжуб. Р. Никольсон таржимаси. -Лондон, 1936. -128 б.
170. Ҳусайн Воиз Кошифий. Футуватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1994. – 112 б.
171. Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Убайдуллаев Ў. Ватан тарихи. –Т.: Шарқ, 2003. – 524 б.
172. ШОрипов А. Мироззрение Машраба / Очерки истории общественно философской мысли в Узбекистане. -Т., 1977. – 298 ст.
173. ШОрипова Д. Машраб ижодида ғоявий-бадиий синтез / Олими нуктадон ўзум. Тўплам. -Т., 2006. – 160 б.

174. Шоҳ Машраб қиссаси. Т.: Шарқ, 1991. – 56 б.
175. Шуҳрат. Машраб. –Т.: Шарқ, 1998. – 304 б.
176. Юсупов Ж. Ҳақиқий Машрабни излаб / Бобораҳим Машраб. «Меҳрибоним қайдасан». –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, -Т., 1990. – 416 б.
177. Wamberi H. Westasien-Unterricht. -Leipzig, 1897. 96 б.
178. Wamberi H. Zwei moderne zentralasiatische Dichter, Munis und Amiriy. –Wien, 1892.

III. Диссертация ва авторефератлар:

179. Аллаёрова Н. Я. Сўфи Оллоҳёр “Саботул-ожизин” асарининг маърифий йўналиши ва бадиияти. Фил.ф.ном. ...дисс. автореф. -Самарқанд, 2002. –Б.24.
180. Зоҳидов Р.Ф. “Саботул ожизин” асарининг манбалари, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари. Фил.ф.д.(DSc) дисс. автореф. -Т., 2018. –Б.76.
181. Мусурманов Э. Раҳимбобо Машраб ва унинг бадиий адабиётдаги талқини. Фил. фан. ном. ...дисс. -Самарқанд, 1995. –Б. 149.
182. Мусурманов Э. Раҳимбобо Машраб ва унинг бадиий адабиётдаги талқини. Фил. фан. ном ... дисс. автореф. -Самарқанд, 1995. –Б.24.
183. Рўзматзода Қодиркул Рузмат ўғли. Хожамназар Ҳувайдо диний-мистик қарашларининг XVII-XVIII асрлар Марказий Осиё тасаввуфи ривожигаги ўрни. Фалсафа фанлари бўйича фан доктори (DSc) диссертацияси автореферати. –Т., 2020. –Б. 76.
184. Наврўзова Г.Н. Нақшбандия тасаввуфий таълимоти ва баркамол авлод тарбияси. Фал. фан. док. дис. автореферати. -Т., 2002. –Б. 76.
185. Тоджиходжаев Мусо Муйдинбаевич. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари Мартин Хартманн таржимаси ва талқинида // Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Наманган, 2021. – Б. 48.

186. Ҳамроева Д. Бобораҳим Машраб ғазаллари поэтикаси. Фил. фан. ном. дисс. автореферати. Т., 2004. -Б.24.

IV.Журналлар:

187. Абдуллоҳ Исматуллоҳ. Ғайри илм шарпаси // Тафаккур, 2005. № 1.
188. Алишер Навоийнинг “Насойимул муҳаббат мин шамойим ул-футувват” асарида Мансур Ҳаллоҷ // Адабий мерос, 1988. № 4. –Б. 18-27.
189. Боғистоний Исҳоқ. Тазкираи қаландарон // Шарқ юлдузи, 1990. №. 8. –Б. 152-158.
190. Жумаҳўжа Нусратулло. Машраб ҳамма замонда исёндири // Гулистон, 1998. № 5. –Б. 54-56.
191. Жумаҳўжа Нусратулло. Дили ғамгин халойиқ хайлини севдим // Гулистон, 2001. №. 5. –Б.21.
192. Жумаҳўжа Нусратулло. Ҳувайдо тасаввуфий шеърларида фалсафий-бадиий талқин // Шарқ юлдузи, 1998. № 4. –Б.179-183.
193. Комилов Н. Ҳикмат ва ибрат достони // «Тафаккур», 2003. № 3. – Б.69-75.
194. Қаҳҳорова К. Матнга эътибор керак // Шарқ юлдузи, 1983. №11.
195. Ликошин Н.С. Туркестанские ведомости. 1905. -№ 53.
196. Мансур Ҳаллоҷ. Адабий мерос, 1988. №4. –Б.18.
197. Маҳмудов Т. Илоҳият бағрида ҳаёт нафаси // Гулистон. 2000. № 5.
198. Рафиддинов Сайфиддин. Қаландар атамасининг этимологияси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1998. № 5. –Б.61.
199. Рисолаи қаландарий // Ёшлик журнали, 2000. № 3. –Б.46.
200. Рустамов Эргаш. Саййид Имоиддин Насимий // Шарқ юлдузи, 1974. № 4. –Б.231-234.
201. Сайфуллоҳ Сайфиддин. “Рисолаи Қаландарий” // Ёшлик журнали, 2000. № 3.
202. Сирожиддинов Шухрат. Навоий ва Жомий: сўфийларнинг тоифа ва даражалари // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2005. № 3. –Б. 25-29.

203. Тожиҳўжаев М. Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодининг хорижда ўрганилиши // Адабиёт кўзгуси, 2000. № 5.

204. Тўқсонов Қ. Шавкат Бухорий Бобораҳим Машраб билан учрашганми? // Ўзбек тили ва адабиёти, 1997. № 6.

205. Ҳайитметов А. Машраб лирикаси // Шарқ юлдузи, 1980. -№ 3.

206. Ҳамид Ғулом. “Машраб” (“Шарқ юлдузи”, 1981 йил, 1,2,3 сонлар) роман.

207. Шодиев Э. Машраб «Девон»и ҳақида мулоҳазалар // Адабий мерос, 1983. № 3.

208. Шодиев Э. Шоир Машрабнинг адабий таҳаллуслари // Адабий мерос, 1986. № 2.

209. Шоҳ Машраб // «Шарқ юлдузи», 1991. № 6. –Б.45.

V.Газеталар:

210. Зокиров М. Шубҳалар ўринлими? // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1982 йил, 29 январ.

211. Ғулом Ҳ. Машрабга дебеча // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1990 йил.

212. Абдуллаев И. Машраб ва Мабдаи нур // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1991 йил, 12 апрел.

213. Абдуллаев И. Машраб таржимаи ҳолига оид ғазал // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1992 йил, 17 январ.

214. Абдуллоҳ Исматуллоҳ. Машраб таржимаи ҳолига оид ғазал // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1992 йил, 17 январ.

215. Машраб. Ғазаллар // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1992 йил, 15-май.

216. Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Ишкамишда // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1992 йил, 13 ноябр.

217. Алийбег Рустамий, Ботирбег Ҳасан. “Англағил най не ҳикоятлар қилур...” // “Ўзб. адаб. ва сан.”. 1996 йил, 6 сентябр.

218. Салоҳий И. Ижтимоий муносабатлар қурбони // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1997 йил, 14 феврал.

219. Закои Кўнрапа. Расули Акрамнинг фазилатлари // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1997 йил, 26 декабр.
220. Машрабнинг янги топилган ғазаллари // “Ўзб. адаб. ва сан.”. 1998 йил, 4 август.
221. Юсупов Ж. Уни девонаи Машраб дерлар // Ёзувчи. 1998 йил, 5 август.
222. Йўлдошева С. Шохнинг фақирлик фалсафаси // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1998 йил, 25 декабр.
223. Абдуллоҳ Исматуллоҳ. Кўнгулни узма шундоғ кимёдин // «Ўзб. адаб. ва сан.». 1999 йил, 23 апрел.
224. Абдусаттор Жуманазар. “Мабдаи нур” ва калаванинг икки учи // “Ўзб. адаб. ва сан.”. 2010 йил, 17 сентябр.
225. Эркин Мусурманов, Моҳира Анқабоева. Офоқхожа ва Шарқий Туркистон // Зарфшон. 2010 йил, 2 декабр.
226. Абдулла Жаббор. “Бир баҳоре топ, хазони бўлмасун” // “Ўзб. адаб. ва сан.”. 2011 йил, 27 май.
227. Поён Равшанов, Олим Равшанов. “Мабдаи нур олами” // “Ўзб. адаб. ва сан.”. 2011 йил, 10 июн.
228. Абдусаттор Жуманазар. Тарихнинг боши берк кўчалари // “Ўзб. адаб. ва сан.”. 2011 йил, 22 июл.
229. Абдусаттор Жуманазар. Олтмиш олти байт ёғдуси // “Ўзб. адаб. ва сан.”. 2011 йил, 5 август.